

LIETUVOS SOCIALINIŲ
MOKSLŲ CENTRAS
SOCIOLOGIJOS INSTITUTAS

Lietuvos
gyventojų
demografinių
struktūrų ir
procesų kaita

2023

Lietuvos gyventojų demografinių struktūrų ir procesų kaita

Lietuvos gyventojų demografinių
struktūrų ir procesų kaita
Mokslo studija
Vilnius: LSMC Sociologijos institutas, 2023

Atsakingoji redaktorė ir sudarytoja
dr. Aušra Maslauskaitė

Autoriai ir jų indėlis autoriaisiais lankais (aut. l.):

Inga Blažienė (0,25 aut. l.)
Rūta Brazienė (0,25 aut. l.)
Dovilė Galdauskaitė (1,6 aut. l.)
Domantas Jasilionis (0,27 aut. l.)
Andrius Marcinkevičius (0,4 aut. l.)
Aušra Maslauskaitė (2,9 aut. l.)
Sarmitė Mikulionienė (1,6 aut. l.)
Julija Moskvina (0,25 aut. l.)
Monika Frėjutė-Rakauskienė (0,4 aut. l.)
Daumantas Stumbrys (1,87 aut. l.)
Živilė Oertelė (1,25 aut. l.)
Virgilijus Rutkauskas (0,5 aut. l.)

Recenzantai:

Dr. Donatas Burneika
(Vilniaus universitetas)
Dr. Jurga Bučaitė-Vilkė
(Vytauto Didžiojo universitetas)

Mokslo studija apsvartyta ir rekomenduota išleisti
LSMC Sociologijos instituto leidybos komisijos
posėdyje (2024 m. kovo 28 d., protokolo Nr. A-7).

© Inga Blažienė, 2023
© Rūta Brazienė, 2023
© Dovilė Galdauskaitė, 2023
© Domantas Jasilionis, 2023
© Andrius Marcinkevičius, 2023
© Aušra Maslauskaitė, 2023
© Sarmitė Mikulionienė, 2023
© Julija Moskvina, 2023
© Monika Frėjutė-Rakauskienė, 2023
© Daumantas Stumbrys, 2023
© Živilė Oertelė, 2023
© Virgilijus Rutkauskas, 2023
© Lietuvos socialinių mokslų centras,
Sociologijos institutas, 2023

Kalbos redaktorė: Dalia Žalienė
Dizainas ir maketas: Greta Augustinaitė

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama
Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos
Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB)

ISBN 978-609-8324-11-2 (spausdintas)
ISBN 978-609-8324-12-9 (internete)

TURINYS

	Įvadas	7
1 skyrius	Gyventojų amžiaus struktūros kaita ir regioninė diferenciacija Daumantas Stumbrys	15
2 skyrius	Demografinis senėjimas Sarmitė Mikulionienė	33
3 skyrius	Išsilavinimas: kaita ir demografinė diferenciacija Daumantas Stumbrys, Virgilijus Rutkauskas	65
4 skyrius	Ekonominis aktyvumas Inga Blažienė, Julija Moskva, Rūta Brazienė, Sarmitė Mikulionienė	93
5 skyrius	Tautinė sudėtis ir jos kaita Monika Frėjutė-Rakauskienė, Andrius Marcinkevičius, Daumantas Stumbrys	119
6 skyrius	Namų ūkiai, šeiminė padėtis Aušra Maslauskaitė	145
7 skyrius	Santuokiniai statusai ir santuokinis elgesys Aušra Maslauskaitė	179
8 skyrius	Gimstamumas Dovilė Galdauskaitė	215
9 skyrius	Bevaikystė Živilė Oertelė	251
10 skyrius	Mirtingumo kaita ir sociodemografinė diferenciacija Domantas Jasilionis, Daumantas Stumbrys	277

IVADAS

Demografinė Lietuvos visuomenės būklė ir ateitis – dažnos temos politinėse, visuomeninėse diskusijose. Dėmesys šiems klausimams neatsitiktinis – jau daugiau nei tris dešimtmečius gyvename demografinėje tikrovėje, kurioje atskirų demografinių procesų – gimstamumo, mirtingumo, migracijos – dinamika akademiškai vertintina daug dažniau neigiamai nei teigiamai. Dėsninga, kad šių procesų rezultatas – gyventojų amžiaus struktūros kaita, augantis vyresnio amžiaus, mažėjantis darbingo amžiaus žmonių, taip pat ir moterų, galinčių susilaukti vaikų, skaičius. Esame ir išliksime mažėjančia populiacija, nes tai vis dar lemia demografinė inercija, besitęsianti kelis dešimtmečius, nebent įsiterptų kiti, šiandien sunkiai numatomi veiksniai. Rasti kolektyvinį konsensuso santykį su iš esmės kintančia demografinė tikrove nėra paprasta, juolab kad tiek politika, tiek visuomenė yra daugiabalsės ir vidujai dinamiškos, o demografinė būklė – daugiasluoksnė bei daugiakomponentė, tad jei vienur dinamika gali nuteikti optimistiškai, kitur – gali būti priešingai. Vis dėlto retrospektyviai įvertinę praėjusių dešimtmečių politines ir visuomenines diskusijas, galėtume teigti, kad demografiją linkstama dažniau sugrėsminti taikant į egzistencinę kolektyvinio išlikimo šerdį, nei konstruktyviai prisitaikyti prie demografinės kaitos. Sugrėsminimo naratyvas vis dar ima viršų prieš adaptacijos naratyvą, nors kartais pastarasis įgauna trapią persvarą. Kaip pavyzdys galėtų būti demografijos aptartis Valstybės pažangos strategijoje „Lietuvos ateities vizija „Lietuva 2050“ (2023).

Demografijos mokslui tenka misija talkinti politikai ir visuomenei minėto santykio su kintančia demografinė realybe paieškose, identifikuojant strateginius gyventojų politikos tikslus ir kuriant situacijai adekvačias politikos priemones. Kokybiški ir savalaikiai mokslo tyrimai yra būtini šios misijos sėkmingo vykdymo ir tęsimo įrankiai. Per praėjusius tris dešimtmečius nors ir negausi Lietuvos demografų bendruomenė paskelbė nemažai mokslo monografijų, studijų, straipsnių. Šiuose darbuose nagrinėjo demografinių procesų dinamiką einamosios demografinės statistikos, atrankinių apklausų, inovatyvių su surašymais sujungtų registrų duomenų informacijos pagrindu.

Ypač svarbūs yra mokslo darbai, parengti naudojant detalią gyventojų surašymo¹ informaciją. Surašymai yra išskirtiniai demografinės statistikos įvykiai, nes būtent taip

¹ Nuasmeninti duomenys gauti pagal Lietuvos statistikos departamento ir Lietuvos socialinių mokslų centro sutartį Nr. STAT-117(2022).

periodiškai kas dešimtmetį surenkama informacija apie visus šalies gyventojus. O tai suteikia galimybę pažvelgti į įvairias gyventojų struktūras (amžiaus, lyties, išsilavinimo, tautybės, užimtumo ir kt.), įvertinti jų variacijas atskirose sociodemografinėse ar socioekonominėse grupėse, teritorijose, fiksuoti demografinius procesus (gimstamumą ir šeimą, migraciją, mirtingumą) ne tik bendru, populiacijos, bet ir kartų lygiu, atskleisti kartų skirtumus ir specifinę demografinių procesų dinamiką kartų viduje, aptarti namų ūkių ir šeimų ypatumus. Kas dešimtmetį pagal panašius požymius surinkta informacija suteikia galimybę stebėti struktūrų, jų diferenciacijos kaitą, kartų elgesio specifiką. Mokslinė surašymo duomenų analizė pateikia išsamesnį, gilesnį visuomenės demografinės būklės vaizdą, tuo pačiu svariai papildo Valstybinės duomenų agentūros (buvusio Statistikos departamento) skelbiamus statistinius surašymo pagrindu parengtus rodiklius.

Ši mokslo studija yra tąsa panašaus pobūdžio darbų, kurie Lietuvos demografų paskelbti remiantis 2001 ir 2011 metų gyventojų surašymų duomenimis. Po pirmojo Nepriklausomos Lietuvos surašymo paskelbtas leidinys „Lietuvos gyventojai: struktūra ir demografinė raida“ (2006). Jame analizuotos gyventojų amžiaus, išsilavinimo, užimtumo, tautinės sudėties, tikybos struktūros; taip pat gilintasi į namų ūkius ir jų gyventojų šeiminingą padėtį, santuokinį statusą, gimstamumą, nagrinėti mirtingumo skirtumai ir neįgalūs asmenys, migracija. Po 2011 metų surašymo pasirodė V. Stankūnienės, M. Baublytės, K. Žibo ir D. Stumbrio mokslo studija „Lietuvos demografinė kaita. Ką atskleidžia gyventojų surašymai“ (2016). Šiame darbe analizuotos gyventojų senėjimo, išsilavinimo, imigracinės populiacijos, etninės struktūros, santuokinio statuso ir gimstamumo temos. Mokslo studijos unikalumas ir neabejotina pridėtinė išliekamoji vertė – itin plati istorinė perspektyva. Autoriai pasitelkė ne tik 2001 ir 2011 metų surašymų informaciją, bet visų XX a. Lietuvoje vykdytų surašymų agreguotą informaciją, t. y. 1923, 1959, 1979, 1989 metų. Iki šiol tai yra vienintelis darbas, susistemintis ir pateikiantis demografinių procesų bei struktūrų ilgalaikės raidos, apimančios XX a. ir XXI a. pradžią, vaizdą. Demografinės informacijos gretinimas su istoriniais Lietuvos visuomenės ir valstybės virsmis suteikia unikalią galimybę stebėti politinių, socialinių, ekonominių procesų įspaudus Lietuvos gyventojų demografijoje.

Pristatomas darbas tęsia jau aptartą surašymų informacijos analizei skirtų leidinių tradiciją. Jo pagrindą sudaro 2021 metų gyventojų surašymo mikroduomenų analizė. Reikia atkreipti dėmesį, kad pastarasis surašymas buvo pirmasis Lietuvos istorijoje, kurio metu dauguma informacijos gauta ne apklausiant gyventojus, bet sukaupiant informaciją

iš įvairaus pobūdžio administracinių registų bei valstybės informacinių sistemų ir juos integruojant į surašymo duomenų bazę (Lietuvos Respublikos gyventojų ir būstų surašymo metodika, 2020). Kaip ir ankstesniuose minėtuose dviejuose mokslo darbuose, šioje mokslo studijoje siekta ne tik atskleisti surašymo metu fiksuotą demografinę Lietuvos visuomenės būklę, bet ir pažvelgti, kokie demografiniai pokyčiai įvyko per dešimtmetį tarp surašymų. Todėl pasitelkti 2011 metų, o kai kuriais atvejais ir 2001 metų surašymų agreguoti duomenys.

Mokslo studiją sudaro dešimt skyrių. Pirmajame „Gyventojų amžiaus struktūros kaita ir regioninė diferenciacija“ (Daumantas Stumbrys) pristatomos bendrosios amžiaus ir lyties gyventojų struktūros tendencijos, aptariamos regioninės gyventojų amžiaus ir lyties diferenciacijos. Antrame studijos skyriuje „Demografinis senėjimas“ (Sarmitė Mikulionienė) susitelkta į detalesnę gyventojų amžiaus struktūros raidos analizę nacionaliniu bei regioniniu lygiu, ypatingas dėmesys skirtas aptarti vyresnio amžiaus žmonių socioekonominį statusą bei būsto sąlygas. Trečiame skyriuje „Išsilavinimas: kaita ir demografinė diferenciacija“ (Daumantas Stumbrys, Virgis Rutkauskas) gilinamasi į Lietuvos gyventojų išsilavinimo struktūrą, jos pokyčius tarp sureašyminiu laikotarpiu, atskleidžiami atskirų išsilavinimo grupių gyventojų lyties, amžiaus, užimtumo ir profesinio statuso ypatumai. Ketvirtas skyrius „Ekonominis aktyvumas“ (Inga Blažienė, Julija Moskvina, Rūta Brazienė, Sarmitė Mikulionienė) apie darbo rinkoje dalyvaujančius ir nedalyvaujančius gyventojus, jų sociodemografines ir socioekonominės charakteristikas, atkreipiamas dėmesys į pažeidžiamų grupių – jauno ir vyresnio amžiaus vyrų ir moterų – padėties analizę. Penkto skyriaus „Tautinė sudėtis ir jos kaita“ (Monika Frėjutė-Rakauskienė, Andrius Marcinkevičius, Daumantas Stumbrys) autoriai nagrinėja gyventojų etninės struktūros raidą, etninių grupių diferenciaciją pagal įvairius teritorinius, kultūrinius, socioekonominis, sociodemografinius požymius. Be to, įvertinami ir etninės struktūros pokyčiai, įvykę Lietuvoje dėl Rusijos karo Ukrainoje ir pakitusių imigracinių srautų, nors šie įvykiai jau peržengia pastarojo surašymo kalendorinę ribą. Šeštasis skyrius „Namų ūkiai, šeiminė padėtis“ (Aušra Maslauskaitė) skirtas analizuoti namų ūkių ir šeimų struktūras, taip pat ir Lietuvos gyventojų šeiminius statusus, jame nagrinėjamos vieni gyvenančių asmenų, sugyventinių, motinų (tėvų), vieni auginančių vaikus, socioekonominės ir sociodemografinės charakteristikos. Septintame skyriuje „Santuokiniai statusai ir santuokinis elgesys“ (Aušra Maslauskaitė) apžvelgiama Lietuvos gyventojų santuokinio statuso struktūra, jos kaita trumpuoju, tarp sureašyminiu ir ilgesniu laikotarpiu, atskleidžiama atskirų

kartų santuokinio elgesio specifika, ypač jaunų kartų santuokinis elgesys, įvairių išsilavinimo grupių specifika. Aštuntame skyriuje „Gimstamumas“ (Dovilė Galdauskaitė) pristatomi kohortiniai pagimdytų vaikų skaičiaus pokyčiai, sociodemografinė diferenciacija, taip pat pirmojo vaiko susilaukimo pagal motinos amžių tendencijos. Devinto skyriaus „Bevaikystė“ (Živilė Oertelė) autorė tęsia gimstamumo tematiką, tačiau gilinasi į vaikų nesusilaukusių moterų, bevaikystės dinamikos problematiką, vaikų nesusilaukusių moterų kohortinius išsilavinimo, gyvenamosios vietos, santuokinio statuso skirtumus. Studijos dešimtame skyriuje „Mirtingumas“ (Daumantas Stumbrys, Domantas Jasilionis) apžvelgiami pastarųjų metų mirtingumo pokyčiai ir mirtingumo diferenciacijos rodikliai, vertinama vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ir bendrojo mirtingumo diferenciacija pagal išsilavinimą ir gyvenamąją vietą.

Studija skirta akademinėi ir platesnei auditorijai, politikams, politikos formuotojams ir vykdytojams, visiems besidomintiems Lietuvos demografinė raida. Rengėjai tikisi, kad šiame darbe pristatomi mokslinių tyrimų rezultatai prisidės plėtojant ir stiprinant demografinę konstruktyvios adaptacijos naratyvą mūsų viešajame lauke.

Literatūra

Lietuvos gyventojai: struktūra ir demografinė kaita. (2006). Vilnius: Statistikos departamentas.

Lietuvos Respublikos 2021 metų gyventojų ir būstų visuotinio surašymo metodika. (2020). Žiūrėta 2023-12-11. Prieiga per internetą: https://osp.stat.gov.lt/documents/10180/4432752/Gyv_surasymo_metodika_2020.pdf/2a25f56b-68c1-43f5-a762-cb803cb6b96d

Stankūnienė, V., Baublytė, M., Žibas, K. ir Stumbrys, D. (2016). Lietuvos demografinė kaita: ką atskleidžia gyventojų surašymai: mokslo studija. Vytauto Didžiojo universitetas: Versus aureus.

Valstybės pažangos strategijoje „Lietuvos ateities vizija „Lietuva 2050““. (2023). Žiūrėta 2023-12-28. Prieiga per internetą: https://e-seimas.lrs.lt/rs/lasupplement/TAP/27b16cb09db311ee8172b53a675305ab/eccb0b91db6bd6da459055933d350bfff/format/ISO_PDF/

AUTORIAI

INGA BLAŽIENĖ – Lietuvos socialinių mokslų centro Sociologijos instituto Darbo rinkos tyrimų skyriaus vadovė, vyresnioji mokslo darbuotoja

RŪTA BRAZIENĖ – Lietuvos socialinių mokslų centro Sociologijos instituto Darbo rinkos tyrimų skyriaus vyriausioji mokslo darbuotoja

DOVILĖ GALDAUSKAITĖ – Vytauto Didžiojo universiteto Vytauto Kavolio transdisciplininių socialinių ir humanitarinių mokslų instituto mokslo darbuotoja ir Valstybės duomenų agentūros Gyventojų statistikos skyriaus vyresnioji specialistė

DOMANTAS JASILIONIS – Vytauto Didžiojo universiteto Vytauto Kavolio transdisciplininių socialinių ir humanitarinių mokslų instituto Demografinių tyrimų grupės vadovas ir Makso Planko demografinių tyrimų instituto vyriausiasis mokslo darbuotojas

ANDRIUS MARCINKEVIČIUS – Lietuvos socialinių mokslų centro Sociologijos instituto Etninių tyrimų skyriaus vyriausiasis mokslo darbuotojas

AUŠRA MASLAUSKAITĖ – Lietuvos socialinių mokslų centro Sociologijos instituto Demografinių ir šeimos tyrimų skyriaus vadovė, vyriausioji mokslo darbuotoja

SARMITĖ MIKULIONIENĖ – Lietuvos socialinių mokslų centro Sociologijos instituto Demografinių ir šeimos tyrimų skyriaus vyriausioji mokslo darbuotoja

JULIJA MOSKVINA – Lietuvos socialinių mokslų centro Sociologijos instituto Darbo rinkos tyrimų skyriaus vyresnioji mokslo darbuotoja

MONIKA FRĖJUTĖ–RAKAUSKIENĖ – Lietuvos socialinių mokslų centro Sociologijos instituto Etninių tyrimų skyriaus vadovė, vyresnioji mokslo darbuotoja

DAUMANTAS STUMBRYŠ – Lietuvos socialinių mokslų centro Sociologijos instituto Demografinių ir šeimos tyrimų skyriaus mokslo darbuotojas

ŽIVILĖ OERTELĖ – Lietuvos socialinių mokslų centro Sociologijos instituto Demografinių ir šeimos tyrimų skyriaus jaunesnioji mokslo darbuotoja

VIRGIS RUTKAUSKAS – Lietuvos socialinių mokslų centro Sociologijos instituto Demografinių ir šeimos tyrimų skyriaus jaunesnysis mokslo darbuotojas

1 SKYRIUS

DAUMANTAS STUMBRYŠ

Lietuvos gyventojų struktūros kaita ir jos regioninė diferenciacija

IVADAS

Gyventojų populiacijos struktūra yra nuolat veikiama pagrindinių demografinių komponentų: gimstamumo, mirtingumo ir migracijos. Tačiau šiandieninė Lietuvos gyventojų struktūra, visų pirma, yra ilgalaikių demografinių procesų pasekmė. Visuomenės demografinė raida pasižymi tuo, kad daugelis šalių atkartoja kitose šalyse vykusius demografinius procesus. Tiesa, šalys dažnai nukrypsta nuo klasikinių demografinės raidos modelių, brėždamos unikalias demografinės raidos trajektorijas. Nepaisant to, daugumą šalių galima priskirti vienai ar kitai pirmojo arba antrojo demografinio perėjimo fazei. Būtent šie du teoriniai modeliai ir yra dažniausiai sutinkami mokslo darbuose, kuriuose nagrinėjama demografinės struktūros kaita.

Lietuvos gyventojų struktūros pokyčiai ir jų pasekmės visuomenės socialinei ekonominei raidai sulaukia tiek mokslininkų, tiek politikų, tiek masinių medijų dėmesio. Anksčiau atliktuose tyrimuose nustatyta, kad ilgalaikėje istorinėje perspektyvoje Lietuvos demografinė raida atkartojo pirmajam ir antrajam demografiniam perėjimui būdingas tendencijas (Stankūnienė et al., 2016). Vis dėlto istoriniai ir politiniai įvykiai deformavo šiems perėjimams būdingą amžiaus struktūros raidą, sudarydami dideles „įdubas“ amžiaus demografinėje piramidėje (Stankūnienė et al., 2016, p. 44). Lietuvos demografinės struktūros pokyčiams būdingas specifinis visuomenės senėjimo modelis. Pagrindine visuomenės senėjimo priežastimi šalyje tapo ne gimstamumo mažėjimas ar gyvenimo trukmės ilgėjimas, o didžiuliai emigracijos srautai (Mikulionienė et al., 2018; Stumbrys, 2021). Be to, Lietuvai, kaip ir kitoms Baltijos šalims, būdingas specifinis demografinės raidos modelis, kuris pasižymi didėjančia rezidentine diferenciacija (Baranauskienė, 2021; Ubarevičienė ir Burneika, 2019; Ubarevičienė ir Van Ham, 2017). Tyrimai rodo didėjančią demografinės struktūros kontrastą tarp metropolinių regionų ir labiausiai nuo jų nutolusių regionų (Ubarevičienė ir Burneika, 2019). Tačiau Lietuvoje didėja demografinių procesų diferenciacija, o labiausiai nepalankūs demografinės raidos procesai pasireiškia tam tikruose šalies regionuose.

Politiniame ir viešajame diskurse dažnai reiškiamas susirūpinimas dėl Lietuvos demografinės situacijos, nepalankūs demografinės struktūros pokyčiai aptariami strateginiuose dokumentuose ir rezoliucijose. Neseniai Lietuvos Respublikos Seimas pritarė Ateities komiteto inicijuotai rezoliucijai dėl Lietuvos demografijos politikos ateities (Lavišienė, 2023). Susirūpinimas demografinė situacija atsispindi ir valstybės ateities

vizijoje „Lietuva 2050“. Vienas iš šios vizijos siekių – atkurti demografinę pusiausvyrą Lietuvoje (Lietuvos Respublikos Vyriausybės kanceliarija, 2023). Lietuvos ateities vizijos „Demografinių iššūkių sprendimo galimybių studijoje“ pabrėžiama, kad Lietuvos gyventojų skaičiaus pokyčiai „artimiausiais dešimtmečiais labai priklausys nuo struktūrinio veiksnio – per pastaruosius dešimtmečius susiformavusios nepalankios gyventojų amžiaus struktūros, kuri programuoja gyventojų skaičiaus mažėjimą bent iki šio šimtmečio septintojo dešimtmečio pradžios“ (Jasilionis ir Cibaitė, 2023, p. 42).

Šiame darbe, remiantis 2001, 2011 ir 2021 m. gyventojų surašymų duomenimis, Valstybės duomenų agentūros Oficialiosios statistikos portalo aktualiaisiais duomenimis ir naujausiomis Jungtinių Tautų demografinėmis prognozėmis, nagrinėjama Lietuvos gyventojų demografinė struktūra ir jos kaita. Demografinės statistikos duomenys nagrinėjami demografinės raidos teorinių modelių ir kitų demografijos mokslo darbų kontekste. Straipsnyje analizuojami bendrieji gyventojų skaičiaus bei struktūros pokyčiai ir gyventojų struktūros regioninė diferenciacija. Pabaigoje pateikiamas apibendrinimas ir išvados.

BENDRIEJI GYVENTOJŲ SKAIČIAUS IR STRUKTŪROS POKYČIAI LIETUVOJE

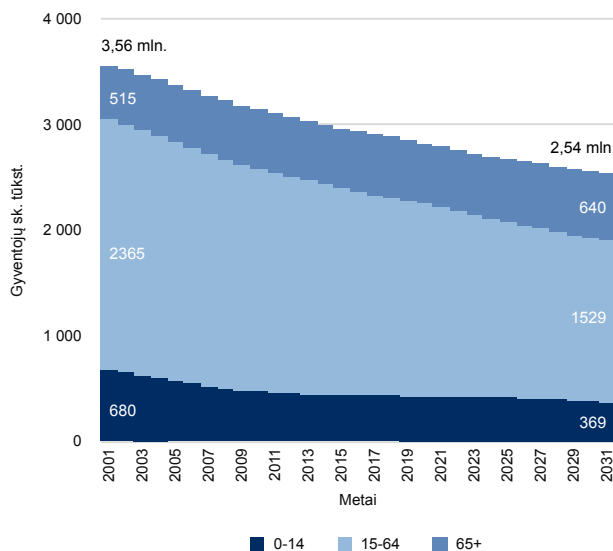
Šiame skyriuje aptariama pastarųjų dvidešimties metų Lietuvos demografinės struktūros kaita. Būtent šiuo laikotarpiu įvyko dideli pokyčiai, kurie artimiausiais dešimtmečiais lems šalies demografinę situaciją. Šį laikotarpį galima apibūdinti kaip depopuliacijos laikotarpį, kuriam būdingas gana intensyvus gyventojų skaičiaus mažėjimas, žemas gimstamumas, aukšti emigracijos rodikliai ir šuoliškai kintanti vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė.

Nuo pirmojo pokarinio gyventojų surašymo 1959 m. Lietuvos gyventojų skaičius nuosekliai augo ir piką pasiekė 1992 m., kai šalyje gyveno 3,71 mln. gyventojų. Nuo 1992 m. jų skaičius pradėjo nuosekliai mažėti, kol 2020 m. pasiekė dugną – 2,79 mln. Per šį laikotarpį Lietuva neteko 24,6 proc. populiacijos. Tai vienas iš didžiausių depopuliacijos rodiklių pasaulyje. Vis dėlto su panašiais depopuliacijos mastais susidūrė ir kitos Baltijos šalys. Latvija per tą patį laikotarpį prarado 27,3 proc., o Estija – 13,2 proc. nuo visos gyventojų populiacijos. Jungtinės Tautos prognozuoja, kad populiacijos mažėjimo tendencija Lietuvoje išliks iki 2050 m., o nuo 2019 iki 2050 m. ji praras dar 23 proc. savo gyventojų populiacijos (United Nations, 2019, p. 12). Gyventojų surašymų duomenimis,

nuo 2001 iki 2021 m. gyventojų skaičius Lietuvoje sumažėjo 0,67 mln., t. y. nuo 3,48 mln. iki 2,81 mln. (Valstybės duomenų agentūra, 2023). Prie mažėjimo prisideda neigiami natūralios gyventojų kaitos rodikliai. Visgi pagrindinis depopuliacijos variklis pastaraisiais dešimtmečiais buvo didžiuliai emigracijos srautai iš Lietuvos į Vakarų Europos šalis (Stumbrys, 2021; Valstybės duomenų agentūra, 2023).

1 pav. pateikiamas gyventojų skaičiaus ir amžiaus struktūros pokytis nuo 2001 iki 2021 m. bei Jungtinių Tautų gyventojų skaičiaus prognozė dešimtmečiui į priekį. Jungtinių Tautų prognozėje pateikiami trys scenarijai pagal numatomą gimstamumo lygį (žemą, vidutinį ir aukštą). Remiantis šios prognozės vidutinio gimstamumo scenarijumi, gyventojų skaičius Lietuvoje ir toliau mažės, o kito dešimtmečio pradžioje turėtų pasiekti 2,54 mln. Žemo gimstamumo scenarijus rodo, kad mūsų šalies gyventojų skaičius iki 2031 m. gali sumažėti iki 2,49 mln., o aukšto gimstamumo scenarijus – iki 2,58 mln. Svarbu pažymėti tai, kad prie gyventojų skaičiaus mažėjimo artimiausiais metais daugiausia prisidės darbingo amžiaus gyventojų grupė (15–64 m. amžiaus). Per dešimtmetį absoliutus darbingo amžiaus gyventojų skaičius gali sumažėti apie 15 proc. Šis demografinis procesas gali tapti tikru iššūkiu šalies darbo rinkai ir šalies ekonominei raidai.

1 pav. Lietuvos gyventojų skaičius pagal tris pagrindines amžiaus grupes (tūkst. gyv.)

Šaltinis: United Nations, World Population Prospects 2022 m., žiūrėta 2023-12-06, <https://population.un.org/wpp/>

Pastaba: juoda punktyrine linija pažymėti 2021 m., nuo 2022 m. pateikiami prognostiniai duomenys.

Gyventojų skaičiaus mažėjimas gana stipriai pakeitė Lietuvos gyventojų demografinę struktūrą. 2 pav. pateiktos trijų pastarųjų Lietuvos gyventojų surašymų pagrindu parengtos demografinės piramidės ir Jungtinių Tautų prognozėmis paremta 2031 m. demografinė piramidė. Pažvelgus į šias piramides, galima konstatuoti kelis dalykus. Visų pirma, Lietuvos demografinė piramidė netenka stabilaus pagrindo. Kitaip tariant, jauno amžiaus gyventojų skaičius mažėja ir brėžia tam tikras demografinės raidos trajektorijas artimiausiems dešimtmečiams. Gimusių vaikų skaičius nuo XX a. dešimto dešimtmečio sumažėjo daugiau negu dvigubai, o nuo 2001 iki 2021 m. absoliutus gimusių vaikų skaičius sumažėjo nuo 31 185 iki 23 330 gimusiųjų (Valstybės duomenų agentūra, 2023). Šie pokyčiai lemia ir demografinės piramidės formą. Ankstesnių surašymų duomenys rodo (Stankūnienė et al., 2016, p. 32), kad nuo 1959 m. surašymo iki 1989 m. surašymo Lietuvos demografinė piramidė buvo artima trikampio formai, kuri būdinga augančioms populiacijoms. Nuo 2011 m. surašymo Lietuvos demografinė piramidė labiau primena urnos formą, būdingą į antrąjį demografinį perėjimą¹ žengiančioms populiacijoms (Lesthaeghe, 2014).

Antra, dėl didelių tarptautinės emigracijos srautų 1990–2021 m. gyventojų amžiaus lyties piramidė gerokai suplonėjo ties viduriu. Kitaip tariant, prie emigracijos srautų daugiausia prisidėjo darbingo amžiaus gyventojų grupė. Būtent migracija didžiąja dalimi ir lėmė tokius didelius depopuliacijos mastus, tokį staigų visuomenės senėjimo procesą (Stumbrys, 2021; Valstybės duomenų agentūra, 2023). Praeities emigracija neigiamai veikia šiandieninį absoliutų gimusių vaikų skaičių, nes yra sumažėjęs gimdančių (reproduktyvaus amžiaus) moterų skaičius. Todėl, net jeigu suminis gimstamumo rodiklis pasiektų kartų kaitą užtikrinantį rodiklį, t. y. 2,0 arba 2,1 vaiko vienai moteriai², Lietuvos gyventojų skaičius artimiausiais dešimtmečiais vis tiek mažėtų.

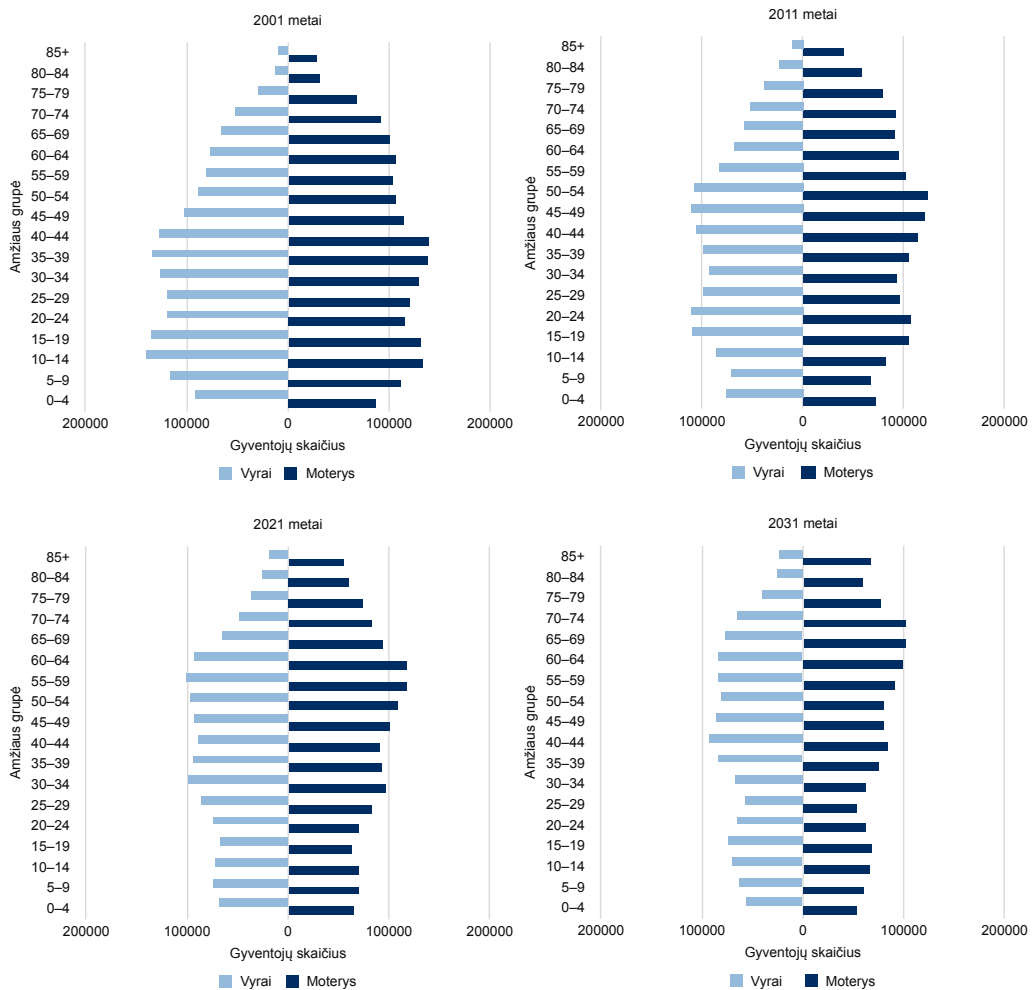
Trečia, dėl mažėjančio mirtingumo ir ilgėjančios gyvenimo trukmės matome plėtojantį demografinės piramidės viršūnę. Nors pastaraisiais metais COVID-19 pandemija turėjo neigiamos įtakos vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės rodikliams ir vyresnio amžiaus gyventojų mirtingumo rodikliams, bet, žiūrint iš keliolikos metų perspektyvos, mirtingumo rodikliai Lietuvoje gana nuosekliai mažėja (HMD, Human Mortality

¹ Antrasis demografinis perėjimas – visuomenės demografinės raidos fazė, kuriai būdinga šeimos modelio kaita ir gimstamumo mažėjimas žemiau kartų kaitą užtikrinančio lygio, gyvenimo trukmės ilgėjimas ir šių procesų sąlygotas visuomenės senėjimas bei gyventojų skaičiaus mažėjimas (Lesthaeghe, 2014).

² Tokia suminio rodiklio reikšmė (2,0–2,1) šalyse su santykinai mažu mirtingumu ilgalaikėje perspektyvoje stabilizuoja gyventojų skaičių ir užtikrina stabilią kartų kaitą.

Database, 2022; Stumbrys et al., 2022). Prie šio mažėjimo daugiausia prisidėjo vidutinio amžiaus gyventojų mirtingumo mažėjimas (Stumbrys, 2018; Stumbrys et al., 2020). Senstančios, palyginti didelės (su prieš tai buvusiomis kartomis), vyresnio amžiaus gyventojų kartos taip pat prisideda prie demografinės piramidės viršūnės plėtimosi. Visi šie anksčiau aptarti procesai lėmė ne tik gyventojų skaičiaus mažėjimą, bet ir visuomenės senėjimą.

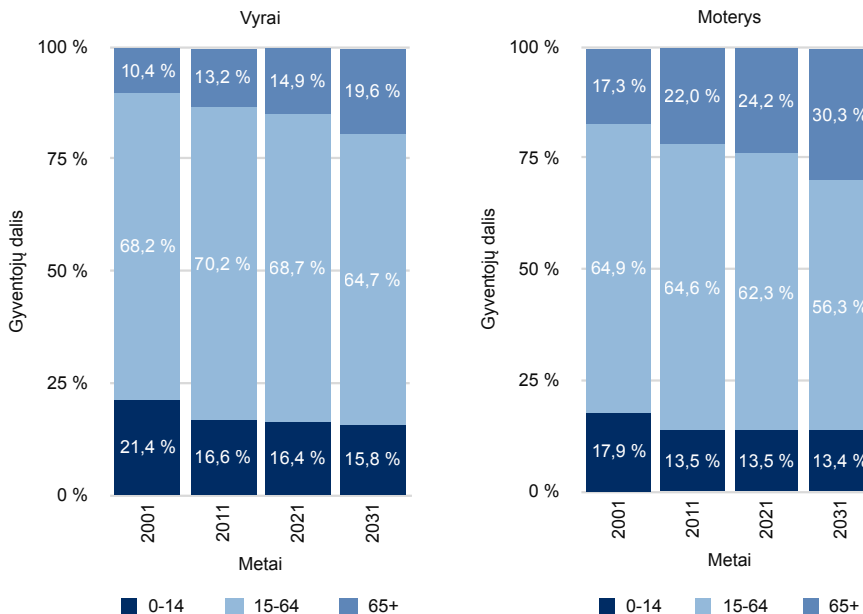
2 pav. Lietuvos gyventojų struktūra (absolūtus gyventojų skaičius) pagal amžių ir lytį 2001, 2011, 2021 ir 2031 m.

Šaltinis: VDA duomenų bazė (2001, 2011 ir 2021 m. duomenys), žiūrėta 2023-12-06, <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/>; United Nations, World Population Prospects 2022 m. (2031 m. prognozė), žiūrėta 2023-12-06, <https://population.un.org/wpp/>

Gyventojų surašymų duomenys rodo, kad nuo 2001 iki 2021 m. darbingo amžiaus (15–64 metų) gyventojų absoliutus skaičius gana stipriai mažėjo, tačiau šios gyventojų grupės dalis bendroje populiacijoje išliko gana stabili, tiek tarp vyrų (68–70 proc.), tiek tarp moterų (62–65 proc.) (3 pav.). Vis dėlto Jungtinių Tautų prognostiniai duomenys rodo, kad artimiausiais metais darbingo amžiaus gyventojų procentinė dalis Lietuvoje turėtų ženkliai mažėti (United Nations, 2023). Tai lemia specifinė gyventojų struktūra. Artimiausiais metais į darbo rinką turėtų įsilieti santykinai mažesnės gyventojų kartos, kurios gimė jau mažo gimstamumo laikotarpiu (2001–2011 m.). Be to, dideli emigracijos mastai (2001–2021 m.) taip pat turėjo įtakos šios gyventojų grupės mažėjimui.

3 pav. Lietuvos vyrų ir moterų struktūra pagal tris pagrindines amžiaus grupes, proc.

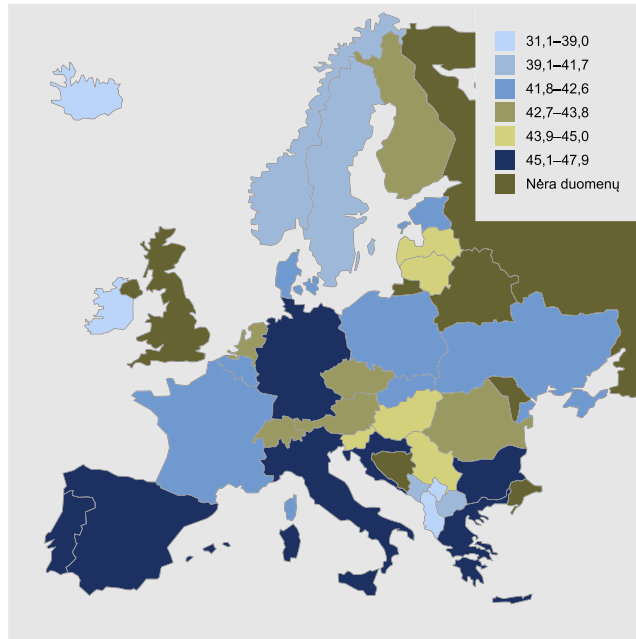

Šaltinis: VDA duomenų bazė (2001, 2011 ir 2021 m. duomenys), žiūrėta 2023-12-06, <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/>; United Nations, World Population Prospects 2022 m. (2031 m. prognozė), žiūrėta 2023-12-06, <https://population.un.org/wpp/>

Vis dėlto, nepaisant nepalankios demografinės situacijos, Lietuvos populiacija, palyginti su kitomis Europos Sąjungos šalimis, nėra labai sena (4 pav.). Šalies gyventojų medianinis amžius 2022 m. siekė 44,5 metų (European Commission, 2023). Šio rodiklio reikšmė buvo artima Europos Sąjungos šalių (EU-27) vidurkiui – 44,4 metų. Didžiausios medianinio amžiaus reikšmės buvo Pietų Europos valstybėse: Italijoje (48 metai),

Portugalijoje (46,8 metų), Graikijoje (46,1 metų), mažiausios – Kipre (38,3 metų), Airijoje (38,8 metų) ir Liuksemburge (39,7 metų). Kalbant apie Lietuvą, didelis medianinis gyventojų amžius labiau būdingas periferiniams šalies regionams, o Vilniaus regionas, kaip ir kiti didžiųjų Lietuvos miestų regionai, yra pakankamai jaunas (European Comision, 2023).

4 pav. Medianinis Europos šalių gyventojų amžius 2022 m.

Šaltinis: Eurostatas 2023, Eurostato duomenų bazės kodas: demo_pjanind, žiūrėta 2023-12-06, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/demo_pjanind/

Taigi Lietuva pastaraisiais dešimtmečiais susidūrė su dideliais gyventojų struktūros pakyčiais, kurie lėmė sparčius visuomenės senėjimo rodiklius. Na, o remiantis Jungtinių Tautų prognozėmis (United Nations, 2023), artimiausiais metais vyks labai panašūs procesai, kurie bus nulemti nepalankios šiandieninės gyventojų struktūros ir mažo gimstamumo.

GYVENTOJŲ STRUKTŪROS REGIONINĖ DIFERENCIACIJA LIETUVOJE

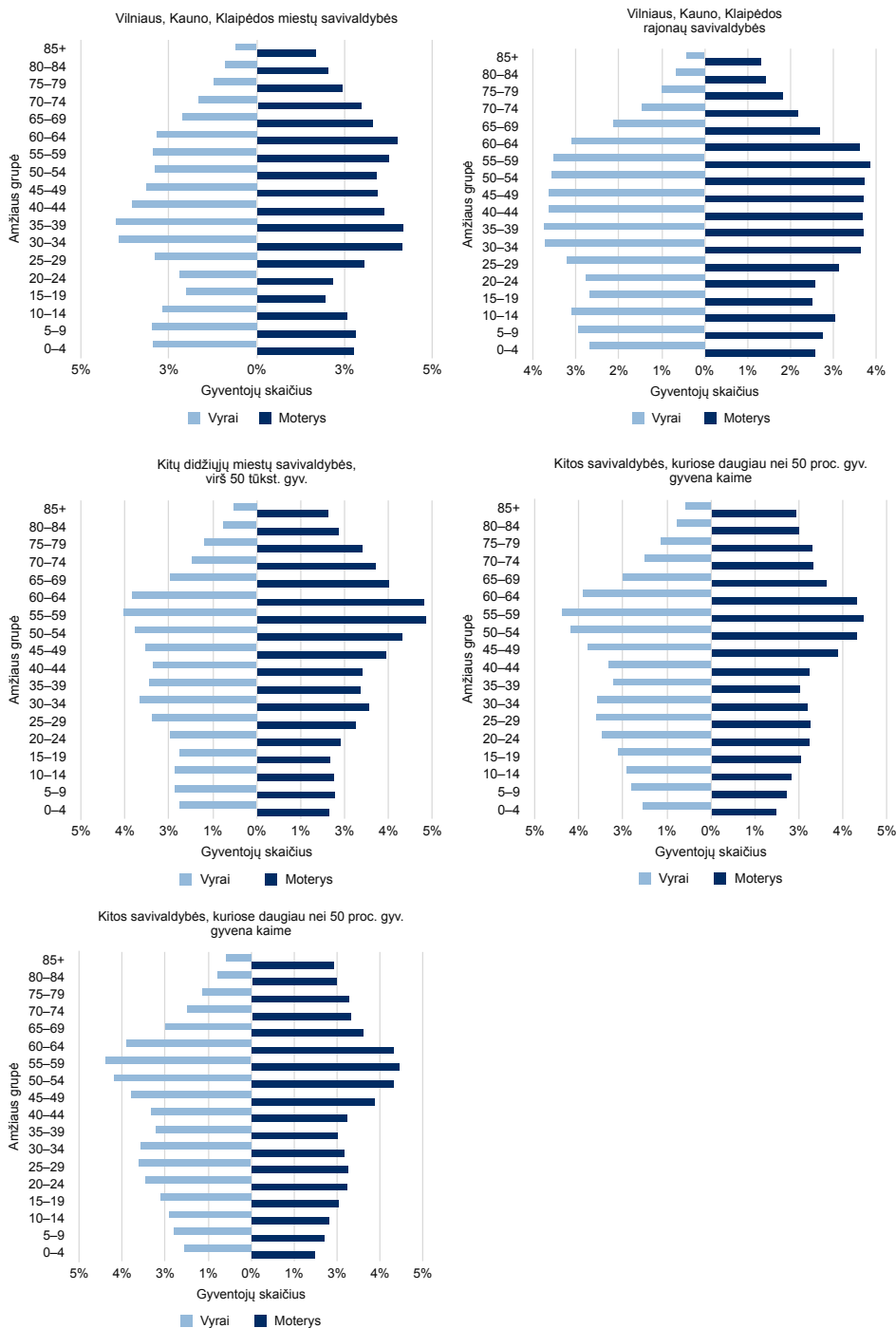
Bendras Lietuvos gyventojų skaičius nuo 1992 iki 2020 m. mažėjo ir stabilizavosi tik pastaraisiais metais. Vis dėlto su depopuliacija susiduria ne visi šalies regionai. Gyventojų

skaičiaus mažėjimo procesai, kurie gana stipriai keičia populiacijos demografinę struktūrą, labiau būdingi periferiniams regionams. 5 pav. pateiktos skirtingų Lietuvos savivaldybių grupių gyventojų struktūros. Valstybės duomenų agentūros apibendrinta demografinė statistika (Valstybės duomenų agentūra, 2023) ir anksčiau publikuoti gyventojų surašymo leidiniai (Lietuvos statistika, 2013) gyventojų regioninę diferenciaciją dažniausiai nagrinėja pagal apskritis, savivaldybes arba dvi gyvenamosios vietos kategorijas – miestą ir kaimą. Visgi 2011 m. surašymo duomenimis, atlikto tyrimo rezultatai (Stankūnienė et al., 2016) ir 2021 m. surašymo duomenys rodo, kad skirtingoms savivaldybių grupėms (didžiųjų miestų, didžiųjų miestų žiedinių savivaldybių, kaimiškų ir mažiau kaimiškų savivaldybių), būdingi specifiniai demografinės raidos požymiai. Taigi, nagrinėjant demografinių procesų regioninę diferenciaciją, tikslinga išskirti daugiau gyvenamosios vietos kategorijų nei dvi stambias – kaimą ir miestą ir jungti savivaldybes į stambesnes grupes. Šiame leidinyje gyventojų struktūra nagrinėjama savivaldybes suskirstant į penkias didesnes savivaldybių grupes:

- 1) trijų didžiųjų miestų savivaldybės: Vilniaus, Kauno, Klaipėdos;
- 2) trijų didžiųjų miestų žiedinės savivaldybės: Vilniaus, Kauno, Klaipėdos rajonų;
- 3) miestų, kuriuose gyvena virš 50 tūkst. gyventojų, savivaldybės: Alytaus, Šiaulių, Panevėžio miestų;
- 4) kitos savivaldybės, kuriuose daugiau nei 50 proc. gyventojų gyvena mieste, pavyzdžiui, Marijampolės, Jonavos raj., Telšių raj.;
- 5) kitos savivaldybės, kuriuose daugiau nei 50 proc. gyventojų gyvena kaime, pavyzdžiui, Vilkaviškio raj., Kretingos raj., Šiaulių raj.

Pirmoje ir antroje grupėje yra santykinai jaunos didžiųjų miestų (Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos) savivaldybių ir jų žiedinių savivaldybių (Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos rajonų) populiacijos (6 pav.). Joms būdinga didelė darbingo amžiaus gyventojų dalis, santykinai maža vyriausio amžiaus gyventojų dalis ir palyginti platus demografinės piramidės pagrindas. Tuo tarpu kitoms trimis savivaldybių grupėms – miestams, kuriuose virš 50 tūkst. gyv., kitoms savivaldybėms, kuriuose daugiau nei 50 proc. miesto gyventojų, ir kitoms savivaldybėms, kuriuose daugiau nei 50 proc. kaimo gyventojų, – būdinga gana panaši gyventojų struktūra. Šių savivaldybių demografinės piramidės pasižymi smailėjančiu pagrindu. Joms būdinga santykinai maža jauno amžiaus (0–30 m.) gyventojų dalis, santykinai didelė vyresnio (50–64 m.) ir vyriausio (65+ m.) amžiaus gyventojų dalis. Šiose

5 pav. Lietuvos gyventojų struktūra pagal amžių ir lytį penkiose gyvenamosios vietos kategorijose, proc.

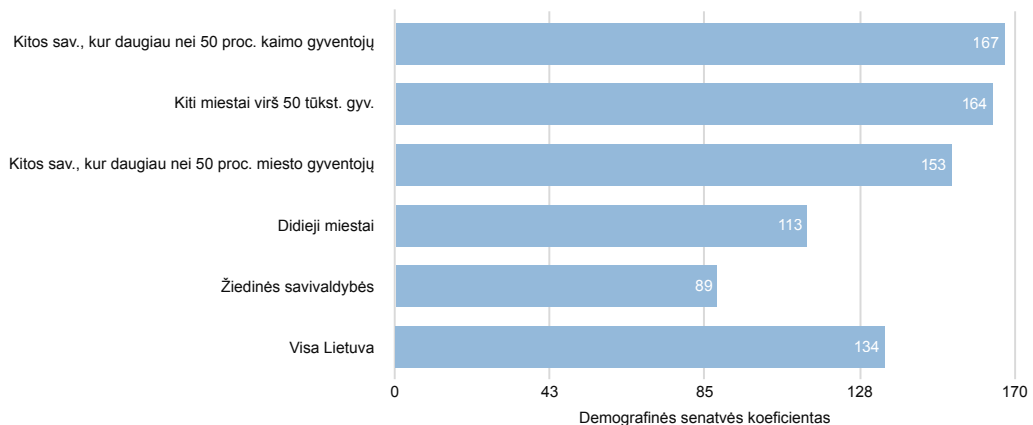
Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autoriaus.

savivaldybėse visuomenė yra santykinai sena ir turi potencialo sparčiai senėti artimiausiu metu. Be to, dėl mažo gyventojų skaičiaus jauniausio amžiaus grupėse, šių savivaldybių populiacijos yra užprogramuotos gyventojų skaičiaus mažėjimui artimiausioje ateityje.

Kitas svarbus didmiesčių ir jų žiedinių savivaldybių demografinės struktūros bruožas – santykinai didelė reproduktyviausio amžiaus gyventojų dalis. Pavyzdžiui, Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje 30–39 metų amžiaus gyventojų (tiek vyrų, tiek moterų) grupės yra didžiausios arba vienos didžiausių penkiamečių gyventojų grupių visoje demografinėje piramidėje. Šis rodiklis liudija didžiųjų miestų demografinį gyvybingumą, gebėjimą bent kurį laiką užtikrinti kartų kaitą. Be to, didmiesčių ir aplink juos esančios žiedinės savivaldybės turi gana stabilų demografinės piramidės pagrindą. Jauno amžiaus gyventojų grupės (0–4, 5–9 ir 10–14 metų amžiaus) didmiesčiuose pagal gyventojų skaičius didesnės nei 15–19 ir 20–25 metų amžiaus grupės. Ši didmiesčių gyventojų struktūros savybė gali būti susijusi su pozityviais vidinės ir tarptautinės migracijos procesais.

Pastaruosius kelis dešimtmečius Lietuvoje vyko gana spartus visuomenės demografinio senėjimo procesas, kaip jau aptarėme anksčiau. Demografinės senatvės koeficiento reikšmė šalyje nuo 2001 iki 2021 m. padidėjo beveik du kartus, nuo 71 iki 134 (6 pav.)

6 pav. Demografinės senatvės koeficientai penkiose gyvenamosios vietos kategorijose ir visoje Lietuvoje 2021 m., proc.

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autoriaus.

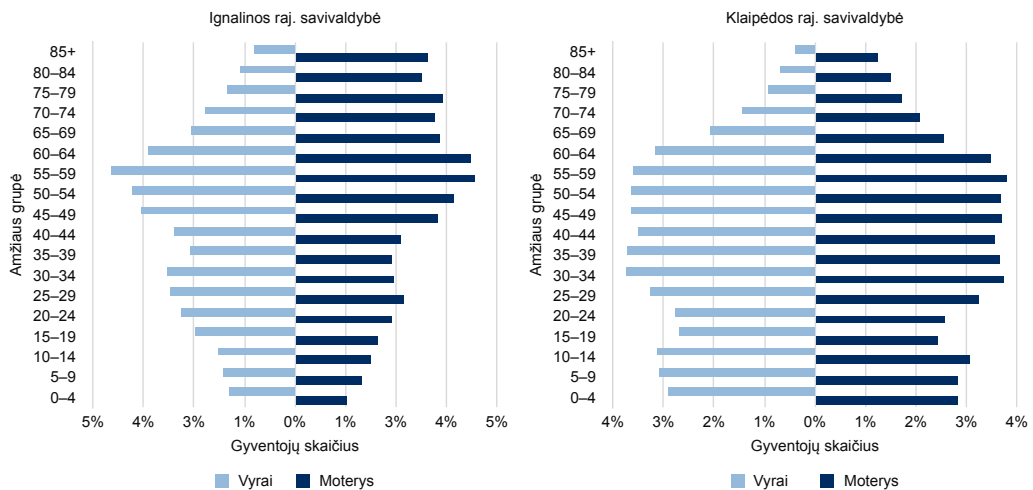
³ Demografinės senatvės koeficientas rodo pagyvenusių (65 metų ir vyresnio amžiaus) žmonių skaičių, tenkantį šimtui iki 15 metų amžiaus vaikų.

(Valstybės duomenų agentūra, 2023). Per šį laikotarpį Lietuvos visuomenė labai sparčiai paseno, tačiau šis procesas skirtingai paveikė didmiesčius, priemiesčius, miestus ir kaimiškus regionus. Taigi 2021 m. surašymo rezultatai rodo labai skirtingas demografinės senatvės koeficiento³ reikšmes Lietuvos savivaldybėse.

Ankstesnių tyrimų rezultatai (Stumbrys, 2021) ir 2021 m. surašymo duomenys rodo, kad vienos seniausių buvo ir didžiausiais senėjimo tempais pasižymėjo tos savivaldybės, kuriose didesnę dalį sudaro kaimo vietovių gyventojai ir kurios yra labiau nutolusios nuo didžiųjų miestų. Pagal paskutinio surašymo duomenis (6 pav.), mažiausias (89) demografinės senatvės koeficientas buvo trijų didžiųjų miestų žiedinėse savivaldybėse. Didžiausios demografinės senatvės rodiklio reikšmės buvo kitose savivaldybėse, kur daugiau nei 50 proc. gyventojų gyvena kaime (167), ir kituose miestuose, kuriuose virš 50 tūkst. gyventojų (164). Didžiausia demografinės senatvės koeficiento reikšmė 2021 m. buvo Ignalinos rajono savivaldybėje ir siekė 256 (7 pav.), o mažiausios – didžiuosiuose miestuose ir jų žiedinėse savivaldybėse. Pavyzdžiui, Klaipėdos rajono savivaldybėje šio rodiklio reikšmė buvo mažiausia visoje Lietuvoje ir siekė tik 82 (Valstybės duomenų agentūra, 2023).

Gyventojų surašymų duomenys ir anksčiau atlikti tyrimai rodo, kad mažėjančiuose regionuose dominuoja žemo socialinio ir ekonominio statuso gyventojai ir vyresnio

7 pav. Lietuvos gyventojų struktūra (pagal amžių ir lytį) seniausioje ir jauniausioje Lietuvos savivaldybėse

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autoriaus.

amžiaus žmonės. Šį procesą mokslininkai įvardija kaip atrankinę migraciją (Stumbrys, 2021; Ubarevičienė ir Van Ham, 2017). Svarbu pažymėti, kad atrankinė migracija gali būti tiek tarptautinė, tiek vidaus. Jeigu didieji šalies miestai ir juos supančios žiedinės savivaldybės daugiausia susiduria su tarptautinės migracijos sąlygotu gyventojų skaičiaus mažėjimu, tai periferinių regionų gyventojų skaičių ir struktūrą neigiamai veikia tiek tarptautinė, tiek vidaus migracija.

Taigi apibendrinant gyventojų struktūros regioninę diferenciaciją Lietuvoje, galima teigti, kad vyksta divergencijos procesas, kurio metu didmiesčių savivaldybės ir periferinės kaimiškos savivaldybės pagal savo gyventojų struktūrą ir demografinio senėjimo rodiklius tolsta vienos nuo kitų. Miesto ir priemiesčių savivaldybių populiacija yra santykinai jauna, jose gana didelė jauno ir vidutinio amžiaus gyventojų populiacija. Periferinėms savivaldybėms ir savivaldybėms, kuriose didesnę dalį sudaro kaimo gyventojai, būdingi spartesni demografinio senėjimo procesai, čia didesnę dalį sudaro priešpensinio ir vyriausio amžiaus gyventojai.

IŠVADOS

Šiame skyriuje, remiantis pastarųjų trijų gyventojų surašymų duomenimis, aptarti Lietuvos gyventojų struktūros pokyčiai 2001–2021 m. Galima pažymėti du svarbius momentus, kuriuos leido atskleisti ši analizė. Pirma, Lietuva susidūrė su sparčiais depopuliacijos mastais, kuriuos, viena vertus, lėmė procesai, susiję su antruoju demografiniu perėjimu, kuriam būdingas gimstamumo sumažėjimas žemiau kartų kaitą užtikrinančio rodiklio. Kita vertus, prie gyventojų skaičiaus mažėjimo labiausiai prisidėjo Lietuvos gyventojų emigracija į Vakarų Europos valstybes. Šie procesai lėmė ne tik gyventojų skaičiaus mažėjimą, bet ir gyventojų struktūros pokyčius, kuriems būdingas demografinis senėjimas, jauno ir darbingo amžiaus gyventojų dalies mažėjimas.

Antra, demografinės struktūros pokyčiai įvairiuose Lietuvos regionuose vyko skirtingais tempais ir netgi skirtingomis kryptimis. Šis procesas gali būti įvardytas kaip gyventojų struktūros pokyčių divergencija, o šių pokyčių rezultatas – sparčiai senstantys bei tuštėjantys periferiniai Lietuvos regionai ir santykinai demografiškai stabilūs trys didieji miestai – Vilnius, Kaunas ir Klaipėda – su juos supančiomis žiedinėmis savivaldybėmis.

Nuo 2001 iki 2021 m. Lietuvoje vyko nepalankūs demografiniai pokyčiai, dėl kurių šalis patyrė vieną didžiausių gyventojų skaičiaus mažėjimą tarp visų pasaulio valstybių.

Be to, depopuliacijos diferenciacija pakeitė Lietuvos demografinę struktūrą. Per pastaruosius kelis dešimtmečius buvo priimta net keletas ilgalaikių demografinių strategijų, vis dėlto iki šiol trūksta kryptingo ir kompleksiško šių strateginių dokumentų įgyvendinimo ir stebėsenos.

Literatūra

Baranauskienė, V. (2021). Socioteritorinė atskirtis Lietuvos retai apgyventose teritorijose [Lietuvos socialinių tyrimų centras]. Prieiga per internetą: <https://www.lituanistika.lt/content/95347>

European Commission (2023). Eurostat. Population structure indicators by NUTS 2 region (online data code: DEMO_R_PJANIND2). Prieiga per internetą: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/demo_r_pjanind2/

HMD, Human Mortality Database (2022). University of California, Berkeley (USA) and Max Planck Institute for Demographic Research (Germany). Prieiga per internetą: www.mortality.org

Jasilionis, D. ir Cibaitė G. (2023). Demografinių iššūkių sprendimo galimybių studija. Prieiga per internetą: <https://lrv.lt/uploads/main/documents/files/2023%2002%2010%20LT2050%20Demografini%C5%B3%20i%C5%A1%C5%A1%C5%ABki%C5%B3%20sprendimo%20galimybi%C5%B3%20studija.pdf>

Lavišienė, I. (2023). Lietuvos Respublikos Seimo Ateities komitetas. Seimas pritarė Ateities komiteto inicijuotai rezoliucijai dėl Lietuvos demografijos politikos ateities. Prieiga per internetą: https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=35403&p_k=1&p_t=285350

Lesthaeghe, R. (2014). The second demographic transition: A concise overview of its development. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* (T. 111, Numeris 51, p. 18112–18115). National Academy of Sciences. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1073/pnas.1420441111>

Lietuvos Respublikos Vyriausybės kanceliarija (2023). Valstybės ateities vizija Lietuva 2050. Prieiga per internetą: <https://lrv.lt/lt/lietuva-2050>

Lietuvos statistika. (2013). Lietuvos Respublikos 2011 metų gyventojų ir būstų surašymo rezultatai.

Mikulionienė, S., Rapolienė, G. ir Valavičienė, N. (2018). Vyresnio amžiaus žmonės, gyvenimas po vieną ir socialinė atskirtis.

Stankūnienė, V., Baublytė, M., Žibas, K. ir Stumbrys, D. (2016). Lietuvos demografinė kaita. Ką atskleidžia gyventojų surašymai.

Stumbrys, D. (2018). Men's mortality decline in Lithuania: Sustainable development or short-term changes? *Filosofija, Sociologija*, 29(2). Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.6001/fil-soc.v29i2.3707>

Stumbrys, D. (2021). Gyventojų struktūros pokyčiai Lietuvoje 2001–2021 metais: didėjanti demografinė diferenciacija tarp miesto, priemiesčio ir kaimo savivaldybių. *Lietuvos socialinė raida*, 10, 7–20.

Stumbrys, D., Pūras, D. ir Jasilionis, D. (2022). The burden of mental health-related mortality in the Baltic States in 2007–2018. *BMC Public Health*, Under rev.

Stumbrys, D., Telksnys, T., Jasilionis, D., Liutkutė-Gumarov, V., Galkus, L., Goštautaitė-Midttun, N. ir Štelemėkas, M. (2020). Alcohol-related male mortality in the context of changing alcohol control policy in Lithuania 2000–2017. *Drug and Alcohol Review*, 39(7), 818–826. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1111/dar.13059>

Ubarevičienė, R. ir Burneika, D. (2019). Rezidencinė diferenciacija Baltijos šalyse XXI a. pradžioje. *Lietuvos socialinė raida*, 8, 13–30.

Ubarevičienė, R. ir Van Ham, M. (2017). Population decline in Lithuania: who lives in declining regions and who leaves? <http://mc.manuscriptcentral.com/rsrs>, 4(1), 57–79. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1080/21681376.2017.1313127>

United Nations (2019). World Population Prospects 2019. Highlights.

United Nations (2023). World Population Prospects 2022. 2022 Revision of World Population Prospects.

Valstybės duomenų agentūra (2023). Oficialiosios statistikos portalas. Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/>

2 SKYRIUS

SARMITĖ MIKULIONIENĖ

Demografinis senėjimas

IVADAS

Gyventojų surašymų metu gauta informacija leidžia gana išsamiai apibūdinti įvairias šalies gyventojų struktūras, tarp jų ir amžiaus. Šiame skyriuje atskleisime Lietuvos gyventojų amžiaus struktūros kaitą tarpsurašyminiu laikotarpiu (ir šiek tiek platesniame laiko kontekste), jos diferenciacijas ir šalies vyresnio amžiaus žmonių pagrindines sociodemografines charakteristikas. Žinios apie gyventojų amžiaus struktūros tendencijas, gyventojų senėjimą ir vyresnio amžiaus žmonių socioekonominį statusą bei jų būsto sąlygas gali būti svarbios ir naudingos rengiant socialines programas, plėtojant prioritetines socialinės politikos priemones, kuriant tikslines paslaugas ir prekes tiek nacionaliniu, tiek regioniniu lygmeniu.

Tęsiant XXI a. pradėtą Lietuvos socialinių mokslų centro tradiciją, šalies sociodemografinės raidos stebėsenai pasitelkti gyventojų surašymų duomenis (Stankūnienė, 2002; Lietuvos, 2006; Mikulionienė ir Stankūnienė, 2003), šį kartą dėmesio centre 2021 m. gyventojų surašymas – Lietuvos istorijoje pirmasis surašymas, kuriam duomenys buvo surinkti ne per namus vaikstančių specialiai apmokyty apklausėjų, o iš įvairių registrų (kas sumažino surašymo savikainą šešis kartus (Lietuvos, 2022a)). Gyventojų surašymo metu renkami svarbūs duomenys, tačiau kai kurių charakteristikų kintamųjų skaičius yra ribotas. Tokie duomenys yra itin tinkami analizuoti gyventojų amžiaus struktūros pokyčius, tačiau, pavyzdžiui, vyresnio amžiaus žmonių socioekonominio statuso ir jų būsto sąlygų apibūdinimui suteikia tik kai kuriuos unikalius štrichus. Visapusiškesniam Lietuvos vyresnio amžiaus žmonių portretui atskleisti reikėtų derinti gyventojų surašymo ir specializuotų tyrimų duomenis, tačiau tai peržengtų planuotas šio leidinio ribas.

Šio skyriaus tikslas yra įvertinti naujausias – 2011–2021 m. Lietuvos gyventojų amžiaus struktūros raidos tendencijas nacionaliniu bei regioniniu lygiu ir apibūdinti rinktinius vyresnio amžiaus žmonių socioekonominio statuso bei jų būsto sąlygų rodiklius. Čia panaudoti 2021 m. Lietuvos Respublikos gyventojų ir būstų surašymo duomenys. Pagal poreikį į analizę įtraukti ir ankstesnių gyventojų surašymų duomenys iš Eurostat duomenų bazės arba Lietuvos statistikos departamento publikuotų demografinių leidinių. Analizei naudojami aprašomosios statistikos metodai, demografiniai rodikliai, erdvinės (žemėlapių) ir vizualinės (gyventojų amžiaus lyties piramidžių) analizės metodai. Šiame skyriuje vyresnio amžiaus žmonės apibūdinami kaip esantys 65 metų ir vyresnio amžiaus.

GYVENTOJŲ DEMOGRAFINIO SENĖJIMO TENDENCIJOS

Gyventojų amžiaus struktūros kaita

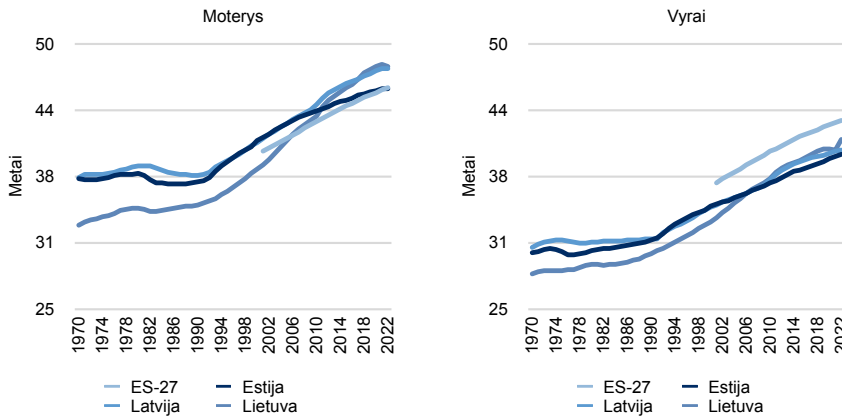
Lietuvos Respublikos 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo duomenimis, šalyje gyveno 596,2 tūkst. 65 metų ir vyresnių gyventojų, kas buvo beveik 51 tūkst. asmenų daugiau nei 2011 m. (1 priedo lentelė). Atitinkamai Lietuvos gyventojų senatvės lygis (65 m. ir vyresnių dalis iš bendro gyventojų skaičiaus) tarpsurašyminiu laikotarpiu padidėjo trimis procentiniais punktais – nuo 17,9 proc. 2011 m. iki 21,2 proc. 2021 m. (1 priedo lentelė). Vertinant skaičiais, analizuojamu laikotarpiu dar sparčiau didėjo pačių vyriausių Lietuvos gyventojų. Per dešimtmetį 80-mečių ir vyresnių gyventojų skaičius padidėjo 47,6 tūkst. ir 2021 m. sudarė 180,6 tūkst. asmenų (1 priedo lentelė). Jeigu 2011 m. 80-mečių ir vyresnių dalis iš 65 metų ir vyresnių gyventojų sudarė ketvirtadalį (24,4 proc.), tai 2021 m. jų lyginamasis svoris jau artėjo prie trečdaliao (30,3 proc.).

Gyventojų medianinis amžius atspindi visų amžiaus grupių šalies gyventojų skaičiaus pokyčius ir yra laikomas vienu pamatinių rodiklių, apibūdinančių gyventojų senėjimą. Laikotarpiu tarp pastarųjų dviejų gyventojų surašymų (2011–2021 m.) Lietuvos gyventojų medianinis amžius, kaip ir ankstesniais dešimtmečiais, išliko dinamiškas – toliau didėjo (1 priedo lentelė). Nuo 2011 iki 2021 m. vyrų medianinis amžius didėjo dukart sparčiau nei moterų (t. y. 4 ir 2,1 metų) ir 2021 m. pasiekė atitinkamai 41,2 ir 46,5 metų (Eurostat).

Ilgalaikėje – penkių dešimtmečių – perspektyvoje moterų medianinis amžius Lietuvoje padidėjo penkiolika metų (nuo 32,9 metų 1970 m. iki 47,9 metų 2022 m.) ir trylika metų – vyrų (nuo 28,3 iki 41,0 metų atitinkamais metais) (Eurostat, 2023). Gyventojų medianinio amžiaus didėjimas Lietuvoje (kaip ir kitose Baltijos šalyse) ypač paspartėjo atkūrus Baltijos valstybių nepriklausomybę 1990–1991 metais ir panašiu tempu vyko iki šiol (1 pav.). Šie Lietuvos moterų ir vyrų rodikliai, iki tol buvę mažiausi tarp Baltijos šalių, XXI a. pirmajame–antrajame dešimtmetyje augo taip sparčiai, kad pralenkė kaimyninių šalių – Latvijos ir Estijos gyventojų rodiklius. Be to, Lietuvos moterų medianinis amžius pradėdant 2006 m. ėmė viršyti ir Europos šalių vidurkį. Tuo tarpu Lietuvos vyrų medianinio amžiaus rodiklis, kaip ir Latvijos bei Estijos, vis dar gerokai atsilieka nuo bendrojo ES rodiklio – yra mažiausiai dvejais metais mažesnis už jį.

⁴ Medianinis amžius padalija gyventojus į dvi vienodas dalis – už medianinį amžių vyresnių ir jaunesnių gyventojų yra po lygiai.

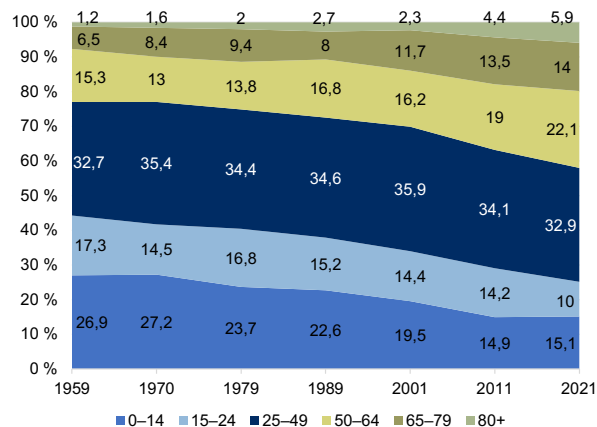
1 pav. Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Europos Sąjungos moterų ir vyrų medianinis amžius, 1970–2022 m., metai

Šaltinis: Eurostat, 2023.

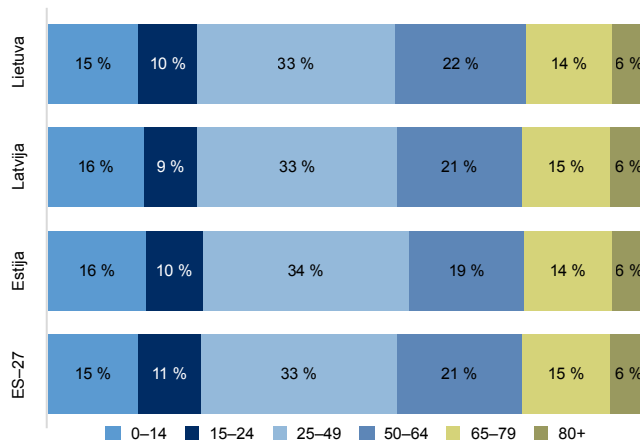
Analizuojant duomenis apie gyventojų amžiaus struktūros kaitą septynių gyventojų surašymų (1959–2021 m.) pagrindu (2 pav.), aiškiai matyti, kad apimtimi stabiliausia buvo jauno darbingo amžiaus (25–49 metų) gyventojų grupė – per šešis dešimtmečius jų dalis bendrame gyventojų skaičiuje nuosekliai sudarydavo 1/3. Gretimų amžiaus grupių proporcijos pasikeitė tolygiai septyniais procentiniais punktais: 15–24 metų – sumažėjo, o 50–64 metų – per tiek pat padidėjo. Smarkiausiai keitėsi pačių jauniausių ir vyriausių gyventojų proporcijos: 80+ gyventojų dalis išaugo penkis kartus (nuo 1,2 proc. 1959 m. iki 5,9 proc. 2021 m.), o 0–14 metų vaikų dalis analizuojamu laikotarpiu sumažėjo kone perpus (nuo 26,9 proc. 1959 m. iki 15,1 proc. 2021 m.).

2 pav. Lietuvos gyventojų amžiaus struktūros kaita, 1959–2021 m., proc.

Šaltinis: Eurostat, 2023.

3 pav. Baltijos šalių ir ES gyventojų pasiskirstymas pagal amžiaus grupes, 2021 m., proc.

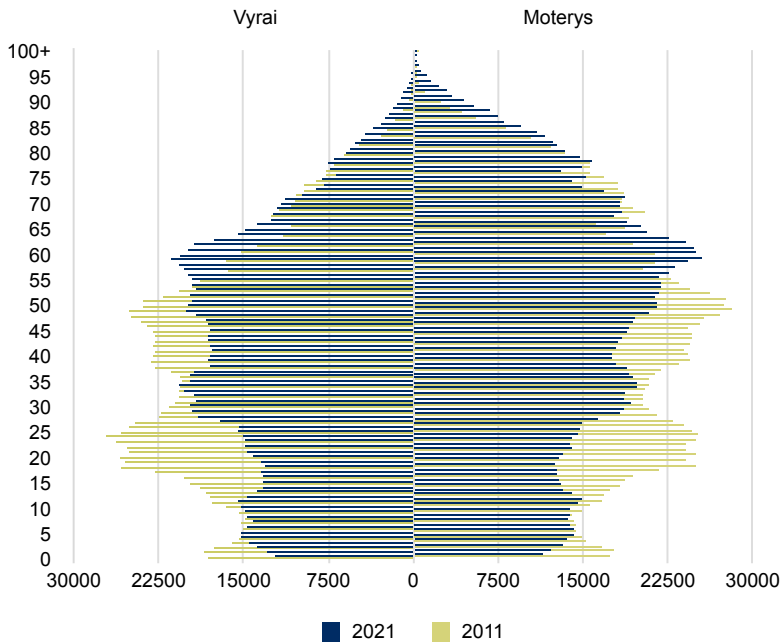
Šaltinis: Eurostat, 2023.

Šio surašymo naujiena buvo stebima jauniausių amžiaus grupių kaitoje. Lyginant su priešpaskutiniu (2011 m.) gyventojų surašymu, 2021 m. (panašiai, kaip lyginant 1959 ir 1970 m. surašymų duomenis, ir priešingai nei įprasta) 0–14 metų gyventojų grupės proporcija šiek tiek padidėjo, o 15–24 metų grupė neįprastai susitraukė – tesudarė 1/10 visų gyventojų. Tačiau tikėtina, kad tai yra tik laikinas efektas ir dar po dešimties metų šių dviejų amžiaus grupių proporcijos susibalansuos (jeigu gimstamumas drastiškai nesikeis), nes gausesnė per pastaruosius 15 metų gimusi karta tuomet iš dalies įsilies į jaunimo amžiaus grupę (15–24 metų).

2021 m. Lietuva savo gyventojų amžiaus struktūra buvo labai panaši į kaimynes – Latviją ir Estiją, ir visos kartu buvo itin artimos bendram Europos Sąjungos šalių gyventojų pasiskirstymui pagal amžių (3 pav.).

Pirmame skyriuje buvo aptarti bendrieji gyventojų amžiaus lyties piramidžių pokyčiai. Dabar palyginsime šių piramidžių siluetus demografinio senėjimo požiūriu (4 pav.). 2021 m. piramidės pagrindas gerokai susiaurėjęs lyginant su 2011 metų. Matyti, kad piramidės apatinėje dalyje, 0–55 metų amžiaus atkarpoje, Lietuvos gyventojų skaičius 2021 m., lyginant su 2011 m., buvo gerokai sumažėjęs. Net ir labiausiai išsikišusios piramidės vietos, dabar atsідurusios ties 2011 m. piramidės įdubimais, vos užpildo buvusias apimtis. 2021 m., lyginant su ankstesniu gyventojų surašymu, pastebimi labai dideli jauno ir vidutinio amžiaus gyventojų skaičiaus trūkumai – ties 10–32 metų ir 36–52 metų.

4 pav. Lietuvos gyventojų amžiaus lyties piramidės 2011 ir 2021 m., absoliutūs skaičiai

Šaltinis: Eurostat, 2023; Lietuvos Respublikos 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys.

Kitaip vaizdas dėliojasi piramidės viršūnėje (per 55 metų). 2021 m. piramidės viršūnės profilis didžiąja dalimi (išskyrus 70–76 metų atkarpą) buvo platesnis nei 2011 m., kas rodo, kad 2021 m. vyresnio amžiaus žmonių kartos buvo gausesnės nei prieš 10 metų. Ypač išsiskiria priešpensinio amžiaus (55–65 metų) grupė, kuri artimiausiu dešimtmečiu gausiai papildys senatvės pensininkų gretas. Nuoseklus piramidės viršūnės plėtėjimas – vyresnio amžiaus gyventojų gausėjimas – atspindi žmonių gyvenimo trukmės ilgėjimą, kas neabejotinai yra žmonijos raidos pasiekimas. Vis dėlto tvirtai nusistovėjusi piramidės viršūnės asimetrija (kairioji – vyrų pusė jau dešimtmečiais yra gerokai siauresnė nei dešinioji – moterų) byloja apie tai, kad Lietuvos vyrų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė vis dar yra reikšmingai atsilikusi nuo moterų (žr. 10 skyrių).

Žvelgdami į gyventojų amžiaus lyties piramidę, galime patvirtinti, kad gyventojų senėjimas Lietuvoje 2011–2021 m. laikotarpiu toliau tęsėsi. Pagal D. T. Rowlando (2009, p. 53–54) piramidžių tipologiją, Lietuvos gyventojų 2021 m. amžiaus lyties piramidės siluetas turi tipinių Rytų Europos šalims būdingų bruožų – tai įvairių istorinių kirčių ir antrojo demografinio perėjimo (šėimos kūrimo ir vaikų susilaukimo atidėjimas vyresniam

amžiui, dėl ko daliai gyventojų apskritai nebepavyksta įgyvendinti atidėtus prokreacinius lūkesčius; plačiau apie šią teoriją žr. Lesthaeghe, 2014) žymėmis iškapoti netaisyklingi šalies gyventojų amžiaus profiliai.

Lietuvos gyventojų demografinio senėjimo veiksniai ir tempas

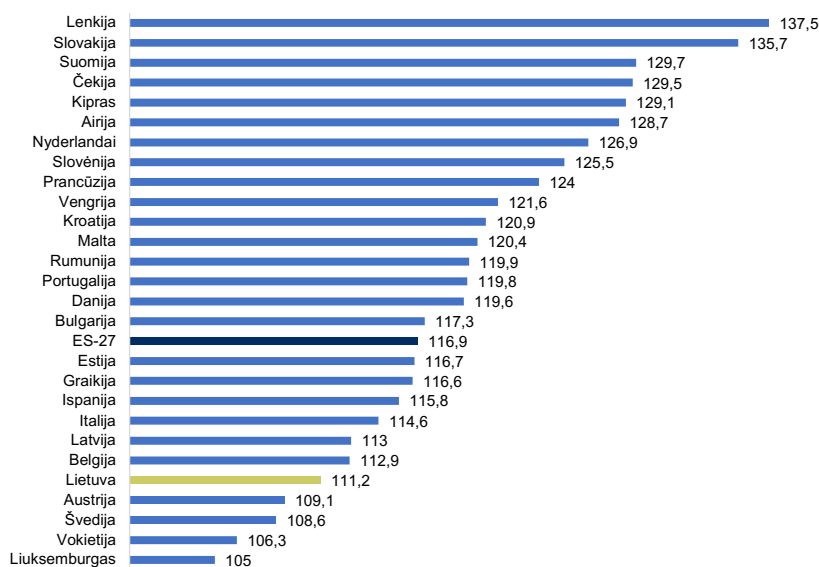
Žvelgdami į gyventojų amžiaus lyties piramidę (4 pav.), galime įsitikinti, kad gyventojų senėjimas Lietuvoje tarpsurašyminiu laikotarpiu toliau tęsėsi. Taip pat galime vizualiai įvertinti, kurių amžiaus grupių dydžio pokyčiai (padidėjimas ar sumažėjimas) labiausiai lėmė Lietuvos gyventojų senėjimo procesą. Akivaizdu, jog 2011–2021 m. laikotarpiu intensyviausia gyventojų skaičiaus kaita, konkrečiais nepritekliais, pasižymėjo būtent jaunesnio amžiaus gyventojų grupės, išsidėstančios piramidės apatinėje dalyje (žemiau 55 metų padalos). Vyresnio amžiaus grupių apimtys irgi kito (dažniausiai didėjo), tačiau šis gausėjimas savo mastu neprilygo patirtiems praradimams jaunesnėse kartose. Vadinasi, XXI a. antrojo dešimtmečio Lietuvoje vaikų, jaunimo ir jauno brandos amžiaus žmonių praradimo (skaičiaus mažėjimo) indėlis į gyventojų demografinį senėjimą buvo didesnis nei pačių vyresnio amžiaus žmonių prieaugis (skaičiaus didėjimas). Tai rodo, kad Lietuvos gyventojų senėjimą šiuo laikotarpiu labiau lėmė žemas gimstamumo lygis ir jauno darbingo amžiaus žmonių emigraciniai srautai nei vyresnio amžiaus žmonių ilgaamžiškumo didėjimas.

Gyventojų demografinį senėjimą gali lemti tiek jauno amžiaus gyventojų dalies mažėjimas, tiek vyresnio amžiaus gyventojų dalies didėjimas. Taip pat jį gali koreguoti reikšmingi emigracijos srautai (nes emigrantai paprastai yra specifinio – jauno darbingo amžiaus) arba vadinamosios „demografinės bangos“ (gausesnių ar mažiau gausių nei įprasta gimimo kohortų įsiliejimas į vieną arba kitą amžiaus grupę; žr. 4 pav. piramidžių šonų „bangavimus“). Pripažįstama, kad Rytų Europos šalių demografinė raida toks skirtingo dydžio gimimo kohortų struktūrinis poveikis yra ypač išreikštas (Rowland, 2009, p. 57–58). Be to, yra visas pluoštas nedemografinių lokalių ir globalių veiksnių, kurių įvairūs deriniai taip pat veikia gyventojų amžiaus struktūrą, – karai, represijos, pabėgelių srautai, migracijos politika, ekonomikos nuosmukio ir klestėjimo laikotarpiai, sveikatos priežiūros ir medicinos, mokslo ir technologijų pasiekimai, švietimo revoliucija ir kt. (Rowland, 2009; Mikulionienė, 2011, p. 253).

Toliau, negilindami temos apie gyventojų demografinio senėjimo varomąsias jėgas

Lietuvoje, šiame skyriuje palyginsime 65 metų ir vyresnių Lietuvos gyventojų dalies iš bendro skaičiaus kaitos kryptį ir mastą 2011–2021 m. laikotarpiu.

5 pav. 65 metų ir vyresnių gyventojų dalies iš bendro gyventojų skaičiaus kaitos tempai⁵ Lietuvoje ir kitose ES šalyse, 2011–2021 m., proc.

Šaltinis: Eurostat, 2023.

2011–2021 m. 65 metų ir vyresnių gyventojų dalis Lietuvoje, kaip ir visose Europos Sąjungos šalyse, didėjo, tačiau nuosaikiai (5 pav.). Vyresnio amžiaus gyventojų grupės didėjimo tempai per dešimtmetį visame regione buvo labai skirtingi – nuo 5 proc. Liuksemburge iki 38 proc. Lenkijoje, o bendras – Europos Sąjungoje buvo 17 proc., Lietuvoje – 11 proc. Matyti, kad šiuo laikotarpiu Lietuvos vyresnio amžiaus gyventojų proporcija didėjo palyginti lėtai, didėjimo tempas buvo žemesnis nei ES vidurkis ir atsiliko nuo kaimynių – šiek tiek nuo Latvijos (13 proc.) ir gerokai nuo Estijos (17 proc.).

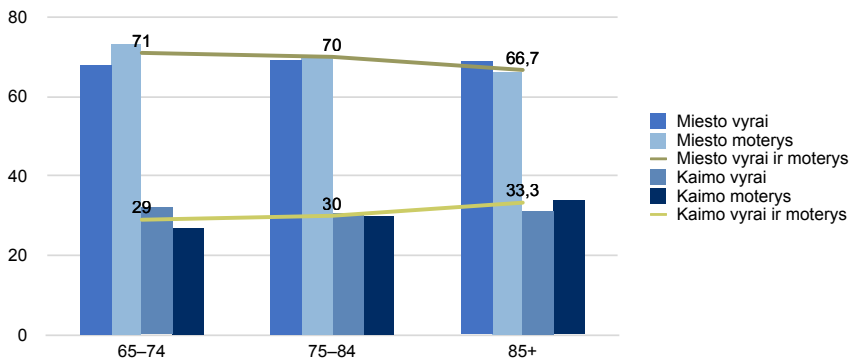
⁵ Šiame paveiksle 2011 m. rodikliai prilyginti 100 proc., tad rodiklio kaitos tempus 2011–2021 m. nurodo tik tie procentai, kurie yra per 100. Kaitos tempai paskaičiuoti šiuo būdu: $(65+ \text{ gyventojų dalis iš bendro gyventojų skaičiaus } 2021 \text{ m.} \cdot 100) / 65+ \text{ gyventojų dalis iš bendro gyventojų skaičiaus } 2011 \text{ m.}$

VYRESNIO AMŽIAUS ŽMONIŲ PASISKIRSTYMAS PAGAL GYVENAMĄJĄ VIETĄ, IŠSILAVINIMĄ IR LYTĮ

Teritorinis pjūvis

Jau kelis dešimtmečius, pradedant 1989 m. gyventojų surašymu (Lietuvos, 2018), Lietuvoje yra nusistovėję bendrieji gyventojų pasiskirstymo pagal gyvenvietės tipą rodikliai – 2/3 visų Lietuvos gyventojų gyvena miestuose ir 1/3 kaimo vietovėse (2021 m. atitinkamai – 68,2 ir 31,8 proc.). Tačiau pastebima, kad per pastaruosius dešimtmečius yra įvykęs būtent vyresnio amžiaus žmonių pasiskirstymo pagal gyvenvietės tipą poslinkis. Ankstesni Lietuvos gyventojų surašymai fiksuodavo netolygų jaunesnio ir vyresnio amžiaus gyventojų pasiskirstymą pagal gyvenvietės tipą (Mikulionienė ir Stanaitis, 2006, 2007): vyresnio amžiaus žmonės dažniau nei jaunesni gyvendavo kaimo vietovėse. 2021 m. gyventojų surašymas leidžia įsitikinti, kad šis vyresnio amžiaus žmonių teritorinio pasiskirstymo ypatumas išnyko. Dabar Lietuvos vyresniųjų gyventojų, gyvenančių miesto arba kaimo gyvenvietėse, skirtingų amžiaus grupių proporcijos yra labai artimos bendrajam visų gyventojų pasiskirstymui pagal gyvenvietės tipus – 68,2 ir 31,8 proc. (6 pav.). Lyčių skirtumai labai menki, pastebimi tik 65–74 metų ir pačioje vyriausioje – 85 metų ir vyresniųjų gyventojų grupėse. Vyriausioje amžiaus grupėje (85+) kaimo vietovėse kiek labiau gyvena moterys nei vyrai (atitinkamai 34 ir 31 proc.); o 65–74 metų grupėje atvirkščiai – labiau vyrai nei moterys (atitinkamai 31,9 ir 27 proc.).

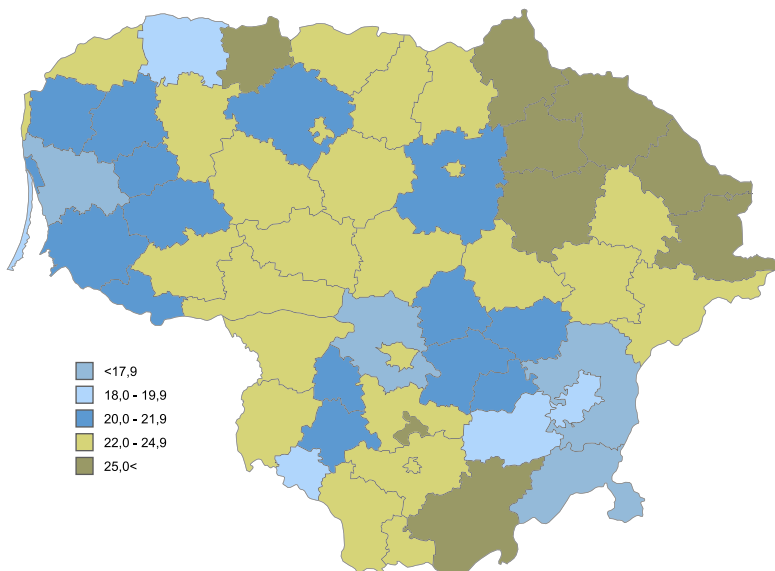
6 pav. 65 metų ir vyresniųjų Lietuvos moterų, vyrų ir visų gyventojų, gyvenančių miesto ir kaimo gyvenvietėse, pasiskirstymas, 2021 m., proc.

Šaltinis: Lietuvos Respublikos 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys.

Dabar vyresnioji karta tik savo gimimo vieta tebeliudija „agrarinės Lietuvos“ epochą. 2021 m. Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis, iš 65 metų ir vyresnių Lietuvos gyventojų du trečdaliai yra gimę kaimo vietovėse (66,4 proc.), priešingai nei kiti gyventojai (iki 64 metų), kurių daugumos (64,7 proc.) gimimo vieta buvo miestas. Taigi iki 64 metų amžiaus Lietuvos gyventojų pasiskirstymas pagal gimimo vietą (64,7 proc. gimę mieste, 35,2 proc. – kaime) labai artimai atkartoja dabartinę visų gyventojų teritorinę pasiskirstymą tarp miesto ir kaimo gyvenviečių – atitinkamai 68,2 ir 31,8 proc. Dabartinė vyresnioji karta yra ta, kuri savo laiku asmeniškai (būdami vaikais kartu su tėvais arba būdami pilnamečiais savarankiškai) dalyvavo Lietuvos urbanizacijos procese – kėlėsi gyventi į miestus. Intensyvusis urbanizacijos periodas Lietuvoje užsibaigė, galima sakyti, jau apie 1989 m., nes nuo to laiko miesto ir kaimo gyventojų santykis yra gana pastovus. Dabar baigia išnykti ir paskutiniai pėdsakai, liudiję intensyvųjį „kraustymosi į miestus“ laikotarpį, vykusį šalyje keletą dešimtmečių po Antrojo pasaulinio karo: 2021 m. kaimo gyventojų medianinis amžius (43,7 metų) ne tik kad nebebuvo didesnis už miesto gyventojų, jis tapo dar ir mažesnis nei miesto gyventojų (44,2 metų).

7 pav. Lietuvos gyventojų senatvės lygis pagal savivaldybes: 65 metų ir vyresnių gyventojų dalis iš savivaldybės bendro gyventojų skaičiaus, 2021 m., proc.

Šaltinis: Lietuvos Respublikos 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys.

Demografinis gyventojų senėjimas Lietuvos regionuose plėtojasi netolygiai. Tačiau tendencijos yra tos pačios kaip ir prieš 10 metų. Gyventojų senėjimas ypač pasireiškia Lietuvos šiaurės rytiniuose ir pietrytiniuose regionuose: Ignalinos, Zarasų, Rokiškio, Kupiškio, Biržų bei Varėnos rajonų savivaldybėse ir Visagino bei Birštono savivaldybėse, kur mažiausiai kas ketvirtas gyventojas yra peržengęs 65 metų amžiaus ribą (7 pav.). Prie šios grupės priskirtina ir viena Šiaurės Lietuvos savivaldybė – Akmenės rajono. Didžiausia jaunų žmonių koncentracija pasižymi savivaldybės aplink didžiuosius miestus: Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos rajonų savivaldybės, kur 65 metų ir vyresnių dalis yra žemesnė nei 18 proc. Prie šios grupės priskiriama ir Šalčininkų rajono savivaldybė. Tokie gyventojų amžiaus struktūros netolygumai regionuose yra glaudžiai susiję su regionų augimo arba traukimosi potencialu. Tad besitraukiančių regionų (paprastai demografiškai seniausių) savivaldybės susiduria su ypatingu iššūkiu – kaip užtikrinti orias gyvenimo sąlygas vyresniajai kartai, kai infrastruktūra (sveikatos priežiūros, bankų, švietimo, bendruomenės rekreacijos ir kitos svarbios paslaugos) ir kapitalo investicijos menksta.

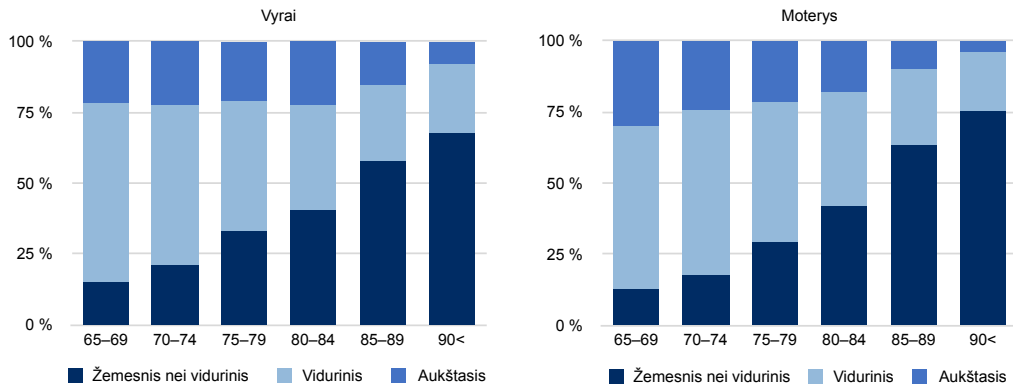
Išsilavinimo lygis

2021 m. gyventojų surašymo duomenimis, Lietuvos 65 metų ir vyresnių gyventojų išsilavinimo struktūra rodo, kad kas penktas (19,7 proc.) jų turi aukštą išsilavinimą, pusė (50,9 proc.) – vidurinį ir mažiau nei trečdalis (29,6 proc.) aukščiausias pasiektas išsilavinimas priskirtinas žemam, t. y., žemesniam nei vidurinis. 65 metų ir vyresnių moterų ir vyrų išsilavinimo rodikliai yra panašūs, tik moterų su aukštuoju išsilavinimu yra pora procentų mažiau nei vyrų (atitinkamai 18,9 ir 21,1 proc.), o su žemesniu nei vidurinis išsilavinimu – pora procentų daugiau nei vyrų (atitinkamai 30,4 ir 28 proc.).

Vis dėlto galima pastebėti, kad 2021 m. Lietuvos gyventojų surašyme užfiksuota vyresniosios kartos išsilavinimo lygių sklaida pagal amžiaus grupes vaizdžiai atspindi XX a. viduryje įvykusios švietimo revoliucijos rezultatus (8 pav.). 65 metų ir vyresnių Lietuvos gyventojų (ypač moterų) įgyto aukščiausio išsilavinimo lygio palyginimas pagal amžiaus grupes atskleidžia intensyvią išsilavinimo struktūros kaitą. Tarp pačių vyriausiųjų Lietuvos gyventojų pastebimas absoliutus žemesnio nei vidurinis išsilavinimo lygmens dominavimas: 3/4 90 metų ir vyresnių moterų bei 2/3 šio amžiaus vyrų tai buvo aukščiausias jų gyvenime įgytas išsilavinimas. Kas penkta moteris ir kas ketvirtas šios vyriausios amžiaus grupės vyras turėjo vidurinį išsilavinimą. Aukštasis išsilavinimas 90-mečių ir vyresniųjų

grupėje buvo tik 4 proc. moterų ir 8 proc. vyrų pasididžiavimas.

8 pav. Lietuvos 65 metų ir vyresnių gyventojų išsilavinimo lygis pagal amžių ir lytį, 2021 m., proc.

Šaltinis: Lietuvos Respublikos 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys.

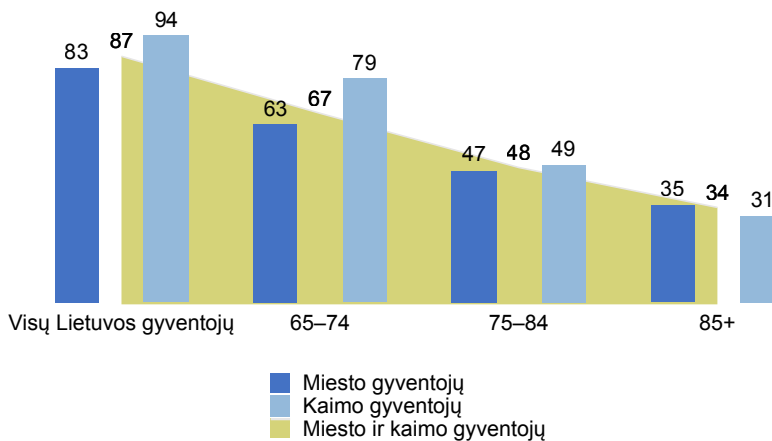
8 paveiksle atsispindi, kaip per kelis dešimtmečius išsilavinimo struktūra pasikeitė iš esmės. Dabartinės 65–69-mečių kartos išsilavinimas dėliasi priešingomis proporcijomis: tarp šio amžiaus moterų (57,6 proc.) ir vyrų (63,3 proc.) dominuoja vidurinis išsilavinimas; žemesnio nei vidurinis išsilavinimo žmonės sudaro mažumą (12,8 proc. moterų ir 14,8 proc. vyrų); o aukštąjį išsilavinimą šioje amžiaus grupėje turi vos ne kas trečia moteris (29,5 proc.) ir kas penktas vyras (22 proc.). Vadinasi, dabartinės vyresnės kartos edukacinėse biografijose atsispindi kadaise vykusios švietimo revoliucijos virsmas, iš esmės pakeitęs Lietuvos gyventojų išsilavinimo struktūrą. Be to, dabartinės Lietuvos 65–69-metės moterys per kelis dešimtmečius ne tik pasivijo, bet ir pralenkė jų bendraamžių vyrų išsilavinimo lygį. Vis dėlto čia apsiribojame tik kiekybine formaliojo išsilavinimo struktūros analize. Šie kiekybiniai pasiekimai, žinoma, kelia pagrįstą džiugesį, tačiau tuo pat metu suprantame, kad formalus švietimo turinio kokybės analizė galėtų gerokai „atvėsinoti“ šią euforiją.

Lychių pjūvis

65 metų ir vyresnių gyventojų Lietuvoje, 2021 m. gyventojų surašymo duomenimis, buvo 596 177, kas sudarė 21,2 proc. Tačiau dėl skirtingos moterų ir vyrų vidutinės

tikėtinos gyvenimo trukmės šalyje egzistuoja lyčių disproporcija tarp vyresnio amžiaus žmonių. Tarp vyrų 65 metų ir vyresnių dalis tesudarė 16,1 proc., o tarp moterų kas ketvirta (25,6 proc.) buvo nurodyto amžiaus. Literatūroje šis reiškinys vadinamas senatvės feminizacija (Gavrilova ir Gavrilov, 2009, p. 121). Lietuvoje, kaip ir kitose komunistinių raidos etapą patyrusiose šalyse, senatvės feminizacija yra itin išreikšta (Mikulionienė, 2011).

9 pav. Lietuvos gyventojų lyčių santykis pagal amžiaus grupes ir gyvenamąją vietą, 2021 m., 100-ui moterų tenkantis atitinkamo amžiaus vyrų skaičius

Šaltinis: Lietuvos Respublikos 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys.

Detalesnė lyčių santykio pagal amžiaus grupes (9 pav.) analizė atskleidžia bendrą demografinę tendenciją: didėjant amžiui, didėja lyčių disproporcija, mažėja vyrų skaičius, tenkantis 100-ai apibrėžto amžiaus moterų. Natūralusis lyčių santykis, gimstant kūdikiams, yra 105 berniukai 100-ai mergaičių, tačiau kiekvienoje vyresnėje amžiaus grupėje vyrų proporcija menksta ir gyvenimo viduryje susilygina su moterų, o vyresnio amžiaus grupėse ima dominuoti moterys. 2021 m. Lietuvos gyventojų surašymo duomenys tai akivaizdžiai iliustruoja (4 ir 9 pav.) – vyresnio amžiaus gyventojų grupėse lyčių santykis nuosekliai formuojasi vis asimetriškesnis. Jeigu 65–74 metų grupėje 100-ai moterų dar tenka 67 to paties amžiaus vyrai, tad kiekvienoje vyresnėje amžiaus grupėje lyčių disproporcija didėja ir pasiekia kraštutines reikšmes vyriausioje amžiaus grupėje (85 metų ir

vyresnių), kur 100-ai moterų tenka tik 34 vyrai (9 pav.).

Lyginant lyčių santykį pagal amžiaus grupes miesto ir kaimo gyvenvietėse, didžiausias atotrūkis stebimas 65–74 metų grupėje, kurioje kaimo gyventojų lyčių santykis, lyginant su miesto, yra arčiau proporcingumo, nes ten 100-ai moterų tenka 79 vyrai, kai miestuose tik 63. 75 metų ir vyresnėse amžiaus grupėse miesto ir kaimo gyventojų lyčių santykis mažėdamas nebe taip skiriasi: 75–84 metų grupėje 100-ai moterų vidutiniškai tenka 47 vyrai mieste ir 49 vyrai kaime, o 85 metų ir vyresnių grupėje – 35 vyrai mieste ir 31 kaimo vietovėse.

VYRESNIO AMŽIAUS ŽMONIŲ ŠEIMINĖ IR NAMŲ ŪKIO STRUKTŪRA

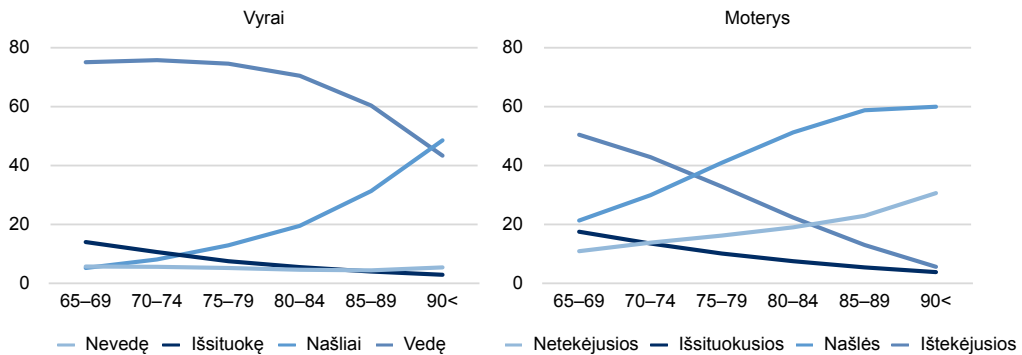
65 metų ir vyresnių gyventojų amžiaus grupė yra viena heterogeniškiausių tiek todėl, kad joje atsispindi skirtingos žmonių gyvenimo patirtys ir pasiekimai, sukaupti per šešis ir daugiau dešimtmečius, tiek todėl, kad 65 metų ir vyresnių gyventojų amžiaus grupė iš esmės yra labai plati – faktiškai aprėpia keletą smulkesnių amžiaus grupių, kurių charakteristikos tarpusavyje gali labai skirtis.

Remdamiesi 2021 m. gyventojų surašymo duomenimis, šiame poskyryje analizuosime Lietuvos vyresnio amžiaus gyventojų socioekonominį statusą – šeiminei ir namų ūkio struktūrą – detaliau, atsižvelgdami į jų amžiaus struktūrą (penkmetinėmis grupėmis) ir lytį.

Šeiminei padėtis

Šeimos formavimo ir irimo procesai lydi žmogų visą jo gyvenimą, iš pradžių tėvų – orientacinėje šeimoje, vėliau (jeigu iš viso) savo sukurtoje – prokreacinėje šeimoje. Vyresnio amžiaus moterų ir vyrų šeiminei padėtis gerokai skiriasi: tarp 65 m. ir vyresnių moterų tik trečdalis (33,9 proc.) yra ištekėjusių, o vedusių vyrų – daugiau nei du trečdaliai (72,4 proc.). Niekada nesukūrusių šeimos vyrų nuošimtis (5,3 proc.) yra trigubai mažesnis nei moterų (16,4 proc.). Taip pat ir našlių vyrų proporcija yra trigubai mažesnė nei moterų (12,5 ir 38,4 proc.). Išsituokusiųjų dalis yra panaši: tarp 65+ vyrų tokių yra 9,8 proc., tarp moterų – 11,4 proc. Šeiminei padėtį iliustruojančios kreivės (10 pav.) yra labai dinamiškos lyginant 65 metų ir vyresnių moterų ir vyrų pasiskirstymą pagal santuokinį statusą įvairiais amžiaus tarpsniais.

10 pav. Lietuvos 65 metų ir vyresnių moterų ir vyrų santuokinis statusas pagal amžiaus grupes, 2021 m., proc.

Šaltinis: Lietuvos Respublikos 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys.

Pirmiausia aptarkime dvi didžiausias – sutuoktinių ir našlių bendruomenes ir jų paplitimo metamorfozes lyginant skirtingo amžiaus moteris ir vyrus. Abiejų lyčių atvejais tai yra generalinė tendencija – didėjant amžiui, sutuoktinių bendruomenės dominavimas pavirsta našlių bendruomenės dominavimu. Tačiau pastebimi ir esminiai lyčių skirtumai šioms dviem dominuojančioms kreivėms susikertant:

- 1) moterims jos susikryžiuoja apie 75 metus, tuo tarpu vyrams – 15 metų vėliau – apie 90 metus. Vadinasi, didžiosios dalies 65–84 metų amžiaus vyrų (apie 65–75 proc., priklausomai nuo amžiaus grupės) šeiminiškas statusas yra susituokęs. Tuo tarpu 65 metų ir vyresnių moterų, gyvenančių santuokoje, nuošimtis nė viename amžiaus tarpsnyje nepasiekia tokių aukštumų kaip vyrų santuokystės lygis. Maža to, susituokusių 65 metų ir vyresnių moterų proporcija staigiai mažėja su kiekviena vyresne amžiaus grupe. Tokiu būdu 90-mečių ir vyresnių gyventojų grupėje vos ne pusė (43,3 proc.) vyrų dar gyvena santuokoje, o tarp šio amžiaus moterų santuoka jau yra visiškai retenybė (tik 5,6 proc.);
- 2) našlėtės tendencija antroje gyvenimo pusėje įsigali ir plinta abiejų lyčių gyvenimuose, tačiau moterims ji prasideda anksčiau ir sklaidžiasi plačiau nei vyrams. Vyriausiose amžiaus grupėse (maždaug nuo 85 metų ir toliau) būti našle tampa tiesiog „gyvenimo norma“ (60 proc. moterų būdamos 85

metų ar vyresnės našlauja). Našlių su amžiumi daugėja ir tarp vyrų, tačiau našlujančių vyrų kreivė prasideda nuo žemesnės reikšmės nei moterų (65–69 metų grupėje yra 5,2 proc. vyrų, patyrusių sutuoktinės mirtį, o moterų, patyrusių sutuoktinio mirtį, – šešis kartus daugiau, 29,9 proc.) ir kyla iš lėto, kol gilioje senatvėje (90 metų ir daugiau) priartėja prie 50 proc. ribos (to amžiaus moterų našlystės rodiklis laikosi prie 60 proc. ribos).

10 paveiksle matome dar du santuokinius statusus, kurie tarsi antraplaniai, nes savo aprėptimi nepretenduoja į „pagrindinius vaidmenis“ vyresnio amžiaus moterų ir vyrų gyvenimuose – tai niekada netekėjusių ar nevedusių ir išsituokusių bendruomenės. Nors šios bendruomenės nėra gausios tarp vyresnės kartos gyventojų, jų raiška moterų ir vyrų gyvenimuose vyresniame amžiuje skiriasi, ką dabar ir panagrinėkime:

1) Tarp vyrų labai maža dalis tų, kurie niekada nebuvo sukūrę šeimos vedybų keliu (65 metų ir vyresnių viengungių nuošimtis svyruoja tarp 4,4–5,7 proc., nelygu, kokia amžiaus grupė), o išsituokusių nuošimtis su amžiumi dar ir nuosekliai mažėja (nuo 14 proc. 65–69 metų amžiaus iki 2,9 proc. tarp 90-mečių ir vyresnių). Iš ribotų gyventojų surašymo duomenų negalime atsakyti į klausimą, kokie veiksniai formuoja tokias žemo paplitimo viengungystės ir išsiskyrusių tendencijas, o pastarąsias dar ir slopstančias su amžiumi – ar ankstesnėse kartose vyrams tiesiog „nebuvo mados skirtis“ ir ši tradicija atsiranda tik vėliau gimusiose kartose, ar tiesiog vyriausieji vyrai jau yra spėję pakeisti „išsituokusiojo“ statusą susikurdami pakartotinę šeimą;

2) Lietuvos moterų gyvenimuose šių dviejų santuokinės padėties kategorijų paplitimo tendencijos vystosi priešingomis kryptimis. Patyrusių skyrybas moterų nuošimtis, panašiai kaip ir vyrų, mažėja su amžiumi (nuo 17,5 proc. 65–69 metų amžiaus iki 3,8 proc. tarp 90-mečių ir vyresnių). Tačiau netekėjusių moterų su amžiumi vis daugėja (nuo dešimtadalio (10,9 proc.) 65–69 metų grupėje iki beveik trečdaliaus (30,6 proc.) tarp 90-mečių ir vyresnių). Pastaroji 2021 m. stebima tendencija – didėjant amžiui, daugėja netekėjusių – gali atspindėti faktą, kad dabartinės 90-mečių ir vyresnių moterų kartos gyvenimo tarpsnis, laikomas palankiausiu susikurti šeimą, sutapo su Antrojo pasaulinio karo ir pokario laikotarpiu, o tai, daugeliui jaunų vyrų esant fronte ar žuvus, galėjo išbalansuoti tos kartos vedybų rinką.

Namų ūkio struktūra: asmeniniai ir instituciniai namų ūkiai

Asmeniniai namų ūkiai. Absoliuti dauguma Lietuvos vyresnio amžiaus žmonių gyvena bendruomenėje, privačiuose namų ūkiuose, t. y. sensta savo būstuose. Tik labai nedidelė dalis jų gyvenimo pabaigoje persikelia į vadinamuosius institucinius namų ūkius – senelių globos namus. Klausimas apie tai, su kuo kartu gyvena vyresnio amžiaus žmonės, yra aktualus ir turi praktinę reikšmę, susijusią su potencialių neformalios socialinės pagalbos teikėjų prieinamumu savo artimiausioje aplinkoje. Tad ši gyventojų surašymo teikiama informacija gali būti itin svarbi tiek socialinių paslaugų poreikio planuotojams, paslaugų organizatoriams bei teikėjams ir vyresnio amžiaus žmonių teisės į orią senatvę gynėjams. Atsižvelgiant į potencialių neformalios socialinės pagalbos teikėjų prieinamumą namų ūkyje, tikslinga išskirti tokius trijų tipų namų ūkius: vieno asmens, poros⁶ ir kelių kartų namų ūkius. Tikėtina, kad senyvame amžiuje prireikus pagalbos privilegijuočiausi bus asmenys, gyvenantys kelių asmenų kelių kartų namų ūkiuose (suaugę vaikai ir tėvai, kartais gal ir anūkai), kiek prasčiau gali būti tiems, kurie gyvena poroje (priklausys nuo sutuoktinio arba partnerio sveikatos būklės), o tiems, kurie namuose gyvena vieni, pagalbos reikės ieškoti už namų ūkio ribų.

65 metų ir vyresni Lietuvos vyrai – apie du trečdaliai (59,8 proc.) – dažniausiai gyvena dviejų asmenų namų ūkyje, t. y. gyvena kartu su žmona arba partnere. Tarp to paties amžiaus moterų labiausiai paplitęs buvo vieno asmens namų ūkis (43,5 proc.), o dviejų tos pačios kartos asmenų namų ūkyje gyvena tik vos trečdalis moterų (30,8 proc.). Apie ketvirtadalį moterų (25,7 proc.) ir vyrų (22,9 proc.) gyvena kelių kartų namų ūkyje.

Gyventojų surašymo duomenys atskleidė, jog antroje gyvenimo pusėje moterų ir vyrų namų ūkio sudėtis, didėjant amžiui, varijuoja dinamiškai ir skirtingomis trajektorijomis. Antai moterų ir vyrų, gyvenančių vieno asmens namų ūkyje, pasiskirstymo tendencijos yra visiškai priešingos. Moterims, pradėdant nuo 70 metų amžiaus, tai tampa dominuojančiu namų ūkio tipu, nuo 80 metų net pusė moterų gyvena vieno asmens namų ūkyje. Vyrams vieno asmens namų ūkiai yra mažiausiai tipiški – tik kas penktas–šeštas (17,3 proc.) 65 metų arba vyresnis vyras gyvena vienas. Ir tik tarp 85 metų ir vyresnių vyrų gyvenimas po vieną šiek tiek padažnėja, tad tarp 90-mečių ir vyresnių vyrų jau kas trečias gyvena vienas.

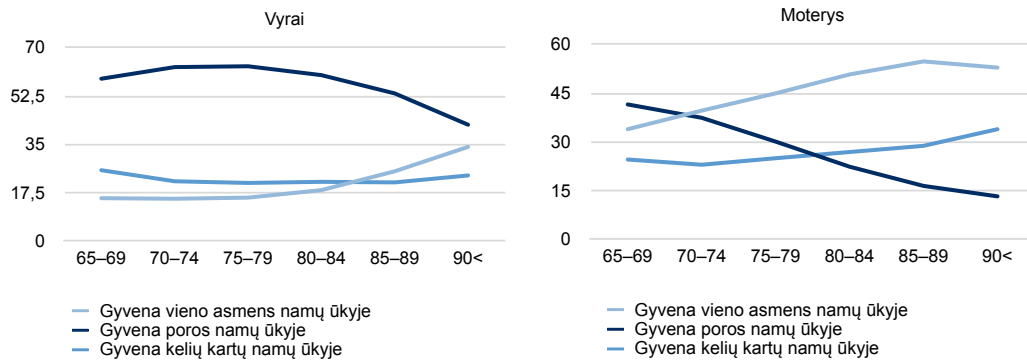
Gyvenimas dviejų asmenų (vienos kartos) arba poros namų ūkyje po 65 metų

⁶ Gali būti vadinami ir „dviejų asmenų vienos kartos namų ūkiai“. Atitinka Valstybės duomenų agentūros vartojamą kategoriją: „pora be kartu gyvenančių vaikų“ (Lietuvos, 2020).

amžiaus yra labiausiai paplitęs namų ūkio tipas tarp vyrų. Tokie poros namų ūkiai yra dominuojantys net tarp pačių vyriausių vyrų – 90-mečių ir vyresnių. Tuo tarpu vyresnių moterų, gyvenančių poros namų ūkyje, nuošimtis nė vienoje amžiaus grupėje nesiekia nė 50 proc. ir su kiekviena vyresnio amžiaus grupe tokių moterų sparčiai mažėja. Tarp 90-mečių ir vyresnių vos 13 proc. moterų gyvena vienos kartos namų ūkyje.

Gyvenimo kelių kartų namų ūkyje tendencijos vyresniame amžiuje yra palyginti stabiliausios. 65–69 metų amžiaus grupėje kas ketvirta (-as) tiek moterų, tiek vyrų gyvena kelių kartų namų ūkyje (greičiausiai kartu su savo nepilnamečiais ir pilnamečiais vaikais, bet gali būti, kad ir su tėvais). Apie 70-uosius gyvenimo metus tokių moterų ir vyrų dalis sumažėja iki penktadalio. Tačiau po šio amžiaus tarpsnio moterų ir vyrų, gyvenančių šio tipo namų ūkyje, tendencijos skiriasi. Kelių kartų namų ūkyje gyvenančių vyrų proporcija išsilaiko nepakitusi beveik iki gyvenimo pabaigos (tik tarp 90-mečių šiek tiek padidėja), o tokių moterų proporcija pradeda nuo 75 metų amžiaus nuosekliai didėti ir tarp 90-mečių ir vyresnių siekia trečdalį.

11 pav. 65 metų ir vyresnių Lietuvos moterų ir vyrų, gyvenančių asmeniniuose namų ūkiuose, pasiskirstymas pagal namų ūkio tipą, 2021 m., proc.

Šaltinis: Lietuvos Respublikos 2021 m. gyventojų ir būstų surašymas.

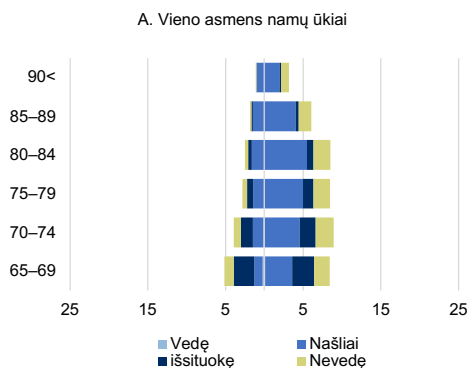
Gyvenimas skirtingo tipo namų ūkiuose yra glaudžiai susijęs su asmens santuokiniu statusu. Homogeniškiausi šiuo požiūriu yra poros namų ūkiai – juose absoliučiai dominuoja sutuoktinių poros (12B pav.). Porų namų ūkiuose gyvenančias sutuoktinių poras papildo, nors labai menka dalimi, ir abiejų lyčių asmenys, kurių deklaruotas santuokinis statusas buvo: „išsituokę“ (kiek dažniau 65–74 metų vyrai) arba „našliai“ (kiek labiau moterys nuo 75 metų amžiaus), arba niekada nesukūrę šeimos vedybų keliu. Vadinasi, jie gyvena partnerystėje neregistravę santuokos.

Vieno asmens namų ūkiuose gyvenančių moterų ir vyrų santuokinis statusas gana įvairus (12A pav.). Tarp vienišų moterų dominuojantis santuokinis statusas yra našlė, išsituokusių moterų vieno asmens namų ūkiuose su amžiumi mažėja, o netekėjusiųjų dalis gana stabili amžiaus grupėse iki 84 metų, vėliau ima mažėti. Vieno asmens namų ūkiuose gyvenančių vyrų santuokinio statuso paletė gana marga – įvairiomis proporcijomis galima aptikti ir išsiskyrusių, ir našlių, ir nevedusių. 65–69 metų grupėje dominuoja išsituokusieji, tarp 80 metų ir vyresnių – našliai. Pastebėtina, nors ir labai maža dalimi, bet vieno asmens namų ūkiuose galima rasti gyvenančius ir tuos vyrus bei moteris, kurių šeiminis statusas yra susituokęs (-usi).

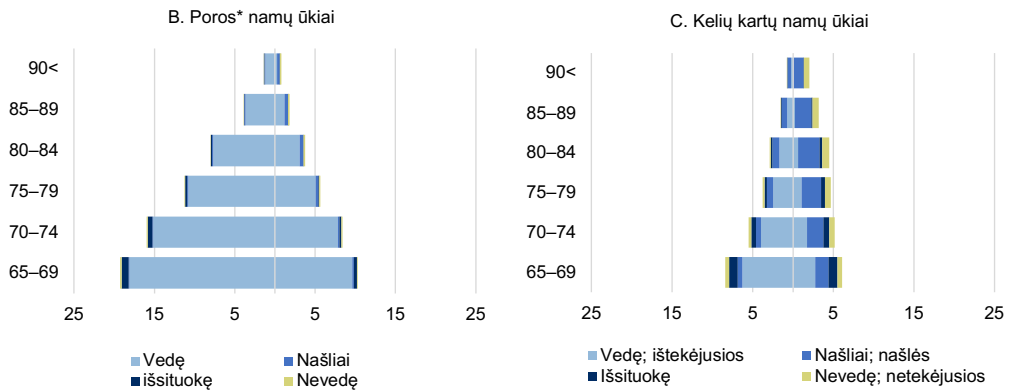
Gyvenimas kelių (dviejų–trijų) kartų namų ūkyje taip pat apima skirtingų santuokinių statusų asmenis (12C pav.). Tokiuose namų ūkiuose gyvenantys vyrai dažniausiai yra susituokę, našlių proporcija – labai nedidelė, bet gana stabili visose amžiaus grupėse, o išsiskyrusių vyrų tokiuose namų ūkiuose dar mažiau (išimtis tik 65–69 metų amžiaus grupė, kurioje išsiskyrusieji sudaro antrą gausiausią (po susituokusiųjų) kategoriją). Nevedusių vyrų kelių kartų namų ūkiuose labai reta.

Kelių kartų namų ūkiuose gyvenančių vyresnio amžiaus moterų santuokystės charakteristikos visai skirtingos. Tik 65–69 metų grupėje vos ne pusė tokio tipo namų ūkiuose gyvenančių moterų yra susituokusios, tačiau su amžiumi susituokusiųjų dalis mažėja. Panašu, kad motinos našlės kur kas dažniau nei tėvai našliai gyvena kelių kartų namų ūkyje, greičiausiai kartu su savo suaugusiu vaiku, jo šeima. Taip pat šis namų ūkio tipas yra prieglobstis antroje gyvenimo pusėje ir netekėjusių moterų bendruomenei.

12 pav. 65 metų ir vyresnių Lietuvos moterų ir vyrų namų ūkių tipai pagal amžiaus grupes ir santuokinį statusą, 2021 m., proc.⁷

⁷ Procentai paskaičiuoti iš atitinkamos lyties 65 metų ir vyresnių gyventojų skaičiaus.

* Kitaip – vienos kartos namų ūkiai, nes juose gyvena poros be kartu gyvenančių vaikų.

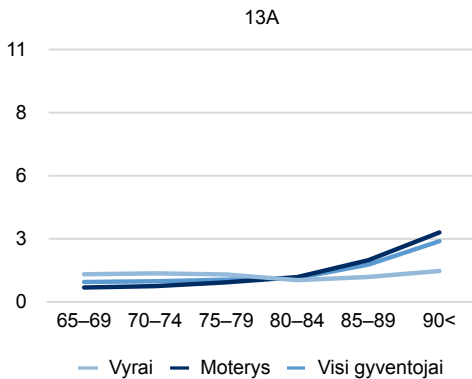
Šaltinis: Lietuvos Respublikos 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys.

Instituciniai namų ūkiai. Gyventojų surašymo duomenys leidžia fiksuoti ir tuos asmenis, kurie gyvena instituciniuose namų ūkiuose. Čia turimi omenyje socialinės globos ir priežiūros namai (teikiantys ilgalaikę, trumpalaikę socialinę globą suaugusiems asmenims su negalia ir senyvo amžiaus asmenims) bei slaugos namai (teikiantys institucinę socialinę globą (ilgalaikę, trumpalaikę) suaugusiems asmenims su negalia ir senyvo amžiaus asmenims). Kadangi duomenys pateikiami kartu suaugusiems ir vyresnio amžiaus žmonėms, atskirti institucijas pagal tipą sudėtinga, galima tik įvertinti tam tikro amžiaus žmonių, gyvenančių institucijose, dalį.

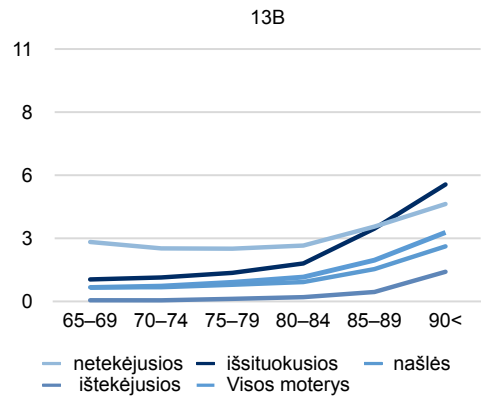
Visų pirma, svarbu akcentuoti, kad instituciniuose namų ūkiuose gyvena be galo maža mūsų visuomenės dalis – kalbame apie 0,9 proc. visų Lietuvos gyventojų. Vadovaujantis stereotipais galima būtų pamanyti, kad būtent tarp vyresnio amžiaus gyventojų gyvenimas globos institucijoje tikrai turėtų būti labai paplitęs. Tačiau surašymo duomenys to nepatvirtina. Nors vyresniame amžiuje gyvenimas globos ar slaugos institucijoje padažnėja, bet tarp 65 metų ir vyresnių tokių asmenų yra tik 1,1 proc. Charakteringa tai, kad vyrų, gyvenančių institucijose, nuošimtis su amžiumi nesikeičia ir svyruoja menkai – tarp 1 ir 1,3 proc.. Moterų nuošimtis dinamiškesnis: iki 64 metų amžiaus šis rodiklis yra itin menkas ir sudaro 0,5 proc., o 65 metų ir vyresnių grupėje – 1 proc.

13 pav. Dalis 65 metų ir vyresnių Lietuvos moterų ir vyrų, gyvenančių instituciniuose namų ūkiuose, pagal amžių ir santuokinį statusą, 2021 m., proc.

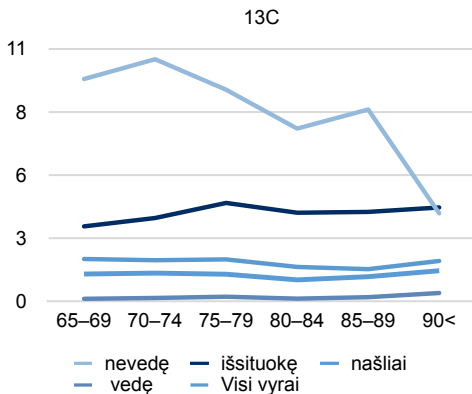
A. Institucionalizacijos lygis pagal lytį ir amžių

B. Moterų institucionalizacijos lygis pagal santuokinį statusą

C. Vyrų institucionalizacijos lygis pagal santuokinį statusą

Šaltinis: Lietuvos Respublikos 2021 m. gyventojų ir būstų surašymas.

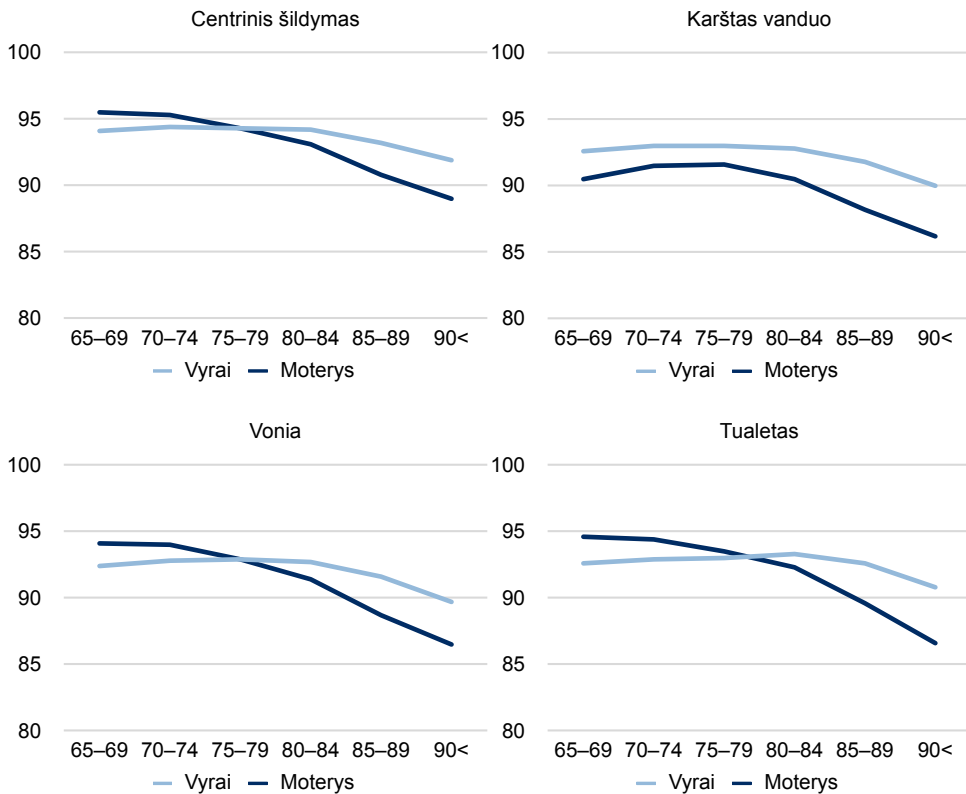
Tik atlikus detalesnę analizę pagal amžiaus grupes ir lytį (13 A pav.), paaiškėja, kad pačioje vyriausioje amžiaus grupėje (90 metų ir daugiau) 3 proc. moterų ir 1,3 proc. vyrų yra institucinių namų ūkių gyventojai. Tad įvairiose Lietuvos globos ir slaugos institucijose gyvenančiųjų bendruomenė yra labai maža. Tiek moterims, tiek vyrams šeimos sukūrimas per santuoką yra apsaugantis nuo patekimo į institucijas veiksnys (13 B, C

pav.). Susituokusiųjų, gyvenančių institucijose, nuošimtis yra itin menkas visose amžiaus grupėse, išskyrus pačių vyriausių moterų grupę – tarp 90-mečių ir vyresnių 1,3 proc. ištekėjusių moterų vis dėlto atsiduria institucijų globoje. Didžiausia rizika patekti institucijų globon būdinga asmenims, nesukūrusiems savo šeimos, ypač tuo išsiskiria nevedę vyrai. Pavyzdžiui, 70–74 metų amžiaus net kas dešimtas iš nevedusių vyrų gyvena įvairaus tipo institucijose. Patirta sutuoktinio mirtis arba skyrybos yra vidutinio stiprumo veiksniai, kurių poveikis atsidurti instituciniame namų ūkyje stiprėja su amžiumi tiek moterims, tiek vyrams. Pavyzdžiui, tarp išsituokusių 90 metų ir vyresnių moterų bei 75 metų ir vyresnių vyrų 4–5 proc. gyvena institucijose.

VYRESNIO AMŽIAUS ŽMONIŲ BŪSTO SĄLYGOS

2021 m. gyventojų surašymas suteikia žinių apie būsto aprūpinimo patogumais lygį, kas savo ruožtu leidžia įvertinti vyresnio amžiaus žmonių gyvenimo sąlygas. Galime analizuoti šiuos būsto kokybės rodiklius: elektros tiekimą, vandentiekio įrengimą, nuotekų šalinimą, centrinį šildymą, tualetų įrenginius, karšto vandens tiekimą bei vonios ar dušo įrenginius, esančius būste, kuriame gyvena 65 metų ir vyresni gyventojai. Ko gero, žmonės, kurie šiais laikais galvoja apie būsto įsigijimą ar nuomą, išvardytus būsto parametrus (galbūt išskyrus centrinį šildymą) priima kaip savaime suprantamus ir neatimamus būsto elementus. Iš dalies taip ir yra – Lietuvoje 2021 m. 100 proc. gyventojų būstai buvo elektrifikuoti, 99 proc. jų gyvena būstuose, kurie yra prijungti prie vandentiekio ir nuotekų valymo įrenginių. Tačiau, pavyzdžiui, centrinį šildymą savo būste turi 94 proc. visų Lietuvos gyventojų, būste įrengtą vonią ar dušą, tualetą ir karštą vandenį – 93 proc. gyventojų. Būsto kokybės parametrų analizė pagal gyventojų amžiaus grupes ir lytį (14 pav.) atskleidžia tam tikrus netolygumus tarp vyresnio amžiaus žmonių. Peržvelgus 14 paveikslą, pastebima, kad būtent vyresnio amžiaus žmonės, kuriems galbūt dažniau nei kitiems dėl galimų sveikatos apribojimų reikalavimai būsto įrengtumo lygiui gali būti aukštesni, dažniau nei jaunesni gyvena „spartietiškuose“ būstuose – be centrinio šildymo, karšto vandens, vonios ir tualetų. Kitas dėsningumas – jeigu nuo 65 iki 75–80 metų amžiaus grupėje moterų būsto sąlygos dažniausiai yra šiek tiek geresnės nei vyrų (išskyrus jų būsto aprūpinimą karštu vandeniu), tai 80 metų ir vyresnių grupėje moterų būsto įrengimas, nors ir nežymiai, bet pagal visus analizuojamus parametrus atsilieka nuo vyrų. Pačių vyriausių moterų būsto įrengtumo rodikliai nuo bendrųjų šalies rodiklių atsilieka

14 pav. 65 metų ir vyresnių Lietuvos gyventojų būstų aprūpinimo kai kuriais patogumais lygis pagal amžiaus grupes, 2021 m., proc.

Šaltinis: Lietuvos Respublikos 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys.

labiausiai. Tarp 90 metų ir vyresnių moterų 89 proc. būste turi centrinį šildymą (šalies vidurkis – 94 proc.); 86 proc. – karštą vandenį (šalies vidurkis – 93 proc.); po 87 proc. vonią ar dušą ir tualetą (šalies vidurkis atitinkamai 92 ir 93 proc.).

Papildomai atlikta būsto sąlygų analizė, atsižvelgiant į asmens amžių, lytį, santuokinį statusą bei namų ūkio sudėtį, atskleidė, kad prastesnės kokybės būstuose dažniau tenka gyventi tiems vyresnio amžiaus žmonėms, kurie niekada nebuvo sukūrę savo šeimos vedybų keliu, arba tiems, kurių santuoka iširo dėl sutuoktinio (-ės) mirties – našliams. Geriausiomis būsto sąlygomis pasižymi susituokę abiejų lyčių asmenys.

Svarbu pažymėti, kad prieš tris dešimtmečius (turime galimybę palyginti kai kurias iš šių rodiklių su 1989 m. ir 2001 m. Lietuvos gyventojų surašymų duomenimis; Mikulionienė ir Stankūnienė, 2003; Mikulionienė, 2002) 65 metų ir vyresnių Lietuvos gyventojų

būsto charakteristikos buvo ženkliai prastesnės nei 2021 metais. 1989 m. surašymo duomenimis: būsto aprūpinimą vandentiekiu teturėjo kas antras 65 metų ir vyresnis gyventojas; karštu vandeniu ir vonia ar dušu – 33–40 proc. (priklausomai nuo amžiaus grupės) (Mikulionienė ir Stankūnienė, 2003, p. 48–49, 96–97). O žvelgiant amžiaus pjūviu, 2021 m. surašymo duomenys, taip pat kaip 1989 (Mikulionienė ir Stankūnienė, 2003, p. 48) ir 2001 m. (Mikulionienė, 2002) duomenys, rodė apsirūpinimo įvairia būsto įranga mažėjimo su amžiumi tendenciją. Vadinas, Lietuvos vyresnės kartos gyventojų būsto komforto lygis per pastaruosius tris dešimtmečius iš esmės yra pagerėjęs, nors pačių vyriausiųjų būsto sąlygos išlieka prastesnės nei jaunesniųjų. Kalbant apie būsto aprūpinimą elektra, vandentiekiu ir nuotekų šalinimo sistema, 2021 m. fiksuojama visuotinė visų gyventojų, įskaitant ir vyriausiųjų, aprėptis. Tačiau nagrinėjant, ar būste yra centrinis šildymas, karštas vanduo, vonia ar dušas ir tualetas, vis dar pastebimos tam tikros lyčių ir amžiaus nelygybės apraiškos (pačių vyriausiųjų, ypač vyriausių moterų nenaudai).

IŠVADOS

Laikotarpiu tarp pastarųjų dviejų gyventojų surašymų – 2011–2021 m. Lietuvos gyventojų amžiaus struktūros pokyčius galima apibūdinti kaip besitęsiantį jų senėjimą: medianinis amžius padidėjo trejais metais – nuo 41,1 iki 44,1 metų. Pagal 65 metų ir vyresnių gyventojų nuošimtį (19,9 proc.) 2021 m. Lietuva buvo panaši į savo kaimynes Latviją ir Estiją. 2021 m. Lietuvos gyventojų amžiaus lyties piramidės siluetas pasižymėjo Rytų Europos šalims tipiniais bruožais – amžiaus profiliai vis dar buvo netaisyklingi, iškapoti įvairių istorinių kirčių ir antrojo demografinio perėjimo žymėmis. 2011–2021 m. mūsų šalies gyventojų senėjimas vyko palyginti lėtai: 65 metų ir vyresnių gyventojų skaičiaus prieaugis per dešimtmetį buvo tik 11 proc. (palyginti Latvijoje – 13 proc., Estijoje – 17 proc.). Tačiau 80 metų ir vyresnių gyventojų grupė didėjo itin sparčiai – nuo 4,4 proc. 2011 m. iki 5,9 proc. 2021 m., kas sudarė 24,2 proc. prieaugį per dešimtmetį.

2011–2021 m. Lietuvoje buvo pastebimi tam tikri gyventojų demografinio senėjimo netolygumai. Teritoriniu pjūviu tai: a) vis dar išliekantys regioniniai skirtumai (ypač ryškus Rytų ir Pietų Lietuvos gyventojų demografinis senėjimas); b) išnykę skirtumai tarp miesto ir kaimo gyventojų senatvės lygių. 2021 m. kas penktas (19,7 proc.) Lietuvos 65 metų ir vyresnis gyventojas turėjo aukštąjį išsilavinimą, pusė (50,9 proc.) – vidurinį ir mažiau nei trečdalis (29,6 proc.) – žemesnį nei vidurinis. Lyčių skirtumai labai nedideli:

moterų su aukštesniu išsilavinimu buvo pora procentų mažiau nei vyrų (atitinkamai 18,9 ir 21,1 proc.), o su žemesniu nei vidurinis išsilavinimu pora procentų daugiau nei vyrų (atitinkamai 30,4 ir 28 proc.). Vis dar stebimi netolygumai ir lyčių pjūviu – moterų vidutinei tikėtina gyvenimo trukmei esant gerokai ilgesnei nei vyrų, pastarųjų demografinės senatvės lygis yra gerokai žemesnis nei Lietuvos moterų.

65 metų ir vyresnių gyventojų socioekonominio statuso ir būsto sąlygų analizė penkmetinėmis grupėmis pagal lytį, santuokinį statusą ir namų ūkio sudėtį atskleidė savitus ir itin dinamiškai kintančius su amžiumi Lietuvos vyresnio amžiaus žmonių bruožus. Pavyzdžiui, didžioji dalis (apie 65–75 proc.) vyrų 65–85 metų amžiaus tarpsnius patiria gyvendami santuokoje, o moterims, ypač nuo 85 metų, „gyvenimo norma“ yra būti našle (60 proc. moterų būdamos 85 metų ar vyresnės našlauja).

2021 m. duomenimis, tarp 65 metų ir vyresnių gyventojų vyrai du kartus dažniau (59,8 proc.) nei moterys (30,8 proc.) gyvena poros namų ūkyje, t. y. jie gyvena kartu su sutuoktine arba partnere be kartu gyvenančių vaikų. Šio amžiaus moterys du su puse karto dažniau nei vyrai gyvena vieno asmens namų ūkyje (atitinkamai 43,5 ir 17,3 proc.).

Tarp 65 metų ir vyresnių Lietuvos gyventojų tik 1,1 proc. gyvena socialinės globos ar slaugos institucijose. Antroje gyvenimo pusėje institucijose gyvenančių vyrų nuošimtis visose amžiaus grupėse buvo gana tolygus – svyravo nuo 1 iki 1,3 proc. Moterų nuošimtis kiek dinamiškesnis: iki 64 metų amžiaus šis rodiklis sudarė 0,5 proc., 65 metų ir vyresnių grupėje – 1 proc. Didžiausia rizika patekti institucijų globon būdinga asmenims, nesukūrusiems savo šeimos, ypač tuo išsiskiria nevedę vyrai (pvz., kas dešimtas 70–74 metų nevedęs vyras gyvena globos ar slaugos institucijoje). Patirta sutuoktinio mirtis arba skyrybos buvo vidutinio stiprumo veiksniai, didinę riziką (su amžiumi vis labiau) atsidurti instituciniame namų ūkyje tiek moterims, tiek vyrams: pavyzdžiui, tarp išsitūkusių 90 metų ir vyresnių moterų bei 75 metų ir vyresnių vyrų institucijose gyvena 4–5 proc. Nuošimtis susitūkusiųjų, gyvenančių institucijose, buvo itin menkas visose amžiaus grupėse, išskyrus pačių vyriausių moterų grupę (pvz., 1,3 proc. 90-mečių ir vyresnių ištėkėjusių moterų vis dėlto buvo atsidūrusios institucijų globoje).

2021 m. gyventojų surašymo duomenys atskleidė, kad vyresnio amžiaus žmonės dažniau nei jaunesni gyvena menkesniu komfortu pasižyminčiuose būstuose – neturėdami centrinio šildymo, karšto vandens, vonios ar dušo ir tualetų įrenginių. Be to, 65–80 metų amžiaus moterų būsto sąlygos dažniausiai buvo šiek tiek geresnės nei vyrų (išskyrus jų būsto aprūpinimą karštu vandeniu), o 80 metų ir vyresnių moterų būsto įrengimas, nors ir

nežymiai, pagal visus analizuojamus parametrus atsiliko nuo vyrų. Pačių vyriausių moterų būsto įrengtumo rodikliai nuo bendrųjų šalies rodiklių atsiliko labiausiai. Tarp 90 metų ir vyresnių moterų būste centrinį šildymą turėjo 89 proc. (šalies vidurkis – 94 proc.); karštą vandenį – 86 proc. (šalies vidurkis – 93 proc.); po 87 proc. vonią ar dušą ir tualetą (šalies vidurkis atitinkamai 92 ir 93 proc.). Prastesnės kokybės būstuose senatvėje dažniau teko gyventi tiems, kurie niekada nebuvo susituokę, arba tiems, kurių santuoka iširo dėl sutuoktinio (-ės) mirties – našliams. Geriausiomis būsto sąlygomis mėgavosi susituokę abiejų lyčių asmenys. Daugiavaikės motinos (pagimdžiusios tris ir daugiau vaikų) senatvėje dažniau nei kitos gyveno būstuose be centrinio šildymo, karšto vandens tiekimo, vonios ar dušo ir tualetų įrenginių (būsto viduje). Tačiau tokie būsto kokybės parametrai kaip elektra, vandentiekis ir nuotekų valymas 2021 m. Lietuvoje buvo visuotinai prieinami: 100 proc. visų gyventojų būstai buvo elektrifikuoti, 99 proc. jų būstai buvo prijungti prie vandentiekio ir nuotekų valymo įrenginių.

2021 m. gyventojų ir būstų surašymo duomenys leido atskleisti ne tik vieną pamatinių Lietuvos demografinių procesų – gyventojų senėjimą, formuojantį esminius šiuolaikinės Lietuvos visuomenės bruožus, bet ir pagrindines vyresnio amžiaus žmonių socialines charakteristikas (pasiskirstymą pagal lytį, gyvenamąją vietą, išsilavinimą, šeiminių statusą, namų ūkio tipą) bei jų būsto sąlygas. Šios žinios yra svarbios kuriant įrodymais grįstą politiką vyresnio amžiaus žmonių visapusiškai gerovei užtikrinti – nuo būsto politikos iki vyresnio amžiaus žmonių vienatvės problemų sprendimo tiek nacionaliniu, tiek vietos lygmeniu.

Literatūra

Eurostat (2023). Population structure indicators at national level. Online data code: DEMO_PJANIND. Prieiga per internetą: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/demo_pjanind/default/table?lang

Gavrilova, N. S. ir Gavrilov, L. A. (2009). Rapidly Aging Populations: Russia/Eastern Europe. In Uhlenberg, P. (Ed.). *International handbook of population aging*, 1 (p. 113–132). Springer Science & Business Media. Prieiga per internetą: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4020-8356-3_6

Lesthaeghe, R. (2014). The second demographic transition: A concise overview of its development. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(51), 18112–18115. Prieiga per internetą: <https://www.pnas.org/doi/10.1073/pnas.1420441111>

Lietuvos statistikos departamentas (2018). *Demografijos metraštis = Demographic Yearbook 2017*. Vilnius.

Lietuvos statistikos departamentas (2020). Lietuvos Respublikos 2021 metų gyventojų ir būstų visuotinio surašymo rodiklių formavimo aprašas. Patvirtintas Lietuvos statistikos departamento generalinio direktoriaus 2020 m. gruodžio 16 d. įsakymu Nr. DĮ-369. Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/gyventoju-ir-bustu-surasymai1>

Lietuvos statistikos departamentas (2022a). Lietuvos Respublikos 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo rezultatai. Vilnius.

Lietuvos statistikos departamentas (2022b). Lietuvos švietimas ir kultūra (2022 m. leidimas). Elektroninis leidinys. Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/lietuvas-svietimas-ir-kultura-2022/izanga>

Lietuvos statistikos departamentas, Socialinių tyrimų institutas (2006). Lietuvos gyventojai: struktūra ir demografinė raida = Population of Lithuania: Composition and Demographic Development. V. Stankūnienė (ats. red.). Vilnius.

Mikulionienė, S. (2002). Senyvo amžiaus žmonių gyvenimo sąlygos. In V. Stankūnienė (ats. red.). Lietuvos gyventojai. 1990–2000. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos instituto Demografinių tyrimų centras.

Mikulionienė, S. (2011). Population ageing in Lithuania: the need for a new attitude towards Ageing. In Hoff A. (Ed.). *Population Ageing in Central and Eastern Europe: Societal and Policy Implications* (p. 33–51). Series: *New Perspectives on Ageing and Later Life*. Surrey: Ashgate.

Mikulionienė, S. (2011). Senstančios visuomenės – XX–XXI amžiaus reiškinys. In Mikulionienė, S. *Socialinė gerontologija* (p. 217–254). Vilnius: Mykolo Romerio universitetas. Prieiga per internetą: <https://cris.mruni.eu/server/api/core/bitstreams/dfd68fa3-2b43-43af-b09e-2838990d1732/content>

Mikulionienė, S. ir Gedvilaitė, M. (2014). Lietuvos gyventojų senėjimas XXI a. pradžioje: demografinis ir gyvenimo kokybės aspektai. Lietuvos socialinė raida = Social development of Lithuania: Lietuvos gyventojai XXI a. pradžioje: sociodemografiniai aspektai = Population of Lithuania at the beginning of XXI century: sociodemographic aspects, 3 (p. 25–42). Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras. Prieiga per internetą: http://lsc.lt/download/Lietuvos_socialine_raid_2014.pdf

Mikulionienė, S. ir Stanaitis, S. (2006). Amžiaus struktūra. In Lietuvos gyventojai: struktūra ir demografinė raida. V.

Stankūnienė (ats. red.). Vilnius: Statistikos departamentas, Socialinių tyrimų institutas.

Mikulionienė, S. ir Stanaitis, S. (2007). Territorial Aspect of Population Ageing in Lithuania. *Geografija*, 43(2) (p.

69–75). Lietuvos mokslų akademijos leidykla.

Mikulionienė, S. Ir Stankūnienė, V. (2003). Socio-Economic Status and Living Arrangements of Older persons in Lithuania. United Nations, Economic Commission for Europe, New York and Geneva.

Rowland, D. T. (2009). Global Population Aging: History and Prospects. In Uhlenberg, P. (Ed.). International handbook of population aging, 1 (p. 37–67). Springer Science & Business Media.

Sodra (2020). Senatvės pensijos amžiaus lentelė. Atnaujinimo data: 2020-04-24. Prieiga per internetą: <https://www.sodra.lt/lt/senatves-pensijos-amziaus-lentele?lang=lt>

Stankūnienė, V. (ats. red.) (2002). Lietuvos gyventojai. 1990–2000. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos instituto Demografinių tyrimų centras.

Priedai

1 priedas. Lietuvos gyventojų demografinio senėjimo rodikliai, 2011–2021 m.

	2011		2021		Kaita (skirtumas tarp 2011 ir 2021 m.)	
	Skaičius	Proc.	Skaičius	Proc.	Skaičius	Proc.
65 metų ir vyresni gyventojai, asmenys						
Visi	545 307	17,9	596 177		+50 870	
Moterys	360 729	21,9	385 826		+25 097	+7,0
Vyrai	184 578	13,1	210 351		+25 773	+14,0
80 metų ir vyresni gyventojai, asmenys						
Visi	133 002	4,4	180 559		+47 557	+35,8
Moterys	98 096	6,0	130 308		+32 212	+32,8
Vyrai	34 906	2,5	50 251		+15 345	+44,0
Visų gyventojų medianinis amžius, metai						
Visi	41,1		44,1		3	+7,3
Moterys	44,1		46,5		4	+5,4
Vyrai	37,9		41,2		2,1	+8,7

Šaltinis: Eurostat, 2023; Lietuvos Respublikos 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys.

2 priedas. Lietuvos 65 metų ir vyresnių gyventojų socioekonominės charakteristikos ir jų būsto sąlygos, proc.

	65 metų ir vyresni		
	Moterys	Vyrai	Visi gyventojai
Šeiminė padėtis			
Netekėjusi / nevedęs	16,4	5,3	12,5
Ištekėjusi / vedęs	33,9	72,4	47,5
Išsituokusi (-ęs)	11,4	9,8	10,8
Našlė (-ys)	38,4	12,5	29,2
Namų ūkio struktūra			
Gyvenanti (-is) vieno asmens namų ūkyje	43,5	17,3	34,3
Gyvenanti (-is) vienos kartos namų ūkyje	30,8	59,8	41,0
Gyvenanti (-is) kelių kartų namų ūkyje	25,7	22,9	24,7
Gyvenanti (-is) instituciniame namų ūkyje			
Taip	1,0	1,2	1,1
Išsilavinimas			
Žemesnis nei vidurinis	30,4	28,0	29,6
Vidurinis	50,7	50,9	50,8
Aukštasis	18,9	21,1	19,7
Užimtumas			
Dirba	12,1	19,2	14,6
Gauna pensinę išmoką	87,9	80,8	86,2
Būsto sąlygos			
Tiekama elektra	100,0	100,0	100,0
Yra nuotekų šalinimas	99,5	99,5	99,5
Yra vandentiekis	99,0	99,0	99,0
Yra centrinis šildymas	93,9	94,1	94,0
Yra tualetų įrenginiai	92,9	92,8	92,9
Tiekiamas karštas vanduo	92,5	92,7	92,6
Yra vonios įrenginiai	92,3	92,5	92,4

Šaltinis: Lietuvos Respublikos 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys.

3 SKYRIUS

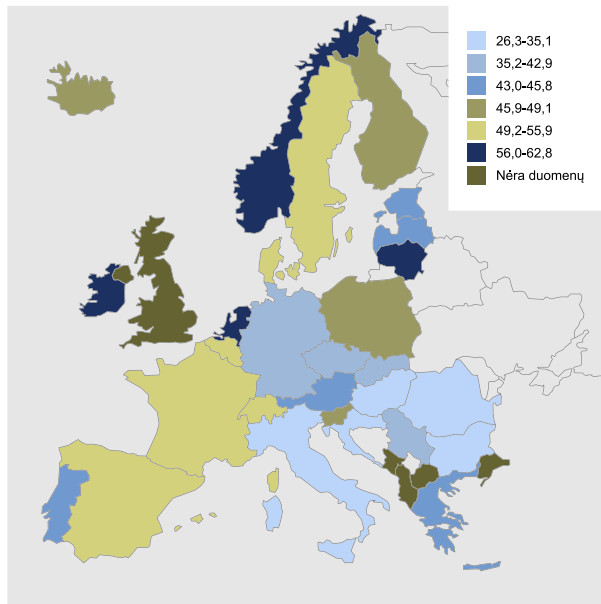
DAUMANTAS STUMBRYŠ
VIRGILIJUS RUTKAUSKAS

**Išsilavinimas:
kaita ir demografinė
diferenciacija**

IVADAS

Lietuvos gyventojų aukštojo išsilavinimo rodikliai jau kelis dešimtmečius išlieka vieni didžiausių Europos Sąjungoje (Eurostat, 2023). Lietuva kartu su kai kuriomis kitomis Europos (daugiausia Vakarų ir Šiaurės) šalimis patenka tarp didžiausių aukštojo išsilavinimo rodiklius turinčių valstybių. Aukštąjį išsilavinimą turinčių 30–34 metų amžiaus gyventojų dalis tarp visų Europos Sąjungos (toliau – ES) šalių 2022 m. buvo Liuksemburge (62,9 proc.), Kipre (62,7 proc.), Lietuvoje (61,0 proc.), Olandijoje (56,0 proc.), Norvegijoje (56,0 proc.), Švedijoje (55,4 proc.). Bendras visos ES aukštojo išsilavinimo rodiklis 2022 m. buvo 42,8 proc., o žemiausi rodikliai nustatyti Pietų ir Centrinės Europos šalyse: Rumunijoje (26,3 proc.), Italijoje (27,4 proc.), Bulgarijoje (33,4 proc.), Kroatijoje (34,2 proc.) ir Vengrijoje (34,4 proc.).

1 pav. Aukštąjį išsilavinimą turinčių gyventojų dalis Europos Sąjungos šalyse tarp 30–34 metų amžiaus gyventojų 2022 m., proc.

Šaltinis: Eurostatas 2023. Eurostato duomenų bazės kodas: tesem030, žiūrėta 2023-12-17, <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tesem030>

Pastaba: 30–34 metų amžiaus gyventojų, sėkmingai baigusių universitetinį arba panašų į universitetinį (aukštąjį) išsilavinimą, dalis. Toks išsilavinimas pagal ISCED 1997 (Tarptautinį standartinį išsilavinimo klasifikatorių) atitinka 5–8 lygmenis.

Per pastaruosius dešimt metų aukštojo išsilavinimo rodikliai tarp vyresnių negu 25 metų amžiaus ES gyventojų nuosekliai didėja. 2004–2022 m. moterų, įgijusių aukštąjį išsilavinimą, dalis ES išaugo nuo 18,1 iki 33,6 proc., vyrų – nuo 20,2 iki 30,1 proc. Per pastaruosius beveik du dešimtmečius moterų išsilavinimo rodikliai didėjo sparčiau negu vyrų. Jei XXI a. pradžioje aukštąjį išsilavinimą turinčių moterų dalis ES buvo mažesnė negu vyrų, tai apie 2010 m. ši dalis tapo vienoda (23,0 proc.), o vėliau atotrūkis nuosekliai didėjo.

Svarbu paminėti, kad didžiausi tarp visų ES šalių moterų aukštojo išsilavinimo rodikliai 30–34 metų amžiaus gyventojų grupėje buvo Lietuvoje (70,2 proc.). Bendras visų ES šalių moterų aukštojo išsilavinimo rodiklis buvo 48,2 proc. Lietuvos vyrų aukštojo mokslo rodikliai taip pat buvo aukšti (52,0 proc.), tačiau juos lenkė Kipras (54,8 proc.), Airija (60,2 proc.) ir Liuksemburgas (60,3 proc.). Bendras visų ES šalių vyrų aukštojo išsilavinimo rodiklis 2022 m. buvo 37,4 proc. Taigi, kaip ir daugumoje ES šalių, moterų išsilavinimo rodikliai Lietuvoje buvo didesni negu vyrų, tačiau atotrūkis tarp lyčių buvo vienas didžiausių ir siekė 18,2 proc. punkto (žr. 1 priedą). Be to, Lietuva jau kurį laiką yra tarp valstybių, turinčių didžiausią dalį aukštąjį išsilavinimą įgijusių gyventojų tarp ES šalių ir padariusių vieną didžiausių pažangų didinant tokių gyventojų dalį per pastaruosius du dešimtmečius.

LIETUVOS GYVENTOJŲ IŠSILAVINIMO LYGIO POKYČIAI 2011–2021 M.

Šiame darbe naudojame tris pagrindines išsilavinimo kategorijas, įprastas ir naudojamas daugelyje kitų panašių tyrimų: aukštojo išsilavinimo, vidurinio išsilavinimo ir žemesnio nei vidurinio išsilavinimo. Svarbu paminėti, kad toks skirstymas paremtas aukščiausio įgyto išsilavinimo principu. Kitaip tariant, visų kiekvienos kategorijos gyventojų išsilavinimas yra ne žemesnis nei nurodytas. Pavyzdžiui, vidurinio išsilavinimo kategorijai priklauso visi gyventojai, turintys ne žemesnį nei vidurinį, bet dar nepriklausantį aukštojo išsilavinimo kategorijai. Vadinasi, nors visi gyventojai su aukštuoju išsilavinimu turi ir vidurinį išsilavinimą, tačiau jie jau priskiriami prie aukštojo išsilavinimo kategorijos. Visos trys šiame darbe aptartos gyventojų išsilavinimo kategorijos ir jas sudarančios subkategorijos yra pateiktos 2 ir 3 prieduose.

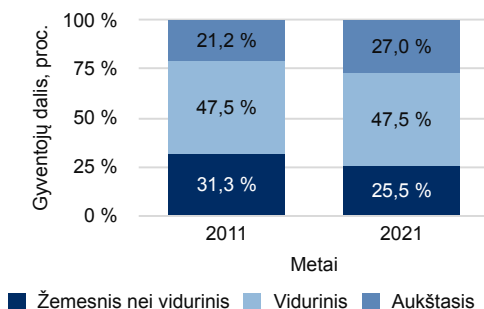
Ankstesnio gyventojų surašymų duomenimis paremto tyrimo rezultatai (Stumbrys, 2016, 75) parodė, kad bendras Lietuvos gyventojų išsilavinimo lygis 1959–2011 m. augo,

o moterų išsilavinimo lygis augo labiau negu vyrų. Be to, išsilavinimo rodiklių kaita nuo 2001 m. pasižymėjo didele ir vis didėjančia socialine demografinė diferenciacija. Žemesnis išsilavinimo lygis užfiksuotas tarp kaimo gyventojų (palyginus su miesto gyventojais), darbingo (20–64 metų) amžiaus vyrų (palyginus su vidutinio amžiaus moterimis), lenkų tautybės gyventojų (palyginus su kitomis gausiausiomis Lietuvos tautybėmis). Itin dideli išsilavinimo rodiklių skirtumai nustatyti tarp didžiųjų miestų ir kaimo bei mažesnių miestelių gyventojų (Stumbrys, 2016, 76).

Palyginus 2011 ir 2021 m. Lietuvos gyventojų surašymų duomenis, matyti, kad gyventojų dalis, turinti aukštąjį išsilavinimą, didėjo nuo 21,2 iki 27,0 proc. tarp 10 metų amžiaus ir vyresnių Lietuvos gyventojų. Vidurinį išsilavinimą turinčių gyventojų dalis išliko stabili – 47,5 proc., o 5,8 proc. punkto mažėjo žemesnį nei vidurinį išsilavinimą turinčių gyventojų dalis (2 pav.). Aukštąjį išsilavinimą turinčių gyventojų dalies didėjimo tendenciją rodė ir ankstesnių gyventojų surašymų duomenys (Stumbrys, 2016, 53) bei patvirtina kas metus skelbiama statistika (Eurostat, 2023). Tai susiję su švietimo sistemos reformomis, vykdytomis atkūrus Lietuvos nepriklausomybę. Didelė dalis specialiųjų vidurinių mokyklų (buvusių technikumų) nuo 1991 m. buvo reorganizuota į aukštesnias mokyklas, o nuo 2000 m. pasinaudojus aukštesniųjų mokyklų baze pradėtos kurti kolegijos, kurios suteikė aukštąjį neuniversitetinį išsilavinimą (Stumbrys, 2016, 53–54). Ši institucinė pertvarka lėmė, kad specialųjį vidurinį ir aukštesnįjį išsilavinimą turinčių gyventojų mažėjo, o aukštąjį išsilavinimą turinčių asmenų skaičius didėjo. Taigi galima daryti išvadą, kad ilguoju laikotarpiu tapo akivaizdi didėjančio Lietuvos visuomenės išsilavinimo tendencija.

Tarp vyresnių nei 10 metų amžiaus Lietuvos gyventojų, 2021 m. visuotinio surašymo duomenimis, daugiausia buvo tų, kurie išsilavinimą yra įgiję vidurinėje mokykloje (19,7 proc.). Magistrantūros arba jai prilyginamas studijas universitete minėtu laikotarpiu buvo įgiję 17,0 proc. gyventojų. Specialiąją vidurinę mokyklą (technikumą) buvo baigę 11,4 proc. Lietuvos gyventojų, o pradinį ir pagrindinį išsilavinimą – po dešimtadalį gyventojų.

2 pav. Lietuvos gyventojų išsilavinimas pagal tris pagrindines kategorijas 2011 ir 2021 m. (proc. nuo visų 10 metų amžiaus ir vyresnių gyventojų)

Šaltinis: Lietuvos statistika (2013). Lietuvos Respublikos 2011 metų gyventojų ir būstų surašymo rezultatai, žiūrėta 2023-12-17, <https://osp.stat.gov.lt/services-portal/pub-edition-file?id=2348>; 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorių.

Pastaba: išsilavinimo rodikliai apskaičiuoti 10 metų amžiaus ir vyresniems gyventojams, $N(2021)=2535472$, $N(2011)=2758069$. 2011 metų surašymo duomenyse yra 217 atvejų, apie kurių išsilavinimą nėra duomenų. Šie atvejai sudarė 0,008 proc. ir grafike nėra pavaizduoti.

GYVENTOJŲ IŠSILAVINIMO DIFERENCIACIJA PAGAL LYTĮ IR AMŽIŲ

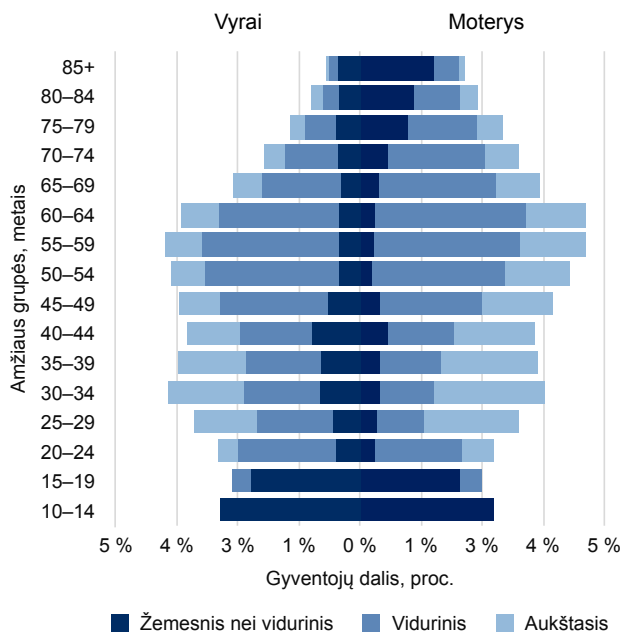
Anksčiau atliktų tyrimų rezultatai ir gyventojų surašymų duomenys parodė, kad Lietuvoje egzistuoja dideli gyventojų išsilavinimo lygio skirtumai pagal pagrindinius socialinius demografinius požymius: lytį, amžių, gyvenamąją vietą, tautybę (Lietuvos statistikos departamentas, 2015; Stankūnienė et al., 2016). Be to, gyventojų išsilavinimas yra svarbus individualaus lygmens veiksnys, susijęs su Lietuvos gyventojų mirtingumo (Jasilionis et al., 2020; Jasilionis ir Stankūnienė, 2012), migracijos (Jasilionis et al., 2015; Klusener et al., 2015) ir gimstamumo skirtumais (Jasilionis et al., 2015; Nisén et al., 2021).

Lietuvos gyventojų amžiaus lyties piramidė rodo (3 pav.), kad didžiausia gyventojų dalis, turinti žemesnį nei vidurinį išsilavinimą, yra tarp jauniausio ir vyriausio amžiaus gyventojų grupių. Didelė dalis gyventojų nuo 10 iki 19 metų amžiaus dar nebaigė vidurinės mokyklos ir neįgijo vidurinio ir aukštesnio nei vidurinio išsilavinimo. Todėl šioje amžiaus grupėje absoliučią daugumą sudaro gyventojai, priklausantys žemesnei nei vidurinio išsilavinimo kategorijai. Tarp 85 metų amžiaus ir vyresnių gyventojų žemesnį nei vidurinį išsilavinimą turintys asmenys taip pat sudaro daugumą. Šios amžiaus grupės gyventojai išsilavinimą įgijo tuomet, kai vidurinis ir aukštasis išsilavinimas Lietuvoje

nebuvo visuotinai prieinamas. Gausiausia vidurinę išsilavinimą turinčių gyventojų grupė yra tarp vidutinio bei vyresnio amžiaus gyventojų grupių (45–69 metų amžiaus) ir 20–24 metų amžiaus grupės gyventojų. Nors tarp 20–24 metų amžiaus gyventojų santykinai didelę dalį populiacijos sudaro gyventojai, įgiję vidurinę išsilavinimą, tačiau tikėtina, kad didelė jų dalis įgis aukštąjį išsilavinimą per artimiausius metus. Palyginus su kitomis dviem išsilavinimo kategorijomis, aukštąjį išsilavinimą turintys asmenys sudaro didžiausią populiacijos dalį tarp 25–44 metų amžiaus gyventojų.

Didžiausias atotrūkis tarp vyrų ir moterų pagal išsilavinimą yra magistrantūros arba jai prilyginamoms studijoms baigusių Lietuvos gyventojų kategorijoje. Magistrantūros studijas baigusių moterų yra 4,1 proc. punkto daugiau negu vyrų. Ir specialiąją vidurinę mokyklą (technikumą) yra baigusių 2,7 proc. punkto daugiau moterų negu vyrų. Vis dėlto profesinio mokymo įstaigą po pagrindinės mokyklos, kurioje įgyjamas vidurinis išsilavinimas su profesija, yra baigę daugiau vyrų negu moterų (1,6 proc. punkto). Taigi Lietuvos gyventojų pasiskirstymas pagal lytį ir detalų išsilavinimą rodo, kad santykinai

3 pav. Lietuvos gyventojų išsilavinimas pagal tris pagrindines kategorijas, lytį ir penkiametės amžiaus grupes 2021 m. (proc., nuo visų 10 metų amžiaus ir vyresnių gyventojų)

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorių.

Pastaba: išsilavinimo rodikliai apskaičiuoti 10 metų amžiaus ir vyresniems gyventojams, $N(2021) = 2535472$.

daugiau vyrų turi įgiję žemesnį išsilavinimą ir santykinai daugiau moterų yra įgijusios aukštesnį išsilavinimą.

Toliau aptariama Lietuvos gyventojų populiacijos struktūra pagal tris pagrindines išsilavinimo kategorijas (žemesnio nei vidurinio, vidurinio ir aukštojo išsilavinimo) ir jas sudarančias smulkesnes subkategorijas. Kiekvienos iš šių subkategorijų struktūra pagal lytį ir amžių vaizduojama naudojant demografines piramides.

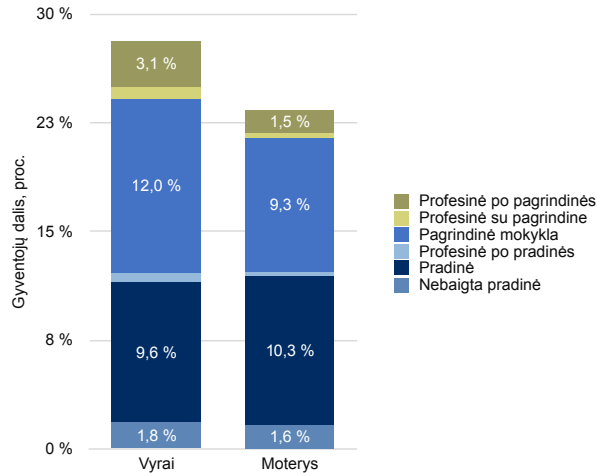
GYVENTOJAI, ĮGIJĘ ŽEMESNĮ NEI VIDURINĮ IŠSILAVINIMĄ

Žemesnį nei vidurinį išsilavinimą tarp 10 metų amžiaus ir vyresnių asmenų 2021 m. Lietuvoje turėjo 28,1 proc. vyrų ir 23,3 proc. moterų. Didžiausią dalį asmenų, turinčių žemesnį nei vidurinį išsilavinimą, sudarė gyventojai, baigę pagrindinę (12,0 proc. tarp vyrų ir 9,3 proc. tarp moterų) arba pradinę (9,6 proc. tarp vyrų ir 10,3 proc. tarp moterų) mokyklą (4 pav.). Didžiąją dalį šių dviejų grupių gyventojų sudarė jauno ir vidutinio amžiaus gyventojai. Svarbu paminėti, kad žemesnį nei vidurinį išsilavinimą, suteikiantį profesiją, turėjo 4,7 proc. vyrų ir 2,1 proc. moterų.

Pastarojo gyventojų surašymo duomenimis, beveik visi Lietuvos gyventojai yra raštingi ir turi įgiję bent jau pradinį išsilavinimą. 10 metų amžiaus ir vyresni asmenys, kurie neturėjo pradinio išsilavinimo, Lietuvoje 2021 m. sudarė tik apie 1,7 proc.: 1,8 proc. tarp vyrų ir 1,6 proc. tarp moterų (4 pav.). Šis rodiklis beveik nepasikeitė nuo 2011 m., kai jo reikšmė buvo 1,6 proc. (Lietuvos statistikos departamentas, 2015). Amžiaus grupėje nuo 30 iki 34 metų amžiaus žemesnį nei pradinį išsilavinimą turėjo tik 0,2 proc., o amžiaus grupėje nuo 15 iki 19 metų – tik 0,01 proc. visų šios amžiaus grupės gyventojų (žr. 2 ir 3 priedus). Didžiausia dalis asmenų, neturinčių pradinio išsilavinimo, buvo 85 metų amžiaus ir vyresnių gyventojų grupėje (3,5 proc.).

Gyventojų, neturinčių vidurinio išsilavinimo, subkategorijų demografinės piramidės pateiktos 5 pav. Labiausiai išsiskiria gyventojų, kurie nėra baigę pradinės mokyklos arba yra baigę tik pradinę mokyklą, populiacijos struktūra. Šiose subkategorijose didžiausią gyventojų dalį sudaro jauniausios amžiaus grupės, kurios pradinį ir aukštesnį išsilavinimą įgis ateityje, ir vyriausios, kurios mokėsi tada, kai galimybės įgyti aukštesnį nei pradinį išsilavinimą buvo labai ribotos. Be to, labai skiriasi vyrų ir moterų dalis įgijusi žemesnį nei vidurinį profesinį išsilavinimą. Vyrų baigusią profesines mokyklas po pradinės mokyklos, kartu su pagrindine mokykla ir po pagrindinės mokyklos buvo gerokai daugiau negu

4 pav. Lietuvos gyventojų dalis, turinti žemesnį nei vidurinį išsilavinimą, pagal baigtą mokyklą ir lytį 2021 m. (proc. nuo visų 10 metų amžiaus ir vyresnių tos lyties gyventojų)

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorių.

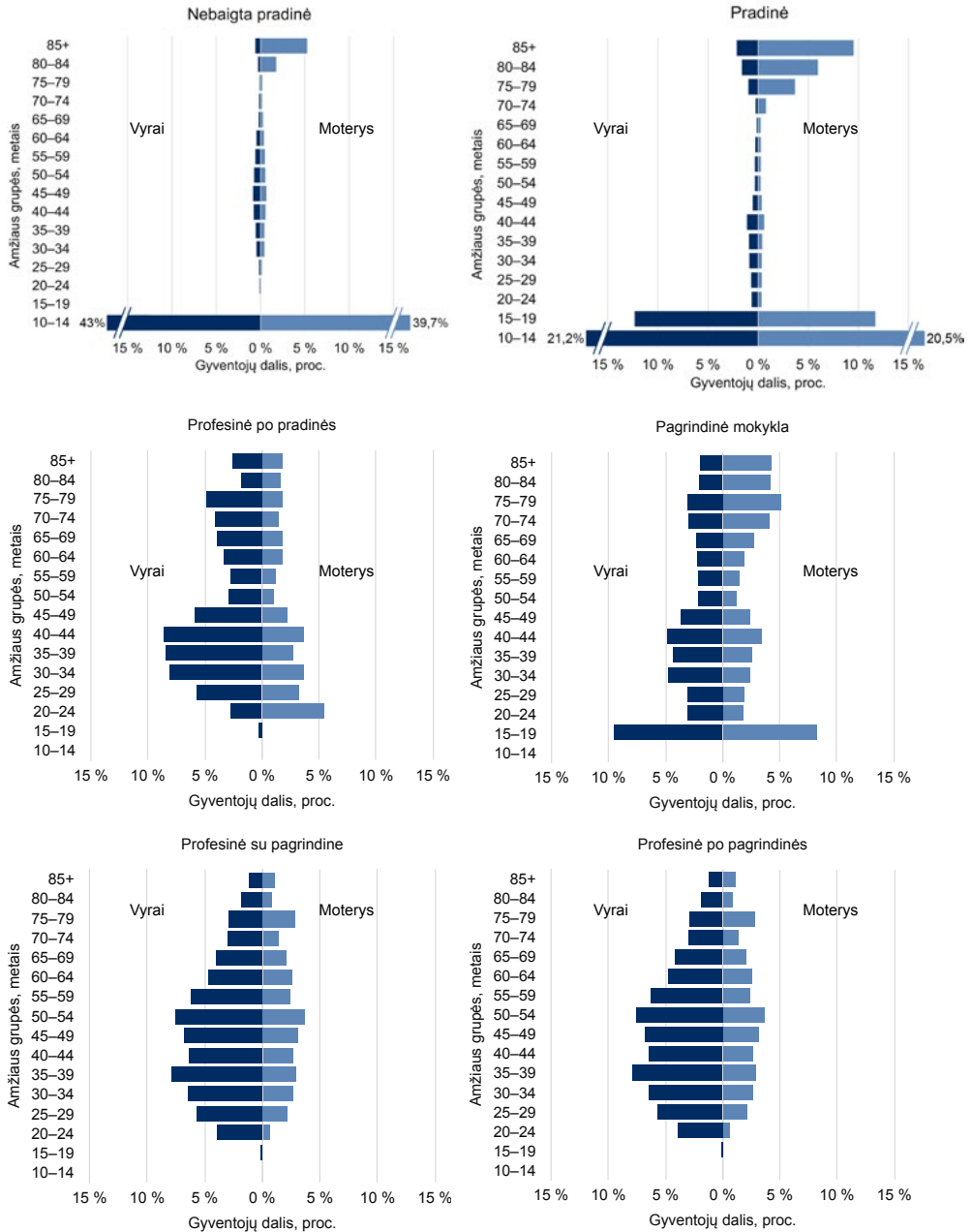
Pastaba: išsilavinimo rodikliai apskaičiuoti 10 metų amžiaus ir vyresniems gyventojams, N(2021)=2535472.

moterų (5 pav.). Tai gali būti susiję tiek su didesniais berniukų, palyginus su mergaitėmis, ankstyvo iškritimo iš bendrojo ugdymo sistemos Lietuvoje rodikliais (Europos Komisija, 2018), tiek su žemesne reikalaujama kvalifikacija tose profesijose, kurias dažniau renkasi vyrai (pavyzdžiui, statybos sektoriuje).

Svarbu pažymėti, kad į šią kategoriją galėjo patekti asmenys, kurie bendrojo lavinimo mokyklose mokėsi pagal specialias programas ir negalėjo įgyti pagrindinio ar vidurinio išsilavinimo, tačiau vėliau įgijo profesinį išsilavinimą. Lietuvoje galimybė įgyti profesinį išsilavinimą neturint vidurinio ar pagrindinio išsilavinimo yra suteikiama tuomet, kai nereikia turėti ypatingų įgūdžių ar žinių. Pavyzdžiui, įgyjant virėjo ar betonuotojo padėjėjo profesinį išsilavinimą (Kvalifikacijų ir profesinio mokymo plėtros centras, 2024).

Žemesnį nei vidurinį išsilavinimą įgiję gyventojai Lietuvos populiacijoje pagal amžiaus grupes buvo pasiskirstę gana tolygiai. Daugiausia asmenų, įgijusių profesinį išsilavinimą, buvo tarp vidutinio amžiaus gyventojų grupių, o asmenų, įgijusių pradinį arba neturinčių pradinio išsilavinimo, buvo jauniausioje (10–14 metų) ir vyriausioje (85+ metai) gyventojų amžiaus grupėje. Vyriausioje amžiaus grupėje žemesnį nei pradinį arba pradinį išsilavinimą įgijusių asmenų dalis yra didelė, nes tuo metu aukštesnis išsilavinimas buvo prieinamas tik nedidelei daliai visuomenės. Jauniausia amžiaus grupė (10–14 metų) surašymo metu dar nebuvo įgijusi aukštesnio nei pradinio išsilavinimo.

5 pav. Lietuvos gyventojų, turinčių žemesnį nei vidurinį išsilavinimą, amžiaus lyties piramidės atskirose žemesnio nei vidurinio išsilavinimo kategorijose 2021 m. (proc. nuo visų 10 metų amžiaus ir vyresnių gyventojų konkrečioje žemesnio nei vidurinio išsilavinimo kategorijoje)

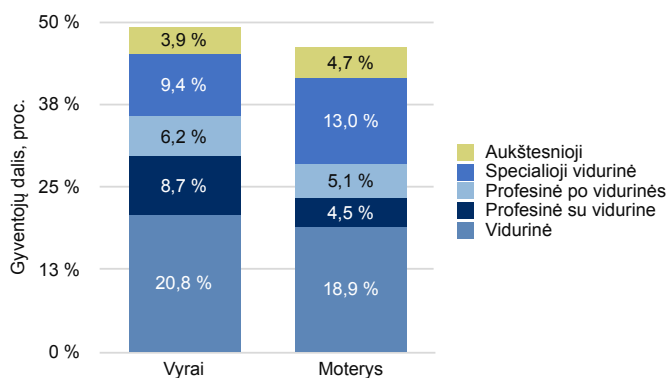
Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorių.

Pastaba: išsilavinimo rodikliai apskaičiuoti 10 metų amžiaus ir vyresniems gyventojams, N(2021)=646767.

GYVENTOJAI, ĮGIJĘ VIDURINĮ IŠSILAVINIMĄ

Vidurinį išsilavinimą įgiję gyventojai sudarė beveik pusę visų 10 metų amžiaus ir vyresnių Lietuvos gyventojų. Tarp vyrų vidurinį išsilavinimą 2021 m. turėjo 49,1 proc. gyventojų, o tarp moterų – 46,1 proc. Šioje išsilavinimo kategorijoje didžiausią grupę sudarė gyventojai, baigę vidurines mokyklas ir profesines mokyklas, kuriose profesija įgyjama kartu su viduriniu išsilavinimu arba po vidurinio išsilavinimo (6 pav.). Likusios dvi gyventojų grupės buvo baigusios specialiąsias ir aukštesniąsias mokyklas. Tokių mokyklų pastarojo surašymo metu Lietuvoje nebebuvo, todėl nei aukštesnysis, nei specialusis vidurinis išsilavinimas šalyje nebeteikiamas.

6 pav. Lietuvos gyventojų dalis, turinti vidurinį išsilavinimą, pagal baigtą mokyklą ir lytį 2021 m. (proc. nuo visų 10 metų amžiaus ir vyresnių tos lyties gyventojų)

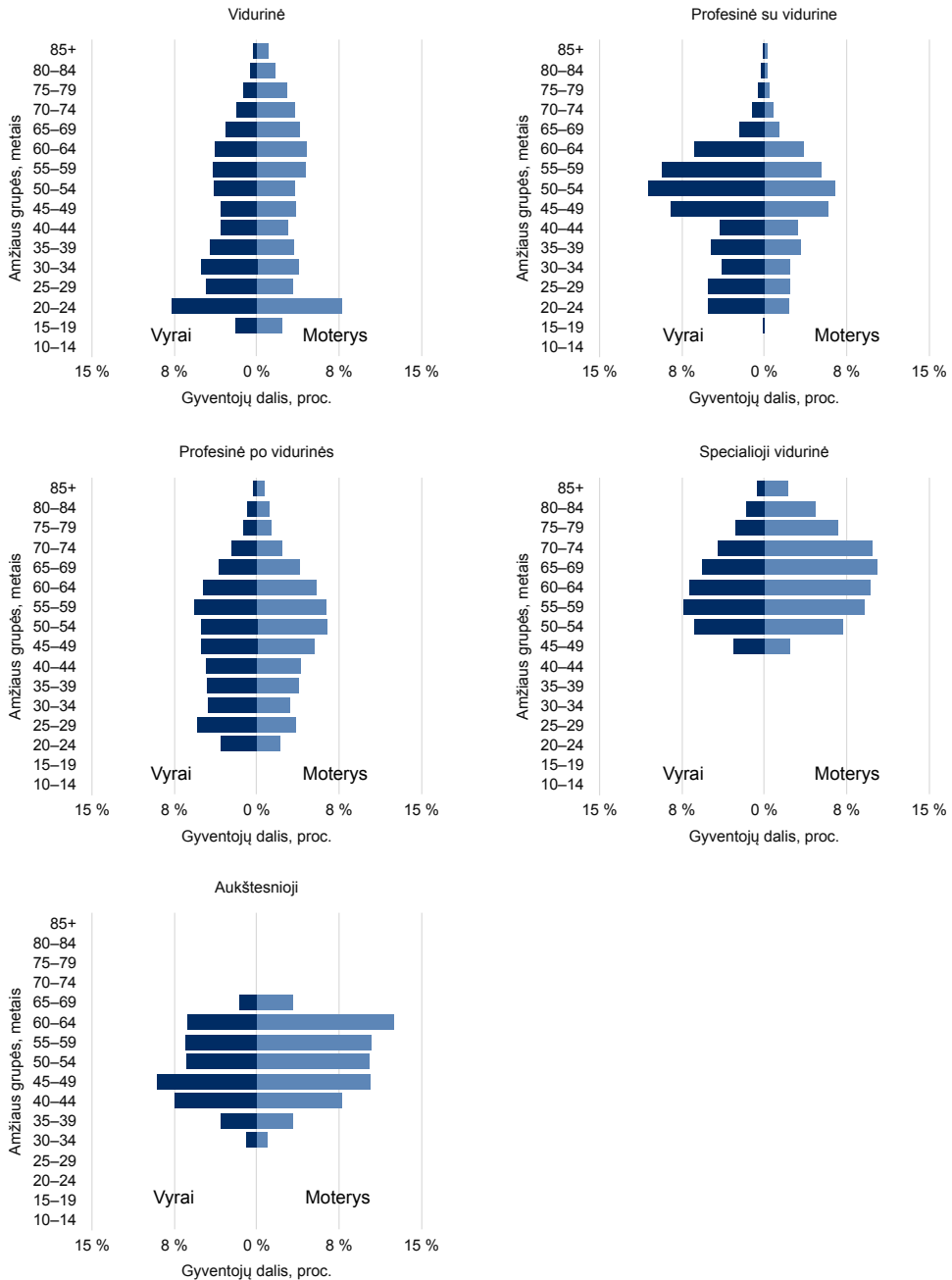

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorių.

Pastaba: išsilavinimo rodikliai apskaičiuoti 10 metų amžiaus ir vyresniems gyventojams, N(2021)=2535472.

Gyventojų su viduriniu išsilavinimu demografinės piramidės rodo, kad labiausiai išsiskiria gyventojų su aukštesniu ir specialiuoju viduriniu išsilavinimu populiacijos struktūra (8 pav.). Šios dvi piramidės atspindi anksčiau aptartus institucinius švietimo sistemos pokyčius. Visi specialųjį vidurinį išsilavinimą įgiję asmenys priklausė 45 metų amžiaus ir vyresnių gyventojų grupei, o aukštesnįjį išsilavinimą – 30–69 metų amžiaus grupei. Anksčiau atlikti gyventojų surašymų duomenimis paremti tyrimai rodo, kad aukštesniojo ir specialiojo vidurinio išsilavinimo rodikliai augo iki 1989 m., o nuo 2011 m. surašymo šie rodikliai mažėjo (Stumbrys, 2016). Gyventojų, turinčių specialųjį vidurinį išsilavinimą arba aukštesnįjį išsilavinimą, skaičiaus mažėjimas susijęs su švietimo sistemos reformomis, vykdytomis atkūrus Lietuvos nepriklausomybę.

7 pav. Lietuvos gyventojų, turinčių vidurinę išsilavinimą, amžiaus lyties piramidės atskirose vidurinio išsilavinimo kategorijose 2021 m. (proc. nuo visų 10 metų amžiaus ir vyresnių gyventojų konkrečioje vidurinio išsilavinimo kategorijoje)

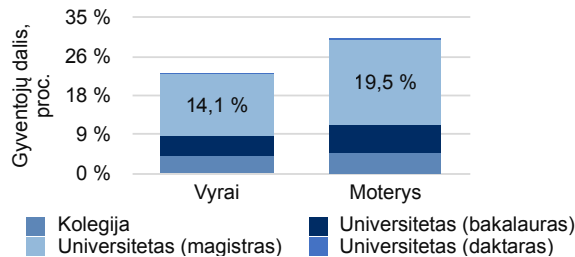
Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorių.

Pastaba: išsilavinimo rodikliai apskaičiuoti 10 metų amžiaus ir vyresniems gyventojams, N(2021)=1203859.

GYVENTOJAI, ĮGIJĘ AUKŠTĄJĮ IŠSILAVINIMĄ

Aukštąjį išsilavinimą įgiję gyventojai 2021 m. sudarė 27,0 proc. visų 10 metų amžiaus ir vyresnių Lietuvos gyventojų. Tarp vyrų aukštąjį išsilavinimą turėjo 22,8 proc. gyventojų, o tarp moterų – 30,6 proc. Šioje išsilavinimo kategorijoje didžiausią grupę sudarė gyventojai, baigę bakalauro ir magistro laipsnį suteikiančias studijas universitete (8 pav.). Likusios dvi gyventojų grupės su aukštuoju išsilavinimu buvo mažesnės. Trečia pagal dydį aukštojo išsilavinimo kategorijos gyventojų grupė – tai asmenys, baigę kolegijas ir įgiję neuniversitetinį aukštąjį išsilavinimą. Mažiausia ir labiausiai išsilavinusi Lietuvos gyventojų grupė buvo daktaro laipsnį turintys Lietuvos gyventojai. Ši grupė sudarė 0,6 proc. visos 10 metų amžiaus ir vyresnių vyrų populiacijos ir 0,5 proc. – moterų.

8 pav. Lietuvos gyventojų dalis, turinti aukštąjį išsilavinimą, pagal baigtą mokyklą (įgytą laipsnį) ir lytį 2021 m. (proc. nuo visų 10 metų amžiaus ir vyresnių tos lyties gyventojų)

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorių.

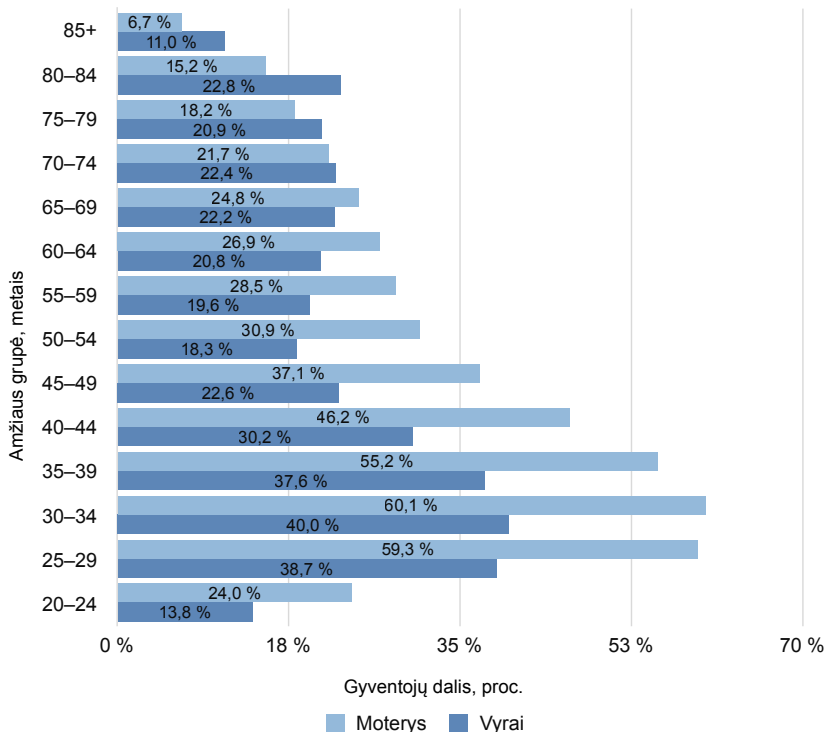
Pastaba: išsilavinimo rodikliai apskaičiuoti 10 metų amžiaus ir vyresniems gyventojams, N(2021)=2535472.

Pastabos: 2021 m. gyventojų surašymo duomenys. Duomenų šaltinis: Valstybės duomenų agentūra. Autorių skaičiavimai. Išsilavinimo rodikliai paskaičiuoti 20 metų amžiaus ir vyresniems asmenims, N2021 = 684846. Gyventojų grupėje nuo 0 iki 19 metų amžiaus asmenų, įgijusių aukštąjį išsilavinimą, 2021 m. nebuvo.

Didžiausi aukštojo išsilavinimo rodikliai yra darbingo amžiaus gyventojų (9 pav.). Tarp 25–64 metų amžiaus aukštąjį išsilavinimą turėjo 28,3 proc. vyrų ir 41,7 proc. moterų. O lyginant penkiametes gyventojų amžiaus grupes, didžiausi aukštojo išsilavinimo rodikliai buvo tarp 25–29 ir 30–34 metų amžiaus gyventojų. Gyventojų grupėje nuo 25 iki 29 metų amžiaus aukštąjį išsilavinimą turėjo 38,7 proc. vyrų ir 59,3 proc. moterų, o grupėje nuo 30 iki 34 metų amžiaus – 40,0 proc. vyrų ir 60,1 proc. moterų. Svarbu paminėti, kad šiose amžiaus grupėse buvo didžiausias aukštojo mokslo rodiklių skirtumas

(vertinant proc. punktais) tarp vyrų ir moterų. Abiejose amžiaus grupėse šis skirtumas viršijo 20 proc. punktų. Vis dėlto ne visose gyventojų amžiaus grupėse moterų aukštojo išsilavinimo rodikliai buvo didesni negu vyrų. Tarp 70 metų amžiaus ir vyresnių gyventojų vyrų, turinčių aukštąjį išsilavinimą, dalis buvo didesnė nei moterų. Pavyzdžiui, 80–84 metų amžiaus grupėje aukštąjį išsilavinimą turėjo 15,2 proc. moterų ir 22,8 proc. vyrų.

9 pav. Lietuvos gyventojų dalis, turinti aukštąjį išsilavinimą, atskirose amžiaus grupėse 2021 m. (proc. nuo visų konkrečios amžiaus grupės ir konkrečios lyties gyventojų)

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorių.

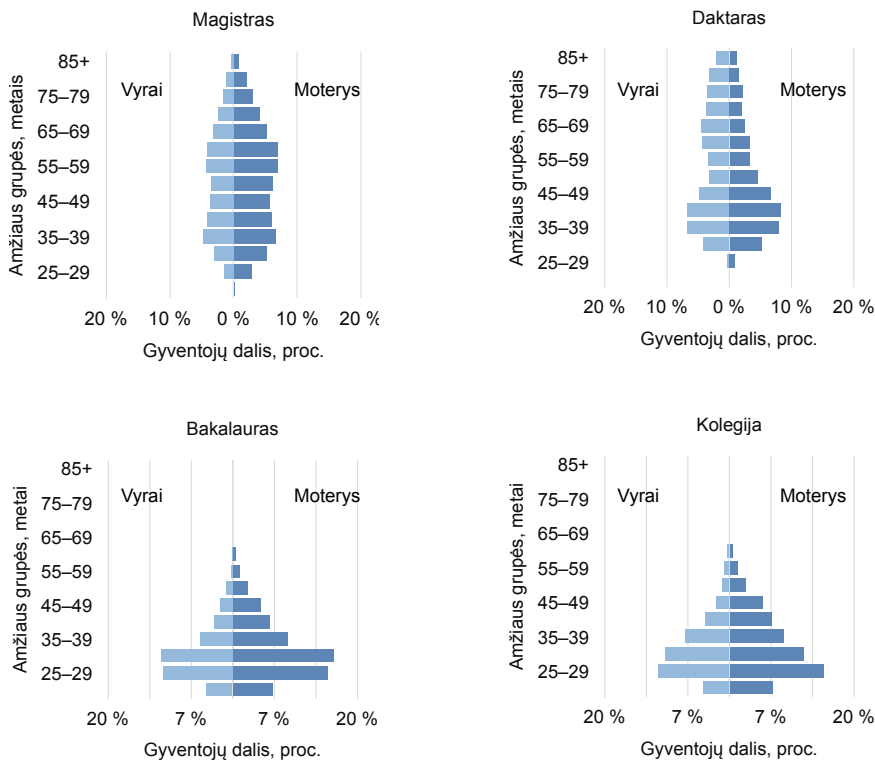
Pastaba: išsilavinimo rodikliai apskaičiuoti 20 metų amžiaus ir vyresniems gyventojams, N(2021)= 684846.

Nepriklausomai nuo aukštojo mokslo laipsnio arba institucijos, kurioje buvo studijuojama, tipo, visais aukščiau tirtais aspektais moterys lenkia vyrus. Pavyzdžiui, universitete magistro studijas yra baigusios 21,6 proc. visų vyresnių negu 20 metų amžiaus moterų (atitinkamai vyrų dalis sudaro 16,0 proc.); bakalauro studijas universitete yra baigusios 6,4 proc. moterų (vyrų dalis sudaro 4,9 proc.); studijas kolegijoje yra baigusios 5,3 proc. moterų (vyrų dalis sudaro 4,4 proc.). Vis dėlto doktorantūros studijas yra baigę daugiau

vyrų (0,7 proc.) negu moterų (0,5 proc.) visose amžiaus grupėse išskyrus vieną – pačią pirmąją (25–29 metų).

Gyventojų, įgijusių aukštąjį išsilavinimą, demografinės piramidės rodo (10 pav.), kad beveik visose aukštojo išsilavinimo grupėse (magistro, bakalauro, kolegijos) moterų daugiau negu vyrų. Išsiskiria tik asmenų, įgijusių daktaro laipsnį, demografinė struktūra pagal lytį. Čia vyrų (50,3 proc.) šiek tiek daugiau negu moterų (49,7 proc.). Vis dėlto vyrų, įgijusių daktaro laipsnį, daugiau negu moterų tik tarp sulaukusių 55 metų amžiaus ir vyresnių asmenų. Didžiausia vyrų su daktaro laipsniu dalis yra tarp 80–84 metų amžiaus gyventojų – 65,8 proc. Jauniausi asmenys, įgiję daktaro laipsnį, priklauso 25–29

10 pav. Lietuvos gyventojų, turinčių aukštąjį išsilavinimą, amžiaus lyties piramidės atskirose aukštojo išsilavinimo kategorijose 2021 m. (proc. nuo visų 20 metų amžiaus ir vyresnių gyventojų konkrečioje aukštojo mokslo kategorijoje)

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorių.

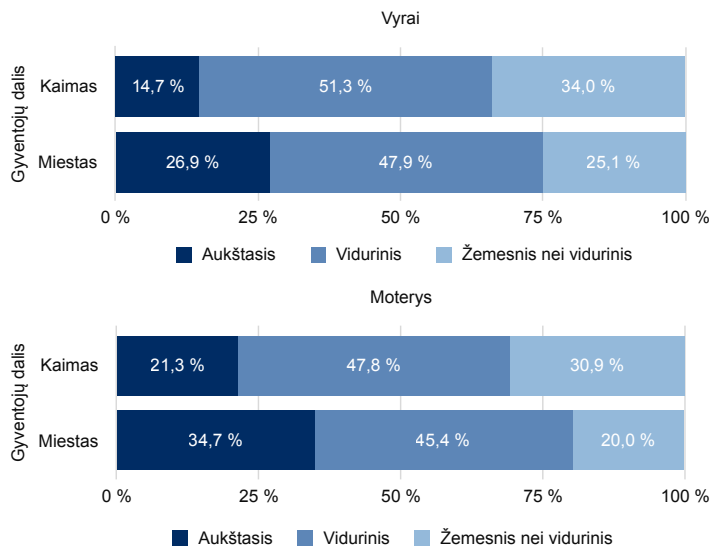
Pastaba: išsilavinimo rodikliai apskaičiuoti 20 metų amžiaus ir vyresniems gyventojams, $N(2021)=684846$.

metų amžiaus grupei. Šioje grupėje 74,5 proc. visų gyventojų sudaro moterys. Gyventojų, įgijusių magistro laipsnį, demografinė piramidė labiausiai panaši į daktaro laipsnį įgijusių gyventojų demografinę piramidę, palyginus su kitomis dviem aukštojo mokslo gyventojų piramidėmis (bakalauro ir kolegijos). Vis dėlto labiausiai į akis krenta tai, kad magistro laipsnį turintys gyventojai yra gana tolygiai pasiskirstę visose gyventojų amžiaus grupėse. Tai susiję su sovietmečiu baigtų penkerių metų trukmės aukštojo mokslo studijų prilyginimu magistro laipsniui. Bakalauro laipsnį ir aukštąjį neuniversitetinį išsilavinimą įgijusių gyventojų demografinės piramidės išsiskiria tuo, kad čia didžiausios jauno amžiaus gyventojų grupės – 25–34 metų amžiaus. Tai susiję su dideliu aukštojo mokslo prieinamumu šiuolaikinėje Lietuvoje.

GYVENTOJAI PAGAL PAGRINDINES IŠSILAVINIMO KATEGORIJAS IR GYVENAMĄJĄ VIETĄ

Lietuvos gyventojų surašymo duomenys rodo, kad miesto gyventojai 2021 m. buvo labiau išsilavinę nei kaimo (11 pav.). Aukštesni miesto gyventojų išsilavinimo rodikliai buvo užfiksuoti ir ankstesnių surašymų metu (Stumbrys, 2016). Daugiau negu pusė visų

11 pav. Lietuvos gyventojų išsilavinimas pagal tris pagrindines išsilavinimo kategorijas, gyvenamąją vietą (miestas, kaimas) ir lytį 2021 m.

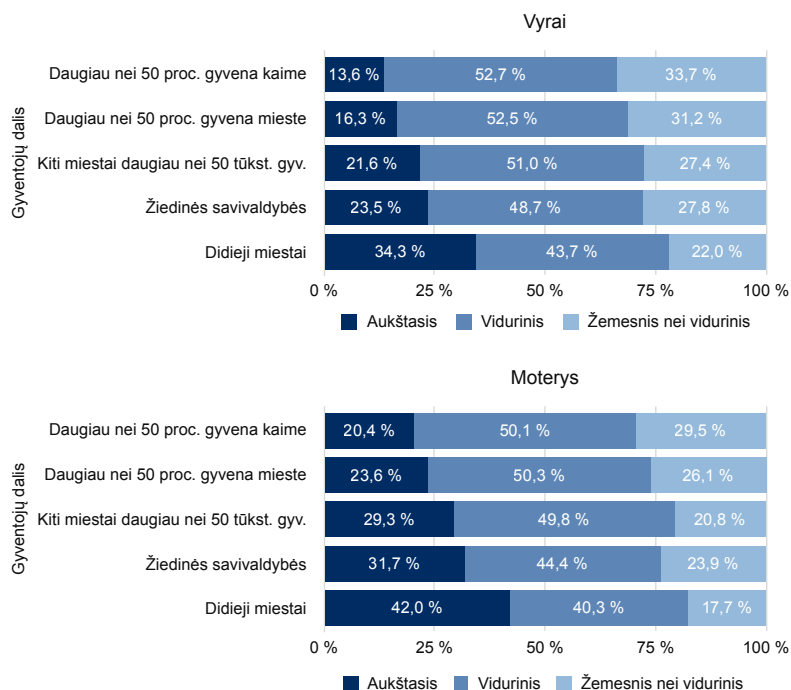
Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorių.

Pastaba: išsilavinimo rodikliai apskaičiuoti 10 metų amžiaus ir vyresniems gyventojams, N(2021)=2535472.

vyresnių nei 10 metų amžiaus gyventojų, kurie turi įgiję vidurinį išsilavinimą, buvo gimę kaime arba užsienyje. Svarbu paminėti, kad 1959 m. kaimo gyventojų aukštojo išsilavinimo rodikliai buvo net 12 kartų žemesni nei miesto, o šių rodiklių skirtumas nuo 1959 iki 2011 m. nuosekliai mažėjo. Panaši tendencija užfiksuota ir pastarąjį dešimtmetį (nuo 2011 iki 2021 m.): aukštąjį išsilavinimą turinčių 10 metų amžiaus ir vyresnių kaimo gyventojų dalis išaugo nuo 11,8 iki 18,1 proc., o miesto gyventojų – nuo 26,0 iki 31,2 proc.

Lietuvos miestai pagal gyventojų skaičių gana stipriai skiriasi. Pavyzdžiui, didžiausiame pagal gyventojų skaičių šalies mieste – Vilniuje – 2021 m. gyveno 546 155 gyventojai, o mažiausiame – Panemunėje – 207 gyventojai. Taigi tarp miesto gyventojų patenka labai įvairaus dydžio miestai, kurių socialinė demografinė struktūra labai skiriasi, todėl nagrinėjant miesto ir kaimo gyventojų skirtumus svarbu aptarti daugiau nei dvi gyvenamosios vietos kategorijas. Gyventojų išsilavinimo lygio pagal penkias gyvenamosios

12 pav. Lietuvos gyventojų išsilavinimas pagal tris pagrindines išsilavinimo kategorijas, gyvenamąją vietą (penkios gyvenamosios vietos kategorijos) ir lytį 2021 m.

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorių.

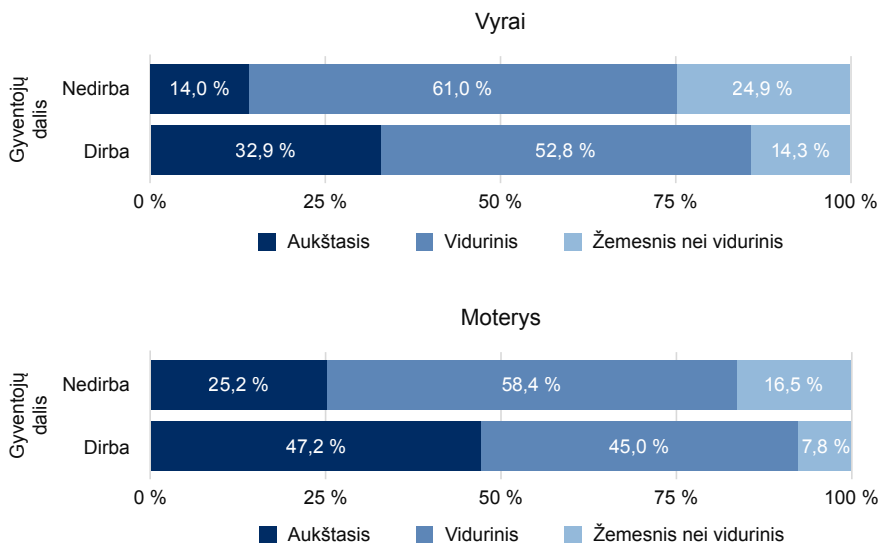
Pastaba: išsilavinimo rodikliai apskaičiuoti 10 metų amžiaus ir vyresniems gyventojams, N(2021)=2535472.

vietos kategorijas analizė dar labiau išryškino atotrūkį tarp didžiųjų miestų ir kaimiškų savivaldybių (12 pav.). Didžiuosiuose miestuose gyvenančių moterų dalis, turinti aukštąjį išsilavinimą, siekė net 42,0 proc., o kaimiškose savivaldybėse – 20,4 proc. Panašūs skirtumai užfiksuoti ir tarp didžiųjų miestų (34,3 proc.) bei kaimiškų savivaldybių (13,6 proc.) vyrų.

GYVENTOJAI PAGAL PAGRINDINES IŠSILAVINIMO KATEGORIJAS IR EKONOMINIO AKTYVUMO STATUSĄ

Išgyto išsilavinimo lygis neigiamai koreliuoja su užimtumo arba bedarbystės statusu: t. y. augant išsilavinimo lygiui, tikimybė tapti bedarbiu mažėja. Tai patvirtina ir šiame tyrime atlikta analizė. Gyventojų, kurie yra įgiję aukštąjį išsilavinimą ir yra užimti, dalis beveik atitinka gyventojų su žemesniu nei vidurinis išsilavinimas dalį, tačiau jiems nedalyvaujant darbo rinkoje (esant bedarbiais). Gyventojų surašymo duomenys rodo, kad dirbančių gyventojų išsilavinimo lygis (tiek tarp vyrų, tiek tarp moterų) buvo gerokai aukštesnis nei nedirbančiųjų (13 pav.). Tarp dirbančių moterų aukštąjį išsilavinimą turėjo

13 pav. Lietuvos gyventojų išsilavinimas pagal tris pagrindines išsilavinimo kategorijas, ekonominio aktyvumo statusą (dirba, nedirba), lytį 2021 m.

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorių.

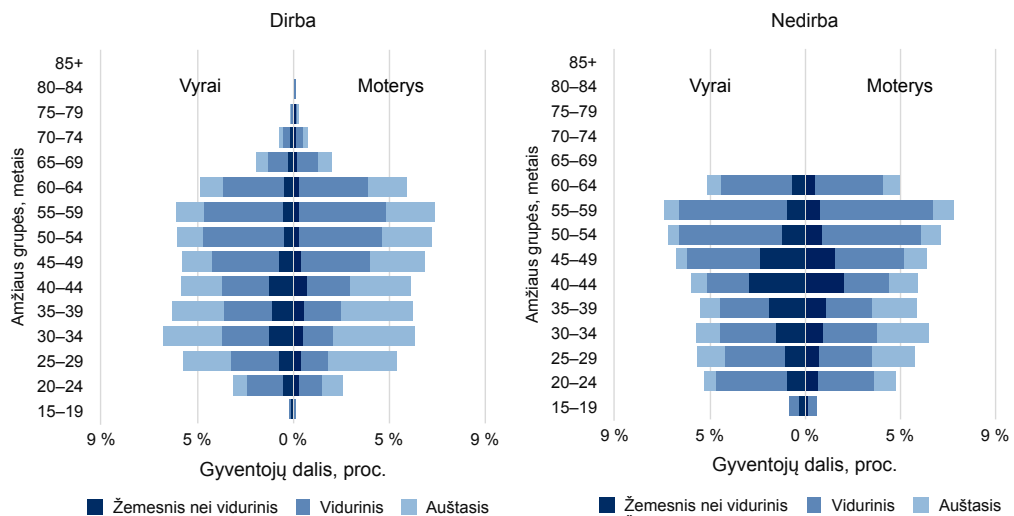
Pastaba: išsilavinimo rodikliai apskaičiuoti 10 metų amžiaus ir vyresniems gyventojams, N(2021)=1476804.

47,2 proc., o tarp nedirbančių moterų – 25,2 proc. Dirbančių vyrų išsilavinimo lygis buvo žemesnis negu moterų. Aukštąjį išsilavinimą turėjo 32,9 proc. dirbančių vyrų ir 14,0 proc. nedirbančių vyrų.

Vertinant skirtumus tarp vyrų ir moterų išsilavinimo bei ekonominio aktyvumo statuso ryškėja stiprūs kontrastai. Pavyzdžiui, tarp vyrų nėra toks svarbus išsilavinimo lygis, norint būti užimtuoju, nes aukštąjį ir žemesnį nei vidurinį turinčiųjų dalis beveik sutampa. 14 pav. pavaizduotoje gyventojų amžiaus lyties piramidėje pagal pagrindines gyventojų išsilavinimo kategorijas ir ekonominio aktyvumo statusą matoma, kad žemesnį nei vidurinį išsilavinimą turinčių gyventojų dalis buvo gerokai didesnė tarp nedirbančiųjų nei tarp dirbančiųjų. Be to, didžiausia žemesnį nei vidurinį išsilavinimą turinčių asmenų dalis tarp vyrų ir moterų buvo 35–49 metų amžiaus grupėje.

Gyventojų surašymo duomenys rodo, kad jauno ir vidutinio amžiaus gyventojų grupėse (20–39 metų) aukštąjį išsilavinimą turinčių moterų bedarbių buvo 1,9 karto daugiau negu vyrų. O visų šios amžiaus grupės moterų, įgijusių aukštąjį išsilavinimą, skaičius buvo 1,5 karto didesnis negu vyrų. Taigi reproduktyvaus amžiaus moterys, turinčios aukštąjį išsilavinimą, dažniau nedirbo negu vyrai. Tai gali būti susiję su tuo, kad

14 pav. Lietuvos gyventojų išsilavinimas pagal tris pagrindines išsilavinimo kategorijas, ekonominio aktyvumo statusą (dirba, nedirba), lytį ir amžių 2021 m.

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorių.

Pastaba: išsilavinimo rodikliai apskaičiuoti 10 metų amžiaus ir vyresniems gyventojams, N(2021)=1476804.

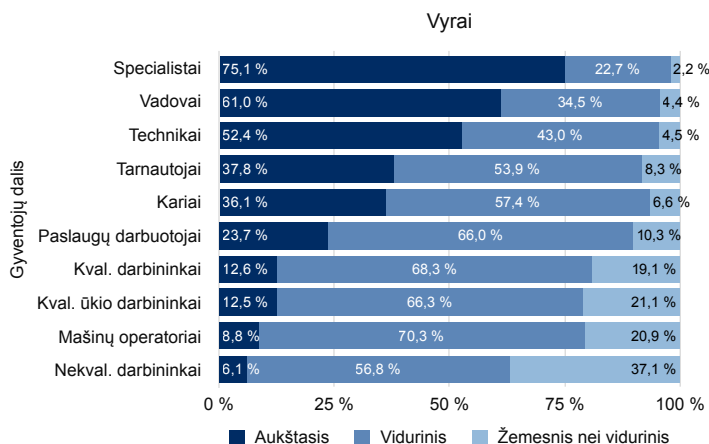
Lietuvoje moterys dažniau nei vyrai prisiima vaikų priežiūros ir namų ruošos pareigas šeimoje (Steinbach, Maslauskaitė, 2022).

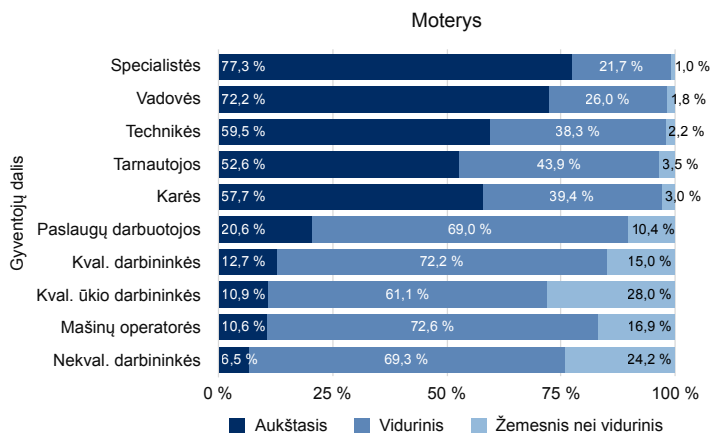
Svarbu paminėti, kad dalis dirbančiųjų buvo 65 metų amžiaus ir vyresni gyventojai. Tarp moterų 65 metų amžiaus ir vyresnės sudarė 5,8 proc. visų dirbančiųjų, o tarp vyrų – 5,4 proc. Šioje amžiaus grupėje tarp dirbančių moterų 32,6 proc. turėjo aukštąjį išsilavinimą, o tarp vyrų – 33,4 proc. Taigi dirbančios vyresnio amžiaus moterys buvo mažiau išsilavinusios nei visos dirbančios moterys, o vyrai – labiau.

GYVENTOJAI PAGAL PAGRINDINES IŠSILAVINIMO KATEGORIJAS IR PROFESIJAS

Neretu atveju išsilavinimo poreikis yra nulemtas pasirinktos gyventojų profesijos. Pavyzdžiui, specialistams, vadovams, technikams ar tarnautojams yra būtini specifiniai su darbu susiję įgūdžiai, kad galėtų produktyviai vykdyti savo veiklą. Atitinkamai minėtų profesijų atstovų didžiausia dalis (nemažiau negu pusė), palyginti su kitomis išsilavinimo kategorijomis, yra įgiję aukštąjį išsilavinimą. Be to, tarp šių profesijų atstovų tų, kurie turi žemesnį nei vidurinį išsilavinimą, dalis yra itin menka. Gyventojų išsilavinimo pagal profesijas duomenys rodo, kad moterys yra labiau išsilavinusios 8 profesijų grupėse, o vyrai – 2 (15 pav.). Moterų, turinčių aukštąjį išsilavinimą, dalis yra mažesnė negu vyrų tarp kvalifikuotų ūkio darbininkų (1,6 proc. punkto) ir paslaugų darbuotojų (3,1 proc. punkto).

15 pav. Lietuvos gyventojų išsilavinimas pagal tris pagrindines išsilavinimo kategorijas, lytį ir profesiją 2021 m.

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorių.

Pastaba: išsilavinimo rodikliai apskaičiuoti 10 metų amžiaus ir vyresniems gyventojams, N(2021)=1261691.

Didžiausias atotrūkis tarp vyrų ir moterų pagal aukštąjį išsilavinimą turinčių gyventojų dalį buvo tarp karių. Tokį skirtumą galima paaiškinti įprasta ginkluotųjų pajėgų struktūra: nors ginkluotosiose pajėgose tarnauja ženkliai mažiau moterų, tačiau didesnė dalis jų yra karininkės, o karininkais tampama tik įgijus aukštąjį išsilavinimą. Šioje gyventojų grupėje aukštąjį išsilavinimą turėjo 57,7 proc. moterų ir 36,1 proc. vyrų. Didžiausia aukštąjį išsilavinimą turinčių gyventojų dalis buvo tarp specialistų, vadovų ir technikų, o mažiausia – tarp nekvalifikuotų darbininkų, mašinų operatorių ir kvalifikuotų ūkio darbininkų.

APIBENDRINIMAS

Lietuvos gyventojų išsilavinimo lygis nuo 2011 iki 2021 m. augo tiek tarp vyrų, tiek tarp moterų. Aukštąjį išsilavinimą turinčių gyventojų dalis išaugo nuo 21,2 iki 27,0 proc., vidurinį išsilavinimą turinčių – nekito, bet mažėjo žemesnį nei vidurinį išsilavinimą turinčių gyventojų dalis. Beveik visi Lietuvos gyventojai buvo raštingi ir turėjo įgiję bent jau pradinį išsilavinimą: 2021 m. Lietuvoje buvo tik 1,7 proc. 10 metų amžiaus ir vyresnių asmenų, kurie neturėjo pradinio išsilavinimo. Lietuvos gyventojų aukštojo išsilavinimo rodikliai jau kelis dešimtmečius yra vieni aukščiausių Europoje, o Lietuvos moterys (30–34 metų amžiaus grupėje) yra labiausiai išsilavinusios, palyginus su kitų ES šalių.

Lietuvos gyventojų pasiskirstymas pagal lytį ir detalų išsilavinimą atspindi, kad santykinai daugiau vyrų turi įgiję žemesnį išsilavinimą ir santykinai daugiau moterų yra įgijusios aukštesnį išsilavinimą. Visose gyventojų amžiaus grupėse Lietuvos vyrų aukštojo

išsilavinimo lygis buvo žemesnis nei moterų, išskyrus paties vyriausio amžiaus gyventojų grupę. Vis dėlto, augant bendram visos populiacijos išsilavinimo lygiui, atotrūkis tarp vyrų ir moterų dalies, turinčios aukštąjį išsilavinimą, didėjo. Tai susiję su dideliais ir vis didėjančiais aukštojo išsilavinimo lygio skirtumais jauno amžiaus (25–34 metų) gyventojų grupėse. Be to, didžiausia gyventojų dalis, turinti žemesnį nei vidurinį išsilavinimą, yra tarp jauniausio ir vyriausio amžiaus gyventojų grupių.

2021 m. surašymo duomenys rodo, kad Lietuvoje buvo gana didelė socialinė demografinė gyventojų išsilavinimo lygio diferenciacija. Gyventojų, turinčių aukštąjį išsilavinimą, dalis buvo didesnė tarp didmiesčių ir kitų miestų gyventojų, palyginus su kaimiškų savivaldybių gyventojais, ir tarp miestuose gimusių, palyginus su kaime ir užsienyje gimusiais gyventojais. Vis dėlto šalies gyventojų aukštojo išsilavinimo lygio skirtumai tarp miesto ir kaimo gyventojų jau kelis dešimtmečius nuosekliai mažėja, o tarp kaimo gyventojų sparčiai didėja tų, kurie turi įgiję aukštąjį išsilavinimą. Be to, palyginus vyrų ir moterų aukštojo išsilavinimo rodiklius pagal gimimo vietą, matyti, kad moterų išsilavinimo rodikliai buvo aukštesni, nepriklausomai nuo to, ar jos gimė mieste, kaime arba užsienyje.

Kitas svarbus veiksnys, lemiantis gyventojų išsilavinimo skirtumus, yra gyventojų amžius. Aukštąjį išsilavinimą turinčių gyventojų dalis buvo gerokai didesnė tarp jauno amžiaus gyventojų, palyginus su vidutinio ir vyresnio amžiaus gyventojais. Pavyzdžiui, tarp 30–34 metų amžiaus moterų aukštąjį išsilavinimą turėjo net 60,1 proc. Be to, gyventojų surašymo duomenys atskleidė, kad dirbančių asmenų išsilavinimo lygis buvo aukštesnis nei nedirbančių.

Neretai išsilavinimo poreikis yra nulemtas pasirinktos gyventojų profesijos. Pavyzdžiui, specialistams, vadovams, technikams ar tarnautojams yra būtinos specifinės žinios arba su darbu susiję specifiniai įgūdžiai, kad galėtų tinkamai ir produktyviai vykdyti savo veiklą. Atitinkamai minėtų profesijų atstovų didžiausia dalis, palyginti su kitomis išsilavinimo kategorijomis, yra įgiję aukštąjį išsilavinimą, o tų, kurie turi žemesnį nei vidurinį išsilavinimą, dalis yra itin menka. Vertinant skirtumus tarp vyrų ir moterų išsilavinimo bei ekonominio aktyvumo statuso, ryškėja stiprūs kontrastai. Pavyzdžiui, tarp vyrų nėra toks svarbus išsilavinimo lygis, norint būti užimtuju, nes aukštąjį ir žemesnį nei vidurinį turinčiųjų dalis beveik sutampa. Taip pat tarp vyrų, turinčių aukštąjį išsilavinimą, bedarbių yra dešimtadalis, tuo tarpu tarp moterų – du kartus daugiau. Tai susiję su netolygiu vyrų ir moterų pareigų šeimoje pasiskirstymu.

Igyto išsilavinimo lygis neigiamai koreliuoja su užimtumo arba bedarbystės statusu. 2021 m. atlikto visuotinio gyventojų surašymo duomenys patvirtino, kad, augant išsilavinimo lygiui, tikimybė tapti bedarbiu mažėja. Gyventojų, kurie yra įgiję aukštąjį išsilavinimą ir yra užimti, dalis beveik atitinka gyventojų su žemesniu nei vidurinis išsilavinimas dalį, tačiau jiems nedalyvaujant darbo rinkoje (esant bedarbiais). Vis dėlto tam tikra skirtis, priklausomai nuo lyties, amžiaus ir išsilavinimo, egzistuoja. Pavyzdžiui, dirbančios vyresnio amžiaus moterys buvo mažiau išsilavinusios nei visos dirbančios moterys, o vyrai – labiau.

Svarbu paminėti, kad, nagrinėjant ankstesnių surašymų duomenis, pastebėta, jog gana staigiems išsilavinimo rodiklių pokyčiams įtakos turėdavo instituciniai švietimo sistemos pokyčiai. Pavyzdžiui, profesinio ugdymo pertvarka, aukštesniojo išsilavinimo atsiradimas, vėliau jo reorganizavimas, aukštojo neuniversitetinio išsilavinimo atsiradimas. Nuo 2011 m. iš esmės jokių esminių pokyčių formalioje švietimo sistemoje nebuvo, taigi per pastarąjį dešimtmetį nusistovėjo gana stabilus aukštojo ir profesinio mokslo institucijų tinklas.

Literatūra

Europos Komisija. (2018). Ankstyvas iškritimas iš mokyklos, ŠALIŲ LYGINAMOJI ANALIZĖ. BULGARIJA, ISPANIJA, ITALIJA, LIETUVA. Sutarties numeris: 592114-EPPKA3-1-2017-1-DE. Žiūrėta, 2024-03-06. Prieiga per internetą: <https://liba.lt/wp-content/uploads/2018/09/saliu-lyginamoji-analize-09-07.pdf>

Eurostat. Eurostat Database. (2023). Tertiary educational attainment, age group 30–34. Žiūrėta 2023-12-17. Prieiga per internetą: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tesem030/default/table?lang=en>

Jasilionis, D. ir Stankūnienė, V. (2012). Suaugusių Lietuvos gyventojų socioekonominiai mirtingumo skirtumai. Lietuvos socialinių tyrimų centras. Prieiga per internetą: <https://elaba.lvb.lt/permalink/f/1gjkcsi/ELABAPDB5934700%0A>

Jasilionis, D., Grigoriev, P., Stumbrys, D. ir Stankūnienė, V. (2020). Individual and contextual determinants of male suicide in the post-communist region: The case of Lithuania. *Population, Space and Place*, 26(8), 1–15. <https://doi.org/10.1002/psp.2372>

Jasilionis, D., Stankūnienė, V., Maslauskaitė, A. ir Stumbrys, D. (2015). Lietuvos demografinių procesų diferenciacija. Lietuvos socialinių tyrimų centras. Prieiga per internetą: <https://vb.lstc.lt/object/elaba:19590763/>

Klusener, S., Stankūnienė, V., Grigoriev, P. ir Jasilionis, D. (2015). The Mass Emigration Context of Lithuania: Patterns and Policy Options. *International Migration*, 53(5), 179–193. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1111/imig.12196>

Kvalifikacijų ir profesinio mokymo plėtros centras (2024), Modulinės profesinio mokymo programos. Žiūrėta 2024-03-06, prieiga per internetą: <https://www.kpmc.lt/kpmc/profesinis-mokymas-3/programos-ir-istekliai/modulines-profesinio-mokymo-programos/>

Lietuvos statistika. (2013). Lietuvos Respublikos 2011 metų gyventojų ir būstų surašymo rezultatai. Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/services-portlet/pub-edition-file?id=2348>

Lietuvos statistikos departamentas. (2015). 2014 m. Lietuvos gyventojų sveikatos statistinio tyrimo rezultatai. Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/services-portlet/pub-edition-file?id=20908>

Nisén, J., Klüsener, S., Dahlberg, J., Dommermuth, L., Jasilionienė, A., Kreyenfeld, M., Lappegård, T., Li, P., Martikainen, P., Neels, K., Riederer, B., te Riele, S., Szabó, L., Trimarchi, A., Viciano, F., Wilson, B. ir Myrskylä, M. (2021). Educational Differences in Cohort Fertility Across Sub-national Regions in Europe. *European Journal of Population*, 37(1), 263–295. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1007/S10680-020-09562-0/FIGURES/2>

Stankūnienė, V., Baublytė, M., Žibas, K. ir Stumbrys, D. (2016). Lietuvos demografinė kaita. Ką atskleidžia gyventojų surašymai.

Steinbach, A. ir Maslauskaitė, A. (2022). Childcare in Lithuania and Belarus: How gendered is parenting in Eastern European countries? *Journal of Family Studies*, 28(3), 1181–1197.

Stumbrys, D. (2021). Gyventojų struktūros pokyčiai Lietuvoje 2001–2021 metais: didėjanti demografinė diferenciacija tarp miesto, priemiesčio ir kaimo savivaldybių. *Lietuvos socialinė raida*, 10, 7–20.

Valstybės duomenų agentūra. (2023). Oficialiosios statistikos portalas. Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/>

Priedai

1 priedas. Aukštąjį išsilavinimą turinčių gyventojų (vyrų, moterų ir bendrai) dalis Europos Sąjungos šalyse tarp 30–34 metų amžiaus gyventojų 2022 m., proc.

Valstybė	Bendras	Vyrų	Moterų	Skirtumas
Liuksemburgas	62,9	60,3	65,7	5,4
Kipras	62,7	54,8	70,0	15,2
Airija	61,9	60,2	63,6	3,4
Lietuva	61,0	52,0	70,2	18,2
Olandija	56,0	52,0	60,2	8,2
Švedija	55,4	47,7	63,5	15,8
Belgija	53,1	45,6	60,6	15,0
Danija	52,3	44,2	60,7	16,5
Prancūzija	49,2	45,3	52,9	7,6
Ispanija	49,2	43,0	55,4	12,4
Slovėnija	48,8	38,1	61,4	23,3
Suomija	46,8	40,9	53,4	12,5
Lenkija	46,6	35,9	57,8	21,9
Estija	45,7	36,7	55,6	18,9
Latvija	45,7	36,1	55,7	19,6
Graikija	44,8	38,0	51,3	13,3
Austrija	44,0	39,7	48,4	8,7
Portugalija	43,0	35,9	50,0	14,1
Europos Sąjunga (EU-27)	42,8	37,4	48,2	10,8
Malta	42,5	39,0	46,6	7,6
Vokietija	39,3	38,1	40,6	2,5
Slovakija	39,3	27,8	51,2	23,4
Čekija	36,5	28,9	44,7	15,8
Vengrija	34,4	28,0	41,2	13,2
Kroatija	34,2	24,2	44,2	20,0
Bulgarija	33,4	27,9	39,2	11,3
Italija	27,4	21,0	33,8	12,8
Rumunija	26,3	23,0	29,9	6,9

Šaltinis: Eurostatas 2023. Eurostato duomenų bazės kodas: tesem030, žiūrėta 2023-12-17, <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tesem030>

Pastaba: 30–34 metų amžiaus gyventojų, sėkmingai baigusių universitetinį arba panašų į universitetinį (aukštąjį) išsilavinimą, dalis. Toks išsilavinimas pagal ISCED 1997 (Tarptautinį standartinį išsilavinimo klasifikatorių) atitinka 5–8 lygmenis. Šalys išdėstytos nuo aukščiausio (viršuje) bendro aukštojo išsilavinimo lygio iki žemiausio (apačioje).

2 priedas. Lietuvos vyrų išsilavinimas 2021 m. (aukščiausias įgytas išsilavinimas, 10 metų amžiaus ir vyresni gyventojai).

Amžiaus grupė	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75-79	80-84	85+	Iš viso
Žemesnis nei vidurinis	72399	56638	12094	13948	20835	20108	25167	17105	10497	10475	10643	10228	11670	12869	10568	11566	326810
Nebaigtą pradinę	18795	13	37	71	197	243	334	362	312	258	200	93	69	43	122	261	21410
Pradinę	53604	31169	1613	1728	2180	2292	2792	1354	787	808	696	359	644	2476	4084	5380	111956
Profesinė po pradinės	0	42	328	680	990	1012	1033	696	347	324	403	473	496	586	221	313	7914
Pagrindinė mokykla	0	25349	8361	8358	12649	11549	12852	9654	5632	5715	5927	6315	8098	8274	5469	5176	139378
Profesinė su pagrindine	0	20	585	830	944	1151	938	996	1115	923	698	601	436	430	269	172	10108
Profesinė po pagrindinės	0	45	1170	2281	3905	3861	7228	4043	2304	2447	2719	2387	1927	1060	403	264	36044
Vidurinis	0	9738	51277	39044	38715	39071	37501	55330	69347	71284	62852	40744	26678	16044	9019	4373	571017
Vidurinė	0	9496	38478	23020	25316	21132	16103	16089	19391	19740	18866	14212	9383	5928	2844	1498	241496
Profesinė su vidurine	0	232	8218	8329	6234	7974	6689	13930	17233	15263	10467	3677	1762	970	408	228	101614
Profesinė po vidurinės	0	10	4581	7695	6193	6325	6432	7201	7275	8085	6903	4848	3212	1691	1153	481	72085
Specialioji vidurinė	0	0	0	0	0	0	0	8052	18296	21037	19601	16365	12299	7451	4614	2166	109881
Aukštesnioji	0	0	0	0	972	3640	8277	10058	7152	7159	7015	1642	22	4	0	0	45941
Aukščiausias	0	0	10135	33457	39703	35678	27139	21196	17903	19928	19323	14554	11078	7661	5800	1970	265525
Kolegija	0	0	4525	12543	11211	7785	4191	2270	1336	761	278	25	7	0	0	0	44932
Universitetas (bakalaūras)	0	0	5386	14411	14928	6604	3861	2614	1320	463	259	63	13	2	0	0	49924
Universitetas (magistras)	0	0	224	6463	13000	20395	18187	15668	14824	18256	18196	13867	10565	7181	5372	1699	163897
Universitetas (daktaras)	0	0	0	40	564	894	900	644	423	448	590	599	493	478	428	271	6772

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiuojami autorių.

Pastaba: išsilavinimo rodikliai apskaičiuoti 10 metų amžiaus ir vyresniems gyventojams, N(2021)=2535472; gyventojų grupėje nuo 0 iki 9 metų amžiaus asmenų išsilavinimas nefiksuojamas

2 priedas. Lietuvos vyrų išsilavinimas 2021 m. (aukščiausias įgytas išsilavinimas, 10 metų amžiaus ir vyresni gyventojai).

Amžiaus grupė	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75-79	80-84	85+	IŠ VISO
Žemesnis nei vidurinis	6938	51682	7566	8447	10184	10629	15051	10348	6154	6810	7929	9903	14587	24770	27960	38554	319957
Nebaigta pradinė	1737	6	20	58	190	188	253	281	241	221	171	116	77	89	772	2294	22348
Pradinė	5201	29665	885	905	900	1055	1542	934	636	727	721	631	2007	9306	15110	24151	141187
Profesinė po pradinės	0	7	650	383	441	331	434	265	123	142	211	217	181	206	187	216	3994
Pagrindinė mokykla	0	21981	4779	4920	6365	6861	8988	6309	3323	3904	5012	7315	10888	13753	11217	11470	127085
Profesinė su pagrindine	0	6	96	320	391	427	390	456	540	352	372	300	203	413	127	163	4556
Profesinė po pagrindinės	0	17	1136	1861	1897	1767	3444	2103	1291	1464	1442	1324	1231	1003	547	260	20787
Vidurinis	0	11609	45268	25193	28098	30881	33731	52860	68708	76789	77721	60455	50065	35357	23604	12533	632842
Vidurinė	0	11447	38593	16192	19118	16613	14548	17750	17275	21733	22408	19424	17410	13553	8064	5035	259163
Profesinė su vidurine	0	154	3603	3893	3795	5354	5018	9403	10472	8536	5867	2113	1316	627	466	448	61065
Profesinė po vidurinės	0	8	3072	5108	4143	5307	5631	7388	9101	8992	7737	5560	3219	1939	1581	958	69744
Specialioji vidurinė	0	0	0	0	0	0	0	6879	20563	25959	27973	29680	28068	19236	13493	6092	177943
Aukštesnioji	0	0	0	0	1042	3607	8534	11440	11297	11539	13736	3678	52	2	0	0	64927
Aukštasis	0	0	16722	49113	57644	51073	41915	37223	33457	33318	31526	23142	17929	13367	9240	3652	419321
Kolegija	0	0	7717	16711	13212	9647	7491	5893	2915	1511	645	48	4	0	0	0	65794
Universitetas (bakalauro)	0	0	8369	19728	20963	11398	7742	5947	3237	1438	717	89	15	1	1	0	79645
Universitetas (magistras)	0	0	636	12557	22769	28963	25571	24477	26689	29926	29725	22673	17636	13070	9017	3495	267204
Universitetas (daktaras)	0	0	0	117	700	1065	1111	906	616	443	439	332	274	296	222	157	6678

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiuojami autoritų.

Pastaba: išsilavinimo rodikliai apskaičiuoti 10 metų amžiaus ir vyresniems gyventojams, N(2021)=2535472; gyventojų grupėje nuo 0 iki 9 metų amžiaus asmenų išsilavinimas nefiksuojamas

4 SKYRIUS

INGA BLAŽIENĖ
JULIJA MOSKVINA
RŪTA BRAZIENĖ
SARMITĖ MIKULIONIENĖ

Ekonominis aktyvumas

IVADAS

2021 m. visuotinio gyventojų ir būstų surašymo (toliau – surašymas) duomenys suteikia vertingos informacijos apie šalies gyventojų padėtį darbo rinkoje COVID-19 pandemijos laikotarpiu. Šiame skyriuje apžvelgiamos pagrindinės Lietuvos gyventojų užimtumo ir nedarbo tendencijos, darbo rinkos pokyčius sąlygojantys veiksniai. Visos gyventojų grupės nuo 15 metų amžiaus yra analizuojamos per dalyvavimo arba nedalyvavimo darbo rinkoje prizmę: pristatomos užimtų ir nedirbančių (t. y. bedarbių bei ekonomiškai neaktyvių) gyventojų charakteristikos, atspindinčios turimą užimtumo ar ekonominio (ne)aktyvumo statusą, išsilavinimą, gyvenamąją vietą. Didesnis dėmesys skiriamas tokioms darbo rinkoje neretai pažeidžiamoms gyventojų grupėms kaip jauno ir vyresnio amžiaus asmenys, išryškunami vyrų ir moterų situacijos skirtumai.

LIETUVOS DARBO RINKA: PASTAROJO DEŠIMTMEČIO IŠŠŪKIAI

Lietuvos darbo rinka pastarąjį dešimtmetį funkcionavo ir vystėsi sudėtingame besikeičiančiame globalių pokyčių kontekste. Apžvelgiant periodą nuo 2011 m., galima paminėti svarbius socialinius, ekonominius, epidemiologinius ir geopolitinius veiksnius, formavusius Lietuvos ir kitų ES šalių darbo rinkas. Prieš dešimtmetį Lietuvoje vis dar buvo juntamos 2009 m. globalios ekonominės krizės pasekmės: ilgalaikis nedarbas mažėjo itin lėtais tempais, pažeidžiamų gyventojų grupių (jaunimo, vyresnio amžiaus, ne kvalifikuotų, neįgalųjų) patekimas į darbo rinką buvo apsunkintas.

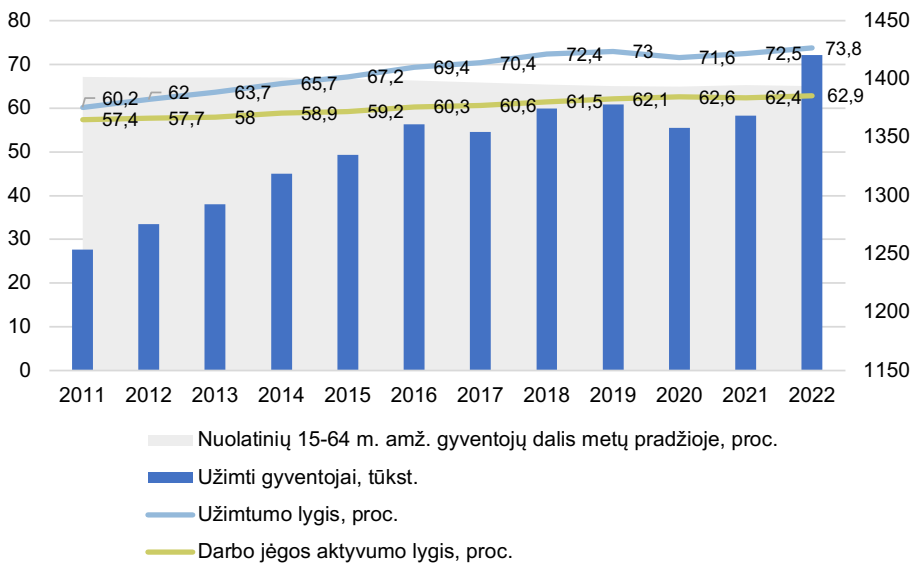
Augant šalies ekonomikai, didėjo darbo jėgos paklausa, buvo juntamas atskirų specialybių darbuotojų trūkumas, šalies darbo rinka ėmė aktyviau pildytis trečiųjų šalių piliečiais. Laikotarpis po euro įvedimo 2015 m. buvo lydimas spartesniu darbo užmokesčio augimu. 2022 m. fiksuotas laisvų darbo vietų ir bedarbių skaičiaus santykis buvo didžiausias per 15 metų.

Lyginant 2011 bei 2021 m. Lietuvos Respublikos gyventojų ir būstų surašymo duomenis, galima matyti, kad užimtumo lygis 2021-aisiais augo beveik visose amžiaus grupėse, išskyrus 15–19 metų moterų grupėje bei 65 metų amžiaus ir vyresnių vyrų grupėje. Tačiau didžiausias užimtumo lygio šuolis 2011–2021 m. buvo stebimas 60–64 metų amžiaus gyventojų grupėje: šis rodiklis pakilo nuo 27,6 iki 57,7 proc. šio amžiaus moterų ir nuo 36,7 iki 59,8 proc. vyrų grupėje (OSP, 2022a). Spartus šalies gyventojų

senėjimas ir pensinio amžiaus didinimas taip pat atsiliepia ir darbo jėgos amžiaus struktūrai: vidutinis užimtų gyventojų amžius padidėjo nuo 42,3 metų 2011 m. iki 44,2 metų 2022 m.

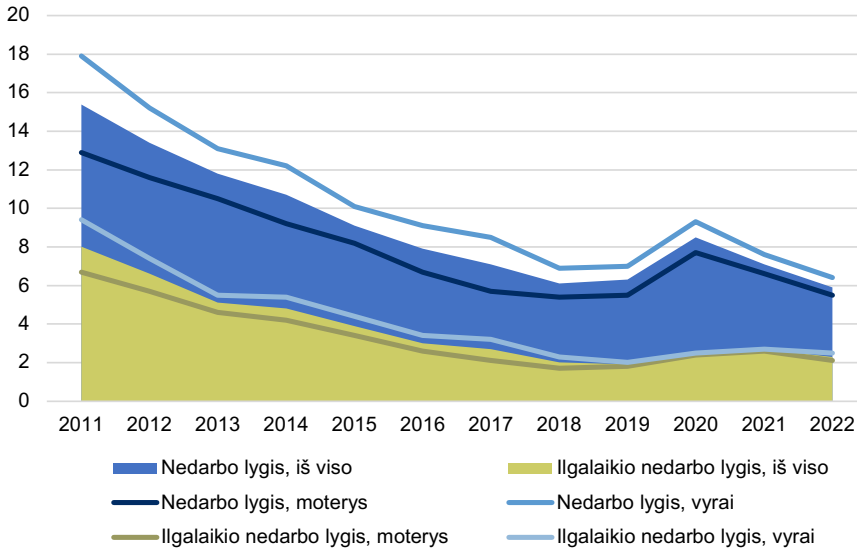
2020 m. pasauliniu mastu išplitus COVID-19 virusui, šalies darbo rinka buvo paveikta su tiesioginiais kontaktais, gyventojų judėjimu, transportavimu susijusių apribojimų. Labiausiai nukentėjo turizmo, apgyvendinimo ir maitinimo sektoriai. Darbdaviai ir dirbantieji turėjo prisitaikyti keisdami veiklas, plėsdami elektorinės prekybos ar paslaugų apimtis, užtikrindami darbuotojų saugą, taikydami nuotolinio darbo praktikas. Nepaisant pandemijos iššūkių, užimtumo ir nedarbo lygiai Lietuvoje svyravo nežymiai ir jau 2022 m. grįžo į priešpandeminį lygį, o užimtumo lygis pasiekė net aukštesnę reikšmę (73 proc. 2019 m. ir 73,8 proc. 2022 m.) (1–2 pav.).

1 pav. Darbingo amžiaus gyventojai Lietuvoje, darbo jėgos aktyvumo ir užimtumo rodikliai, 2011–2022 m., tūkst. ir proc.

Šaltinis: Gyventojų užimtumas ir nedarbas, VDA duomenų bazė
<https://osp.stat.gov.lt/gyventoju-uzimtumo-tyrimo-duomenys>

2 pav. Lietuvos gyventojų nedarbo ir ilgalaikio nedarbo lygis pagal lytį 2011–2022 m., proc.

Šaltinis: Gyventojų užimtumas ir nedarbas, VDA duomenų bazė
<https://osp.stat.gov.lt/gyventoju-uzimtumo-tyrimo-duomenys>

Vis dėlto reikia pažymėti, nors šalies ekonomika gana greitai sugrįžo į priešpandeminį lygį, tačiau mažesniuose miestuose ir kaimo vietovėse nedarbo lygis išliko aukštesnis nei didesniuose miestuose, išliko aukštesnis ir žemos kvalifikacijos gyventojų nedarbas.

Technologinė pažanga taip pat formavo darbo jėgos pasiūlos ir paklausos balansą rinkoje: didėjo aukštos kvalifikacijos specialistų poreikis, ypač informacinių technologijų sektoriuje. Perėjimas prie klimatui neutralaus ekonomikos modelio formuoja atsinaujinančios energijos, švarių technologijų, tvaraus žemės ūkio specialistų poreikį.

Tragiški įvykiai Ukrainoje sąlygojo itin plataus masto gyventojų migraciją, turėjusią įtakos šalies darbo rinkai: nemaža dalis rinkoje buvusių laisvų darbo vietų buvo užpildytos karo pabėgėlių. Tai prisidėjo prie gyventojų ekonominio aktyvumo lygio didėjimo, kuris 2021 m. ne tik pasiekė priešpandeminį lygį, bet ir toliau didėja.

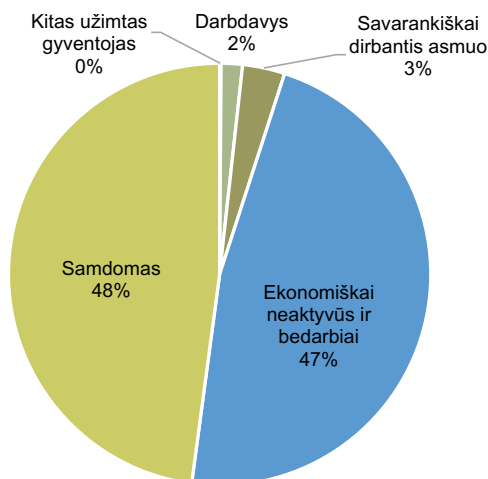
Kitame skyriuje aptariama 2021 m. visuotinio gyventojų ir būstų surašymo metu užfiksuota situacija.

UŽIMTI GYVENTOJAI

Surašymo duomenimis, 2021 m. Lietuvoje buvo 1 mln. 266 tūkst. užimtų gyventojų. Jie sudarė 52,9 proc. visų 15 metų amžiaus ir vyresnių šalies gyventojų (3 pav.). Vyrai sudarė 48,2 proc. (2011 m. – 47,5 proc.), moterys – 51,8 proc. (2011 m. – 52,5 proc.) visų užimtų gyventojų (OSP, 2022a).

Lietuvos užimtųjų struktūroje dominuoja samdomi darbuotojai (3 pav.). Surašymo metu jie sudarė 90 proc. visų užimtųjų (arba 1 mln. 146 tūkst. asmenų). Darbdavio statusą turėjo 3 proc. užimtųjų (arba 39 tūkst. asmenų). Savarankiškai dirbantys asmenys sudarė 6 proc. visų užimtųjų (arba beveik 78 tūkst. asmenų). Kiti užimti gyventojai sudarė 2 proc. užimtųjų.

3 pav. 15 metų amžiaus ir vyresnių Lietuvos gyventojų pasiskirstymas pagal užimtumo statusą 2021 m., proc.

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai D.Stumbrio.

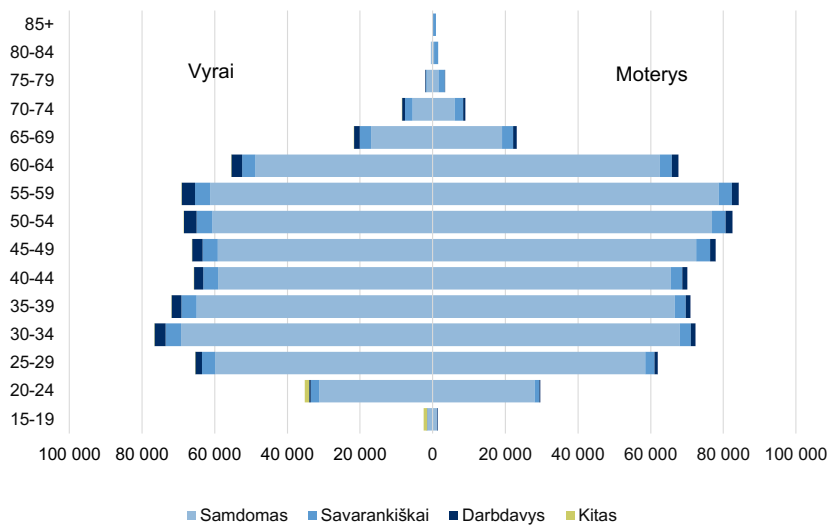
Tarp visų 15 ir daugiau metų turinčių samdomų darbuotojų moterų yra daugiau: 605 tūkst., o vyrų – 540 tūkst. Vyresnės nei 45 metų amžiaus moterys sudaro 52 proc., o 15–44 metų amžiaus – 48 proc. visų samdomų darbuotojų moterų. Vyresni nei 45 metų amžiaus vyrai sudaro 47 proc. visų vyrų samdomų darbuotojų grupėje, o 15–44 metų amžiaus – 53 proc. Tarp moterų samdomų darbuotojų daugiausia yra 55–59 metų amžiaus grupėje;

vyrų – 30–34 metų amžiaus grupėje (4 pav.).

Vyrų darbdavių, 2021 m. surašymo duomenimis, buvo dvigubai daugiau nei moterų: atitinkamai 66,3 ir 33,7 proc., arba 25,9 ir 13,1 tūkst. Tiek tarp vyrų, tiek tarp moterų daugiausia darbdavių buvo 50–59 metų amžiaus grupėje.

Savarankiškai dirbančių vyrų ir moterų skaičius skiriasi ne taip ženkliai: iš viso 2021 m. „dirbo sau“ 40,5 tūkst. vyrų ir 37 tūkst. moterų (atitinkamai 53 ir 47 proc.). Pastebima, kad jauni vyrai daug dažniau pasiryžta savarankiškai veiklai nei jaunos moterys. Tuo tarpu pensinio amžiaus tarp savarankiškai dirbančiųjų dominuoja moterys, tai iš dalies paaiškinama ilgesne moterų gyvenimo trukme.

4 pav. 15 metų amžiaus ir vyresnių Lietuvos gyventojų pasiskirstymas pagal užimtumo statusą, lytį ir amžių, 2021 m., skaičiais

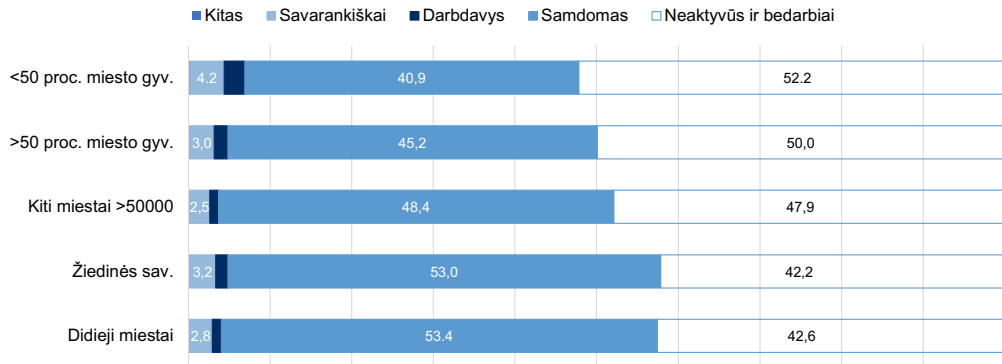

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai ir duomenų vizualizacija D.Stumbrio.

Didžiuosiuose ir kituose miestuose bei žiedinėse savivaldybėse⁸ daugiau nei pusė 15 metų amžiaus ir vyresnių gyventojų yra užimti. Daugiausia samdomą darbą dirbančių darbuotojų yra didžiuosiuose miestuose bei žiedinėse savivaldybėse; šiose savivaldybėse jie sudaro daugiau nei pusę visos teritorijos analizuojamo amžiaus populiacijos. Didžiausiu darbdavių bei savarankiškai dirbančiųjų skaičiumi pasižymi mažiau nei 50 proc. miesto gyventojų turinčios savivaldybės, kur dominuoja žemės ūkio veikla (5 pav.).

⁸ Apie savivaldybių kategorijų išskyrimą žr. 1 skyrių.

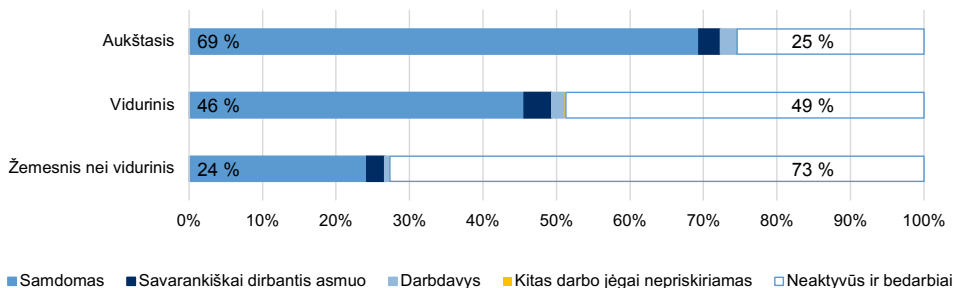
5 pav. 15 metų amžiaus ir vyresnių Lietuvos gyventojų pasiskirstymas pagal užimtumo ir ekonominio (ne)aktyvumo statusus bei savivaldybių kategorijas, 2021 m., proc.

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai D. Stumbrio.

Surašymo laikotarpiu aukštąjį išsilavinimą įgijusių 15 metų amžiaus ir vyresnių gyventojų populiacijoje didžioji dauguma (74,5 proc.) dirbo. Šioje gyventojų grupėje buvo ir daugiausia (69,3 proc.) samdomą darbą dirbančių asmenų. Darbdavių dalis aukštąjį išsilavinimą turinčių gyventojų grupėje taip pat buvo didesnė (2,2 proc.) nei kitą išsilavinimo lygį turinčių gyventojų grupėse. Savarankišką veiklą beveik vienodai dažnai rinkosi įvairių išsilavinimą turintys asmenys: tarp gyventojų, turinčių vidurinį išsilavinimą, tokių buvo 3,7 proc., aukštojo išsilavinimo gyventojų grupėje – 3 proc. ir žemesnį nei vidurinį išsilavinimą turinčių gyventojų grupėje – 2,4 proc. Mažiausia užimtųjų dalis (24,2 proc.) yra žemesnį nei vidurinį išsilavinimą turinčių gyventojų grupėje (6 pav.).

6 pav. 15 metų amžiaus ir vyresnių Lietuvos gyventojų pasiskirstymas pagal išsilavinimą bei užimtumo ir ekonominio (ne)aktyvumo statusus, 2021 m., proc.

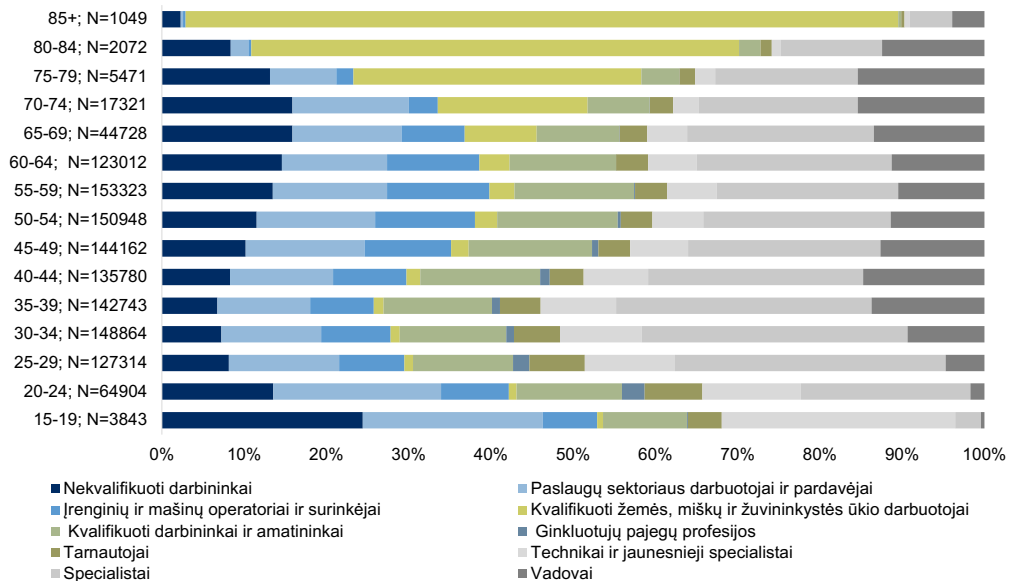

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai ir duomenų vizualizacija D. Stumbrio.

Analizuojant 2021 m. gyventojų surašymo duomenis pagal profesijų grupes, matyti, kad ketvirtadalį užimtų gyventojų sudaro specialistai (329 tūkst.). Po 13 proc. visų dirbančiųjų sudaro paslaugų sektoriaus darbuotojai bei kvalifikuoti darbininkai ir amatininkai. Vadovai sudaro 11 proc. visų užimtųjų. Kas dešimtas dirbantysis yra nekvalifikuotas darbininkas. Taip pat 10 proc. sudaro įrenginių ir mašinų operatoriai ir surinkėjai. Technikai ir jaunesnieji specialistai sudaro 8 proc., o tarnautojai – 5 proc. dirbančiųjų. Ginkluotųjų pajėgų profesijų atstovai sudaro 1 proc. visų dirbančiųjų. Šios proporcijos skiriasi atskirose gyventojų amžiaus grupėse (7 pav.).

Vidutinėse darbingo amžiaus (30–54 m.) gyventojų grupėse dominuoja specialistų, kvalifikuotų darbininkų ir amatininkų profesijų grupės. Be to, vadovų pozicijas užimančių asmenų dalis jose yra didesnė nei kitose amžiaus grupėse ir palyginama tik su pensinio amžiaus gyventojų grupe, kur vadovų taip pat yra daugiau nei dešimtadalis (išskyrus pačių vyriausių asmenų grupę – 85+). Nors tik maža dalis 15–19 metų amžiaus gyventojų dalyvauja darbo rinkoje, dažniausiai jų užimama padėtis yra nekvalifikuoti darbuotojai bei technikai arba jaunesnieji specialistai. Pastebima, kad vyresnėse amžiaus grupėse (65 m. ir vyresnių) kvalifikuotų žemės, miškų ir žuvininkystės ūkio darbuotojų proporcijos yra žymiai didesnės nei kitose amžiaus grupėse.

7 pav. 15 metų amžiaus ir vyresnių Lietuvos gyventojų pasiskirstymas pagal profesijų grupes ir amžių, 2021 m., proc.

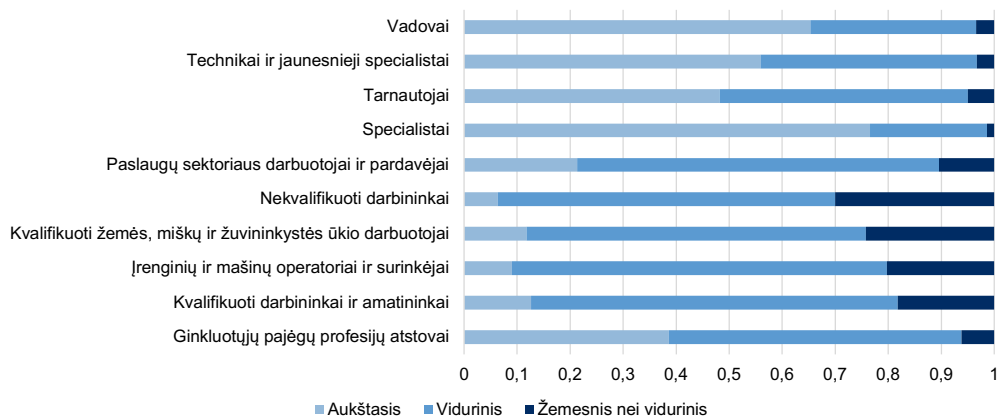

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai D. Stumbrio.

Lyginant 2011 ir 2021 m. surašymų duomenis, pastebimas stiprus moterų, dirbančių įrenginių ir mašinų operatorėmis ir surinkėjomis bei kvalifikuotomis darbininkėmis ir amatininkėmis, dalies sumažėjimas. Tuo tarpu tokių profesijų kaip paslaugų sektoriaus darbuotojai ir pardavėjai bei specialistai grupėse dirbančių moterų dalis nuo 2011 m. išaugo dvigubai. Šios profesijų grupės, 2021 m. surašymo duomenimis, yra gausiausios užimtų moterų populiacijoje. Ženkliai pagausėjo ir palyginus maža tarnautojų grupė, kurioje 2021 m. užimtų moterų buvo dvigubai daugiau nei 2011 metais. 2021 m., palyginus su 2011 m., sumažėjo ir moterų vadovių bei ginkluotųjų pajėgų atstovių dalis, tačiau penktadaliu padidėjo nekvalifikuotų darbininkių dalis. Kalbant apie vyrų populiaciją, per 2011–2021 m. laikotarpį profesijų struktūroje žymesnių pokyčių neįvyko: daugiausia vyrų tiek 2011, tiek 2021 m. priklausė įrenginių ir mašinų operatorių ir surinkėjų bei kvalifikuotų darbininkių ir amatininkių grupėms (OSP, 2022a).

Dirbančiųjų pasiskirstymas pagal profesijų bei savivaldybių grupes yra gana tolygus. Didesnė specialistų, vadovų bei tarnautojų koncentracija stebima didžiuosiuose miestuose. Tuo tarpu šiek tiek didesnė kvalifikuotų ir nekvalifikuotų darbininkių dalis gyvena savivaldybėse, kur daugiau nei 50 proc. gyventojų sudaro miesto gyventojai.

8 pav. 15 metų amžiaus ir vyresnių Lietuvos gyventojų pasiskirstymas pagal profesijų grupes ir išsilavinimą, 2021 m., proc.

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai D. Stumbrio.

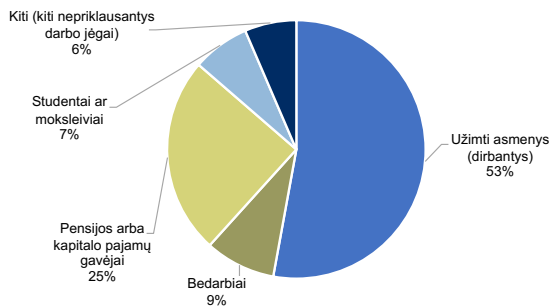
Didžiausia dalis (56–77 proc.) asmenų, įgijusių aukštąjį išsilavinimą, yra specialistų, vadovų bei technikų profesijų grupėse (8 pav.). 48 proc. tarnautojų ir 39 proc. karių taip pat

turi aukštąjį išsilavinimą. Vidurinį išsilavinimą turintys asmenys dažniau dirba paslaugų darbuotojais, kvalifikuotais ir nekvalifikuotais darbininkais, įskaitant žemės ūkio, miškų ir žuvininkystės sferas. Įdomu pastebėti, kad aukštąjį išsilavinimą įgijusių asmenų yra ne tik kvalifikuotų darbininkų ir ūkio darbuotojų bei mašinų operatorių profesijų grupėse, bet ir nekvalifikuotų darbininkų grupėje. Šis faktas patvirtina, kad Lietuvos darbo rinkoje egzistuoja kvalifikacijos ir darbo vietos neatitikimo problema.

EKONOMIŠKAI NEAKTYVŪS GYVENTOJAI IR BEDARBIAI

Nagrinėjant ekonomiškai neaktyvių gyventojų ir bedarbių grupę, kuri sudaro 47 proc. 15 metų amžiaus ir vyresnių žmonių populiacijoje, matyti, kad tarp jų didžiausią dalį sudaro pensijų⁹ gavėjai (9 pav.). Pastarieji sudaro ketvirtadalį visos 15 metų amžiaus ir vyresnių žmonių populiacijos, arba kiek daugiau nei pusę (52 proc.) nedirbančiųjų populiacijos. Bedarbiai sudaro 9 proc. vyresnių nei 15 metų amžiaus gyventojų, arba 19 proc. visų nedirbančiųjų. Studentai ir moksleiviai, kurių didžioji dauguma yra jaunimas iki 24 metų amžiaus, sudaro 7 proc. nagrinėjamos populiacijos, arba 15 proc. nedirbančiųjų. Kiti nepriklausantys darbo jėgai, pavyzdžiui, vaikų ar neveiksnių suaugusiųjų priežiūra užsiimantys arba kitas šeimos ar asmenines pareigas vykdantys gyventojai, sudaro 6 proc. visų 15+ gyventojų, arba 14 proc. nedirbančiųjų.

9 pav. 15 metų amžiaus ir vyresnių neužimtų Lietuvos gyventojų pasiskirstymas pagal užimtumo ir ekonominio (ne)aktyvumo statusus, 2021 m., proc.

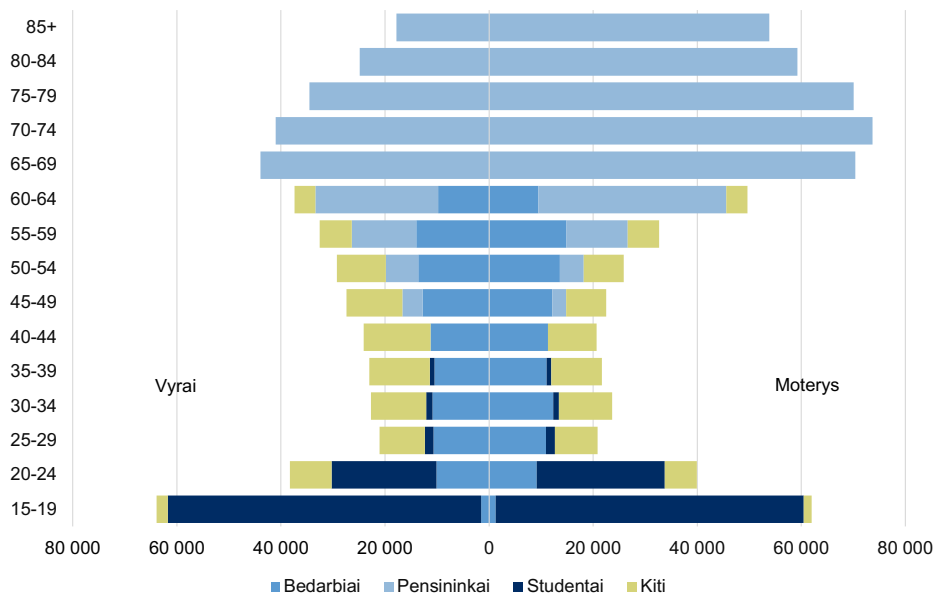

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai D. Stumbrio.

⁹ Gyventojų surašymo metu buvo išskirta gyventojų kategorija: „Pensijos arba kapitalo pajamų gavėjai“. Šio išvestinio rodiklio apibūdinimas formuluojamas taip: „Gyventojas yra sulaukęs pensinio amžiaus ir, remiantis Sodros, Gyventojų pajamų mokesčio informacinės sistemos duomenimis, gauna pensiją arba kapitalo pajamų ir niekur nedirba“ (Lietuvos, 2020, p. 20). Kadangi absoliuti šių gyventojų dauguma yra pensijų gavėjai, čia ir toliau tekste ši gyventojų grupė vadinama tiesiog pensijų gavėjais.

Daug ilgesnė moterų gyvenimo trukmė, palyginti su vyrų (atitinkamai 78,9 metų ir 69,6 metų 2021 m.) (OSP, 2022b), sąlygoja didesnę ekonomiškai neaktyvių moterų proporciją 65 metų amžiaus ir vyresnių gyventojų grupėje. Didžiąją dalį pensijos gavėjų šalyje sudaro moterys – jų yra beveik dvigubai daugiau nei pensininkų vyrų (atitinkamai 382 360 ir 208 110, arba 65 ir 35 proc. visų pensijų gavėjų) (10 pav.). Bedarbių moterų yra beveik tiek pat kiek ir vyrų (atitinkamai 105 091 ir 106 179, arba 50 ir 50 proc. visų bedarbių). Panašios ir studentų proporcijos pagal lytį: moterų studentų yra 87 482, o vyrų – 84 092 (51 ir 49 proc. visų studentų). „Kitai“ nedirbančių gyventojų grupei priskiriamų moterų yra 70 570, vyrų – 84 272 (atitinkamai 46 ir 54 proc. „kitų“ nedirbančių gyventojų). Tikėtina, kad didesnė vyrų dalis pastarojoje grupėje iš dalies atspindi ir nedeklaruojamo darbo mastą šalyje, kuris įprastai yra didesnis tarp vyrų.

10 pav. 15 metų amžiaus ir vyresnių neužimtų Lietuvos gyventojų pasiskirstymas pagal ekonominio (ne)aktyvumo statusą, lytį ir amžių, 2021 m., skaičius

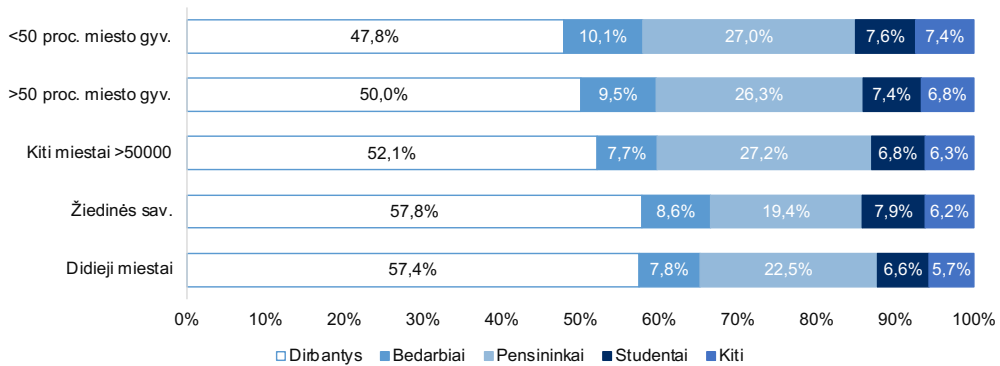

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai ir duomenų vizualizacija D. Stumbrio.

Didžiausia dalis pensijos gavėjų gyvena savivaldybėse, priskiriamose kitų miestų, turinčių daugiau kaip 50 000 gyventojų, bei savivaldybėse, kur miesto gyventojai sudaro mažiau nei 50 proc. gyventojų, (11 pav.). Mažiausia – žiedinėse savivaldybėse (19,4 proc.

šių teritorijų populiacijos), kurios pastaraisiais metais, ypač pandemijos laikotarpiu, pasižymėjo spartesne plėtra, pritraukdamos didesnę skaičių jaunų šeimų. Mažiausia bedarbių dalis (7,7 proc.) gyvena 50 tūkst. ir daugiau gyventojų turinčiuose miestuose, o didesnė jų koncentracija (10,1 proc.) yra savivaldybėse su mažesne miesto gyventojų dalimi, kas paaiškinama mažesniu laisvų darbo vietų prieinamumu rečiau apgyvendintose teritorijose.

11 pav. 15 metų amžiaus ir vyresnių Lietuvos gyventojų pasiskirstymas pagal ekonominio (ne)aktyvumo statusą ir savivaldybių urbanizacijos lygį, 2021 m., proc.

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai D. Stumbrio.

JAUNIMO EKONOMINIS AKTYVUMAS IR UŽIMTUMAS

Šioje dalyje nagrinėjamos jaunimo ekonominio aktyvumo bei dalyvavimo darbo rinkoje tendencijos, 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo duomenimis. Pastarasis laikotarpis tarp dviejų gyventojų surašymų (2011–2021 m.) paženklintas svarbių socialinių, ekonominių ir politinių pokyčių, kurie turėjo įtakos jaunimo ekonominiam aktyvumui ir dalyvavimui darbo rinkoje. Tuo metu nuolat augo darbo jėgos poreikis, sąlyginai aukšta išliko jaunimo migracija iš kaimo į miestą, didėjo imigracija iš kitų šalių. Tačiau vienas iš labiausiai jaunimo situaciją darbo rinkoje paveikusių įvykių buvo COVID-19 pandemija ir karantinas, dėl ko ženkliai išaugo jaunimo nedarbo lygis, padidėjo neaktyvių, t. y. nedirbančių, nesimokančių ir mokymuose nedalyvaujančių jaunuolių dalis. Jaunimo nedarbo augimas pirmiausia buvo susijęs su tuo, kad didelė jų dalis iki pandemijos buvo užimti paslaugų sektoriuje, kuris dėl COVID-19 pandemijos metu įvestų apribojimų buvo

priverstas sustabdyti kontaktiniu būdu teikiamas paslaugas.

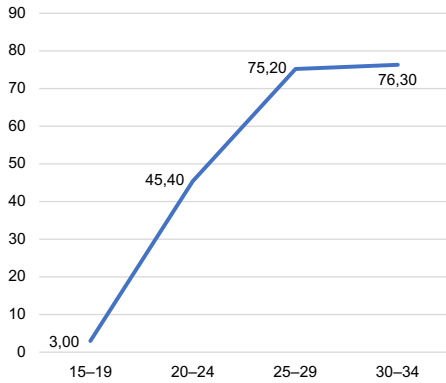
Darbo rinkos požiūriu jaunimas yra labai svarbi socialinė grupė, kadangi jų pirmoji patirtis pradedant dirbti samdomą darbą (ar vykdyti kitokio pobūdžio ekonominę veiklą) didele dalimi lemia ir jų integracijos į darbo rinką sėkmę ir ateityje. Jaunimo perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką yra sąlygotas lokalsios ir globalios darbo rinkos struktūrų (darbo rinkos lankstumo, ekonominių ciklų ir pan.), darbo užmokesčio mechanizmų (minimalaus darbo užmokesčio, darbo apmokėjimo sistemų ir pan.), kitų veiksnių. Neabejotinai jaunimo sėkmei darbo rinkoje įtaką turi nacionalinė švietimo ir darbo rinkos politika bei švietimo sistema, kuri rengia specialistus (nacionalinei) darbo rinkai.

Lietuvos Respublikos jaunimo politikos pagrindų įstatyme (Lietuvos Respublikos, 2003) jaunas žmogus apibūdinamas kaip asmuo nuo 14 iki 29 metų, Valstybės duomenų agentūra jaunimui priskiria asmenis nuo 16 metų amžiaus, kai kiekvienas Lietuvos Respublikos pilietis privalo turėti asmens tapatybės kortelę (Lietuvos Respublikos, 2014). Analizuojant gyventojų ekonominį aktyvumą, darbo rinkos tendencijas, paprastai naudojama 15 ar 16 metų amžiaus riba. Tačiau aktyviausiai jaunimas įsitraukia į darbo rinką sulaukęs 19 metų amžiaus, todėl, aptariant jaunimo ekonominį aktyvumą, orientuojamasi į 20–24 ir 25–29 metų amžiaus jaunimo grupes. Be to, palyginimui pasitelkiami ir 30–35 metų amžiaus gyventojų grupės duomenys, kurie leidžia išsamiau pažvelgti į darbo rinkoje sąlyginai labiau įsitvirtinusios jaunų asmenų grupės situaciją.

Analizuojant jaunimo ekonominio aktyvumo lygį 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo duomenimis, iš 12 paveikslė pateiktų duomenų matome, kad 15–19 metų amžiaus asmenų grupėje ekonomiškai aktyvi yra tik nedidelė dalis jaunų asmenų ir ji sudaro 3 proc. visų šios amžiaus grupės asmenų. Jaunimo ekonominis aktyvumas kitose amžiaus grupėse (20–24, 25–29 metų) tolydžio didėja ir 30–34 metų amžiaus grupėje pasiekia 76,3 proc. Jaunų vyrų ekonominis aktyvumas visose minėtose amžiaus grupėse yra 2–3 proc. punktais didesnis nei moterų.

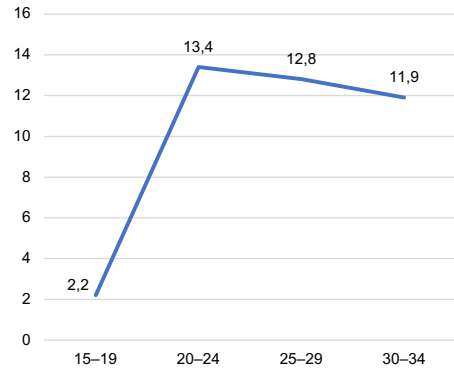
Bedarbių dalis 15–19 metų amžiaus grupėje taip pat sudaro labai nedidelę visų šios amžiaus grupės jaunuolių dalį – 2,2 proc., 20–24 metų amžiaus grupėje ši dalis ženkliai padidėja ir siekia 13,4 proc. Tarp 25–29 metų amžiaus asmenų šis rodiklis išlieka menkai pakitęs ir sudaro 12,8 proc. (13 pav.).

12 pav. 15–34 metų amžiaus jaunimo ekonominio aktyvumo lygis Lietuvoje, 2021 m., proc.

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai D. Stumbrio.

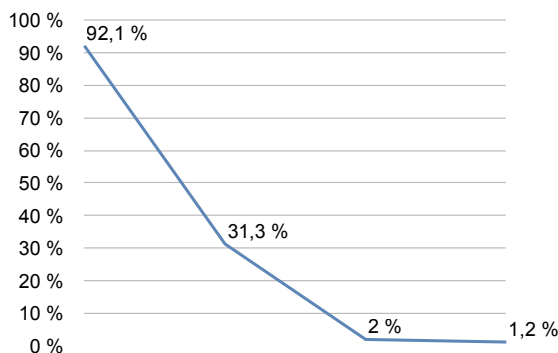
13 pav. 15–34 metų amžiaus bedarbiai Lietuvoje, 2021 m., proc.

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai D. Stumbrio.

Šiuos skirtumus iš esmės labiausiai sąlygoja tai, kad 15–19 metų amžiaus grupėje didžioji dalis jaunuolių dar mokosi ar studijuoja. Šį faktą patvirtina ir gyventojų surašymo duomenys apie besimokantį ir studijuojantį jaunimą. Pavyzdžiui, 15–19 metų amžiaus grupėje besimokančių ar studijuojančių jaunuolių dalis sudaro net 92,1 proc., 20–24 metų amžiaus grupėje ši dalis tolydžio mažėja, bet išlieka pakankamai didelė – 31,1 proc. nuo visų šios amžiaus grupės jaunuolių. Labiausiai studento statusą turinčių asmenų dalis sumažėja 25–29 metų amžiaus grupėje – iki 2 proc. (14 pav.).

14 pav. 15–34 metų amžiaus moksleiviai ir studentai Lietuvoje, 2021 m., proc.

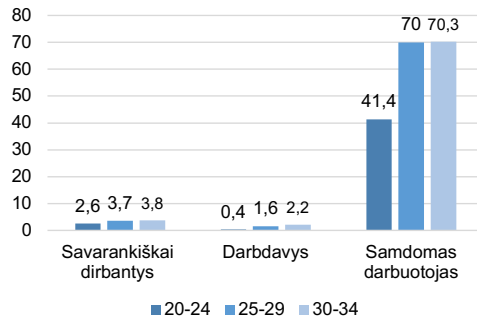

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai D. Stumbrio.

Jaunų vyrų ir moterų užimtumo lygis skiriasi nežymiai. Pavyzdžiui, 15–19 metų amžiaus grupėje vyrų užimtumo lygis siekė 3,8 proc., o moterų – 2,1 proc. Kiek didesnis skirtumas yra 20–24 metų amžiaus grupėje, atitinkamai 42,6 proc. moterų ir 48 proc. vyrų.

Pagal užimtumo statusą darbo rinkoje didžiausią dalį visose amžiaus grupėse sudaro samdomi darbuotojai (kas visiškai atitinka ir visų darbingo amžiaus gyventojų pasiskirstymą pagal užimtumo statusą). Savarankiškai dirbančių asmenų dalis jaunimo populiacijoje išlieka maža ir svyruoja nuo 2,6 iki 3,8 proc. Darbdavių dalis tarp jaunų asmenų yra dar mažesnė ir sudaro nuo 0,4 iki 2,2 proc. (15 pav.).

15 pav. 20–35 metų amžiaus jaunimas Lietuvoje pagal užimtumo statusą, 2021 m., proc.

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai D. Stumbrio.

Vertinant jaunimo pasiskirstymą pagal užimtumo statusą atsižvelgus į lytį, akivaizdu, jog jaunos moterys dažniau nei jauni vyrai dirba samdomą darbą, tuo tarpu vyrai dažniau nei moterys užsiima savarankiška ekonomine veikla ir (arba) yra darbdaviais (1 lentelė). Šios tendencijos, kaip jau minėta aukščiau, būdingos ir visai užimtų gyventojų populiacijai.

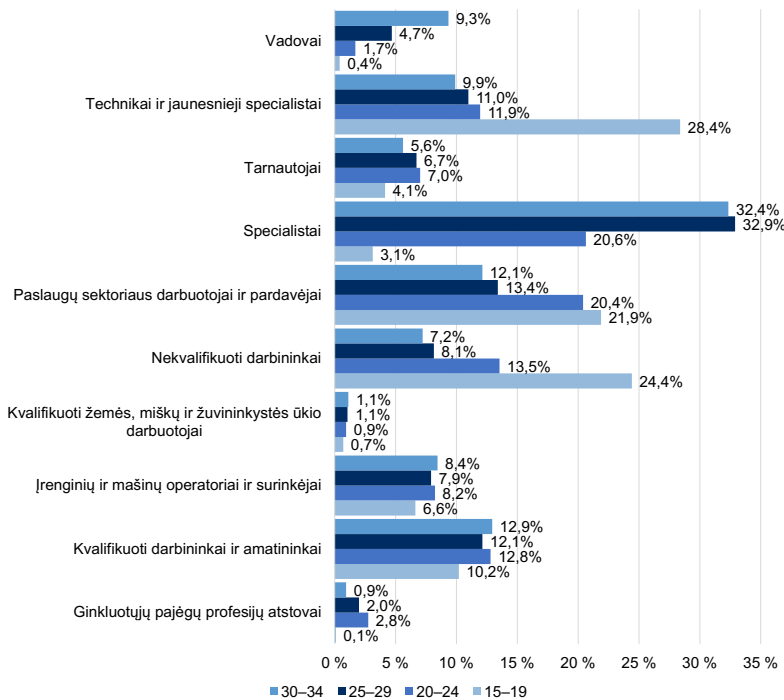
1 lentelė. Užimtų 15–34 metų amžiaus jaunuolių pasiskirstymas pagal užimtumo statusą ir lytį, proc.

Amžiaus grupė	15–19		20–24		25–29		30–34	
	Moterys	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys	Vyrai
Samdomi darbuotojai	96,4	92,4	94,8	91,9	94,5	91,7	94,0	90,5
Darbdaviai	0,3	0,1	0,6	1,2	1,3	2,8	1,7	3,9
Savarankiškai dirbantys asmenys	3,3	7,5	4,6	6,8	4,2	5,5	4,3	5,6
Užimtieji, iš viso	100	100	100	100	100	100	100	100

Šaltinis: apskaičiuota autorių, remiantis Lietuvos Respublikos 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo duomenimis.

Analizuojant jaunų asmenų pasiskirstymą pagal profesijų grupes ir amžių, iš 16 pav. pateiktų duomenų matyti, kad didžioji dalis jaunų asmenų savo profesinę veiklą pradeda kaip nekvalifikuoti darbininkai, paslaugų sektoriaus darbuotojai arba jaunesnieji specialistai. Vadovų pareigas užimančių asmenų dalis ženkliai išauga tik 30–34 metų amžiaus grupėje. 25–29 bei 30–34 metų amžiaus grupėse gausiausia yra specialistų profesinė grupė (žr. 7 ir 16 pav.).

16 pav. 15–34 metų amžiaus užimtų jaunuolių pasiskirstymas pagal profesijų grupes ir amžių Lietuvoje, 2021 m., proc.

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai D. Stumbrio.

Lygindami 2011 ir 2021 m. Lietuvos Respublikos gyventojų ir būstų surašymų duomenis (OSP, 2022a), matome, kad jaunimo ekonominis aktyvumas per pastarąjį dešimtmetį tolydžiai didėjo. Nuolat augo ir jaunimo užimtumo lygis; didžiausias užimtumo lygis tiek tarp moterų, tiek tarp vyrų yra 30–34 metų amžiaus grupėje: šio amžiaus vyrų užimtumas 2011 m. buvo 72,4 proc., o 2021 m. siekė 77,1 proc., moterų šie rodikliai atitinkamai siekė 72 ir 75,4 proc.

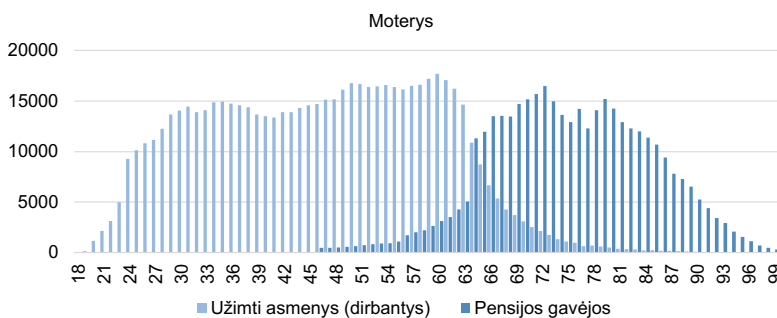
VYRESNIO AMŽIAUS LIETUVOS GYVENTOJŲ UŽIMTUMAS IR NEDARBAS

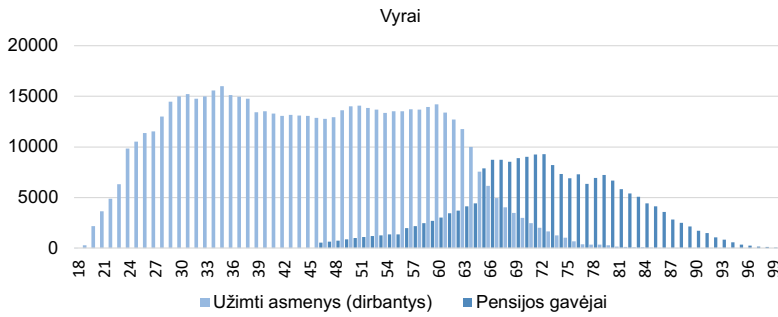
Šioje dalyje detaliau analizuojama vyresniosios kartos padėtis darbo rinkoje. Šiam tikslui naudojami trys amžiaus riboženkliai: 65+, 60+ ir 50–64 metų amžiaus. Pirmoji riba – „65 metų ir vyresni asmenys“ yra standartinis, tarptautiškai palyginamas vyresnio amžiaus žmonių grupės išskyrimo kriterijus. „60 metų ir vyresnių gyventojų“ kriterijus taikomas išėjimo iš darbo rinkos kalendoriaus analizei, nes penkeri metai iki sueinant senatvės pensijos amžiui vadinami „priešpensiniu amžiumi“, kuris neretai pasižymi padidėjusiu asmenų pažeidžiamumu darbo rinkoje. O 50–64 metų riba taikoma analizuojant vyresnio amžiaus darbo jėgos specifinį pogrupį – bedarbius.

Vyresnio amžiaus užimtieji

Vienas centrinių antros gyvenimo pusės įvykių yra asmens „atsisveikinimas“ su darbo rinka ir „pasisveikinimas“ su senatvės pensijų sistema (17 pav.). 65 metų ir vyresnių gyventojų bendrieji užimtumo ir pensijų gavėjų rodikliai, suprantama, skiriasi nuo darbingo amžiaus gyventojų (žr. 4.2 poskyrį) ir leidžia konstatuoti, kad daugiau nei keturi penktadaliai jų (86,2 proc.) yra nedirbantys pensijų gavėjai. Tuo tarpu kas septintas 65 metų amžiaus ir vyresnis gyventojas (14,6 proc.) vis dar yra dirbantis – įsitraukęs į darbo rinką. Tarp vyresnių moterų pensijų gavėjų yra 7 proc. punktais daugiau nei tarp vyrų, o dirbančiųjų – tiek pat mažiau: atitinkamai 87,9 ir 80,8 proc. bei 12,1 ir 19,2 proc.

17 pav. 18 metų amžiaus ir vyresnių Lietuvos gyventojų ekonominio aktyvumo statuso kaita priklausomai nuo amžiaus, 2021 m., skaičiais

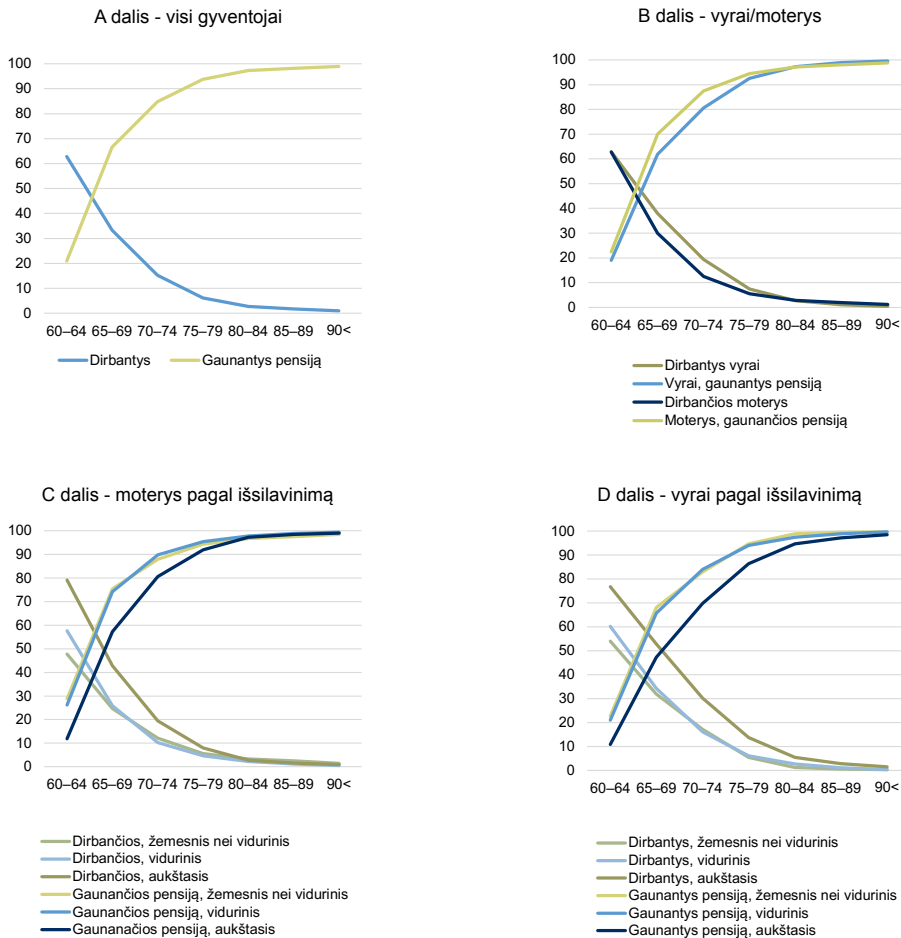
Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorių

17 pav. pavaizduota, kad kritinis moterų amžius, kai kokybiškai pasikeičia dirbančiųjų ir pensiją gaunančiųjų proporcija, yra 64-ieji gyvenimo metai, o vyrų – 65-ieji. Iki šio amžiaus dirbančiųjų proporcija didesnė nei pensijas gaunančiųjų, tačiau po šio amžiaus taško minėtų kategorijų santykis staiga apsiverčia, iš esmės – dėl pensijų gavėjų skaičiaus šuolio. Taigi, nors senatvės pensijos amžiaus sulaukimas savaime negali būti darbuotojo atleidimo iš darbo pagrindu, vis dėlto matyti, kad daugelio Lietuvos moterų ir vyrų išėjimas iš darbo rinkos yra sietinas būtent su šiuo faktu. 2021 m. išėjimo į senatvės pensiją amžius moterims buvo nustatytas – 63 metai 4 mėn., vyrams – 64 metai 2 mėn. (Sodra, 2020). 2021 m. gyventojų surašymo duomenys rodo (18 pav.), kad 60–64 metų amžiaus grupėje dauguma gyventojų (62,8 proc.) buvo užimti darbo rinkoje ir mažuma (20,9 proc.) gaudavo pensijas. 65–69 metų amžiaus grupėje šie rodikliai jau apsikeičia vietomis: trečdalis (33,3 proc.) tebedirba, o 2/3 gyventojų (66,6 proc.) gauna pensijas. Vyresnėse amžiaus grupėse (70 m. ir vyresnių) tęsiasi išėjimo iš darbo rinkos ir įsitraukimo į pensijų sistemą procesai, tačiau jų tempai jau nuosaikesni.

18B pav. atskleidžiama, kad 50–54 metų moterų dalyvavimo darbo rinkoje lygis buvo aukštesnis nei to paties amžiaus vyrų (atitinkamai 77 ir 70 proc.), tačiau moterų išėjimas į senatvės pensiją vyko staigiau, per trumpesnę laiką nei vyrų. Pensiją gaunančių moterų ir vyrų aprėptis labiausiai (7–8 proc. punktais) skiriasi 65–79 metų amžiaus grupėse. Vėliau, nuo 80 metų, moterų ir vyrų, gaunančių pensijas, nuošimtis susilygina ir priartėja prie 100 proc.

Perėjimas iš darbo rinkos į senatvės pensijų sistemą yra didysis antros gyvenimo pusės virsmas, kuris patiriamas gana skirtingai – nelygu, kokios lyties ir išsilavinimo yra asmuo. 2021 m. gyventojų surašymo duomenys atskleidė, kad išsilavinimas turi įtakos užimtumui

18 pav. Dirbančių ir gaunančių pensiją 60 metų amžiaus ir vyresnių Lietuvos gyventojų dalis pagal amžiaus grupes, lytį ir išsilavinimą, 2021 m., proc.

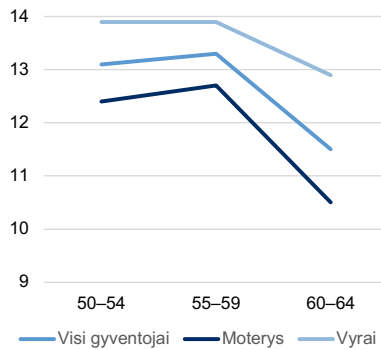
Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorių

antroje gyvenimo pusėje ir išėjimo į senatvės pensiją laikui. 55–64 metų amžiaus grupėje Lietuvos moterų ir vyrų dalyvavimo darbo rinkoje lygis buvo proporcingas jų išsilavinimo lygiui – kuo aukštesnis išsilavinimas, tuo aukštesnis užimtumo lygis (18C–D pav.). Tad gyventojai, kurių išsilavinimo lygis žemesnis, gerokai anksčiau pasitraukė iš darbinio gyvenimo ir įsiliejo į pensijų gavėjų gretas. Asmenys su aukštesniu išsilavinimu (vyrų labiau nei moterų) turėjo tendenciją užbaigti darbinę karjerą ir dirbančiojo statusą pakeisti pensinių išmokų gavėjo statusu vėliau, vyresniame amžiuje, nei žemesnio išsilavinimo asmenys.

Vyresnio amžiaus bedarbiai

Darbo praradimas gali paliesti bet kurį darbingo amžiaus asmenį. 50–64 metų amžiaus bedarbių dalis gana dinamiška. Šiame amžiaus tarpsnyje bedarbių šiek tiek daugiau tarp vyrų nei tarp moterų. 50–59 metų amžiaus grupėje darbo neturi 14 proc. vyrų ir 12–13 proc. moterų. Tačiau priešpensiniame amžiuje šie rodikliai šiek tiek sumažėja: vyrų bedarbystės lygis sudaro 13, moterų – 10,5 proc. Tikėtina, jog šį sumažėjimą iš dalies nulėmė tiek galimybė šiame amžiaus tarpsnyje išeiti į išankstinę pensiją, tiek moterų išėjimas į senatvės pensiją (kaip minėta aukščiau, 2021 m. nustatytas išėjimo į senatvės pensiją amžius moterims buvo 63 metai 4 mėn.).

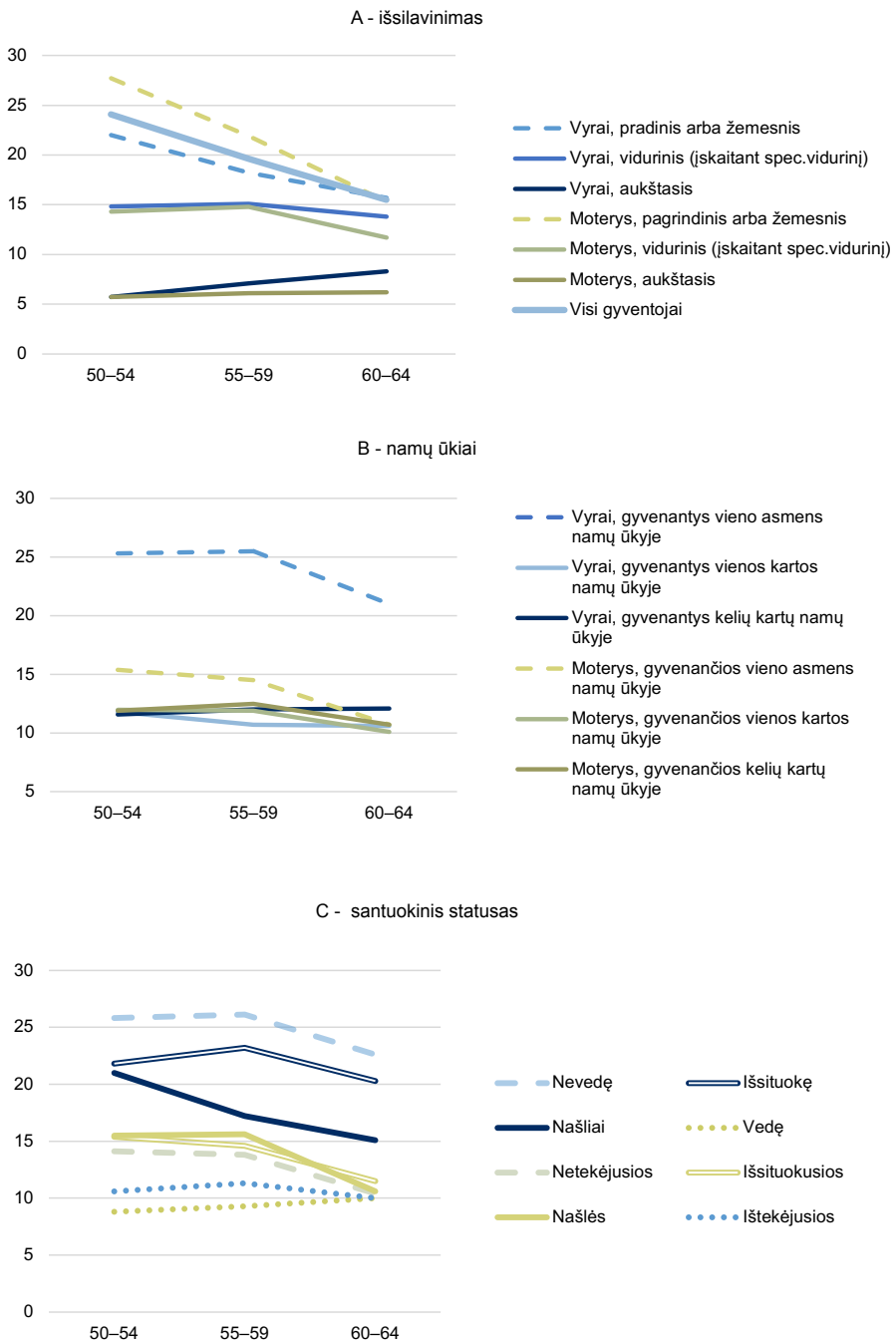
19 pav. 50–64 metų amžiaus bedarbių dalis Lietuvoje pagal lytį ir amžiaus grupes, 2021 m., proc.

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorių.

20A–C pav. pavaizduoti duomenys atskleidžia, kaip asmens išsilavinimas, šeimisinis statusas ir namų ūkio tipas yra susiję su rizika tapti bedarbiu. Be jokios abejonės, gyventojams, kurių išsilavinimo lygis yra žemiausias, grėsmė tapti bedarbiu yra pati didžiausia (20A pav.). Be to, tarp 50–54 metų vyrų, turinčių pagrindinį arba žemesnį išsilavinimą, bedarbių dalis yra itin aukšta – 27,7 proc., šio amžiaus moterų bedarbių dalis taip pat yra aukšta (22,2 proc.), nors mažesnė už vyrų. Darbo neturinčių asmenų dalis yra kiek didesnė tarp turinčių vidurinį arba spec. vidurinį išsilavinimą: svyruoja apie 15 proc. 50–59 metų amžiaus grupėje tiek moterims, tiek vyrams. Tarp 50–59 metų moterų ir vyrų, turinčių aukštąjį išsilavinimą, bedarbių dalis labai maža – 6–7 proc. Nedarbo skirtumai priklausomai nuo išsilavinimo turi tendenciją sušvelnėti priešpensinio amžiaus grupėje.

20 pav. 50–64 metų amžiaus bedarbių moterų ir vyrų dalis pagal amžiaus grupes, išsilavinimą, namų ūkio tipą ir santuokinį statusą, 2021 m., proc.

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorių.

Bedarbių dalis tarp 60–64 metų amžiaus asmenų (ypač vyrų) su aukštuoju išsilavinimu šiame amžiaus tarpsnyje šiek tiek padidėja (pasiekia 8 proc.), o tarp vyrų, turinčių žemesnį nei aukštasis išsilavinimą, šiek tiek sumažėja (priartėja prie 15 proc.).

Lyginant 50–64 metų amžiaus darbo neturinčius gyventojus pagal tai, kokio tipo namų ūkyje jie gyvena (20B pav.), paaiškėja, kad daugiausia bedarbių yra tarp 50–59 metų amžiaus vyrų, gyvenančių vieno asmens namų ūkiuose. Daugiau nei 25 proc. šių vyrų yra bedarbiai, tai kone du kartus viršija analogišką vyrų, kurie namų ūkyje gyvena kartu su kitais šeimos nariais, rodiklį. Nedarbo paplitimas priešpensinio amžiaus grupėje (60–64 metų) tarp vieno gyvenančių vyrų šiek tiek sumažėja, tačiau jis vis vien išlieka dvigubai aukštesnis nei kitų to amžiaus vyrų. 50 metų ir vyresnių moterų nedarbas menkai įvairuoja pagal tai, kokio tipo namų ūkyje jos gyvena. Šiek tiek daugiau bedarbių yra tarp 50–59 metų amžiaus moterų, gyvenančių vieno asmens namų ūkyje – apie 15 proc., o kitų tipų namų ūkiuose gyvenančių šio amžiaus moterų bedarbių yra apie 12 proc. Tačiau priešpensinio amžiaus grupėje, nesvarbu, kokio tipo namų ūkyje moterys gyventų, jų nedarbo rodikliai kinta nežymiai ir nenutolsta nuo 10 proc. lygio.

Asmens namų ūkio tipas yra glaudžiai susijęs su jo santuokiniu statusu (20C pav.). Nedarbo paplitimas tarp vyrų įvairuoja plačioje amplitudėje priklausomai nuo jų santuokinio statuso. Didžiausia bedarbių dalis yra tarp nevedusių vyrų: 50–59 metų amžiaus grupėje kas ketvirtas vyras, kuris neturi žmonos, neturi ir darbo. Priešpensiniame amžiuje (60–64 metų) bedarbių tarp nevedusiųjų kiek sumažėja – iki 23 proc. Antroje vietoje pagal darbo neturinčių asmenų dalį yra išsituokę 50–64 metų vyrai (tarp jų bedarbių yra 20–23 proc.). Kiek mažiau nedarbas paplitęs tarp našlių, be to, bedarbių dalis tarp šių vyrų ženkliai mažėja su amžiumi. Tarp 50–54 metų našlių bedarbių buvo penktadalis (21 proc.), 55–59 metų grupėje – 17 proc. ir priešpensinio amžiaus grupėje – 15 proc. Mažiausiai nedarbas paplitęs tarp vedusių 50–64 metų vyrų – tik 10 proc. iš jų 2021 m. gyventojų surašymo metu buvo bedarbiai. Skirtingai nei vyrų, 50–64 metų moterų nedarbas priklausomai nuo santuokinio statuso kinta menkai. Išsiskiria tik ištekėjusios moterys – tarp jų bedarbių buvo mažiausiai, tačiau tik 50–59 metų amžiaus grupėse. Tuo tarpu priešpensiniame amžiuje (60–64 metų) visų santuokinių statusų bedarbių moterų dalis yra panaši ir sudaro 10–12 proc.

IŠVADOS

Gyventojų ir būstų surašymo duomenys, nors ir nėra skirti nuosekliems gyventojų užimtumo procesų tyrimams, vis dėlto suteikia unikalią galimybę pažvelgti į ekonomiškai aktyvius ir neaktyvius gyventojus kaip į visumą, pamatyti skirtumus šių gyventojų grupių pasiskirstymo įvairaus amžiaus, lyties, išsilavinimo grupėse, įvairių kategorijų savivaldybėse.

Apibendrinant skyriuje atliktą šalies užimtų, ekonomiškai neaktyvių gyventojų ir bedarbių analizę, galima teigti, jog per pastarąjį dešimtmetį gyventojų užimtumo lygis augo beveik visose amžiaus grupėse, tačiau didžiausias užimtumo lygio augimas buvo stebimas 60–64 metų amžiaus gyventojų grupėje (didžiaja dalimi dėl išėjimo į senatvės pensiją amžiaus laipsniško didinimo, kuris numatytas iki 2026 m.); kartu ženkliai išaugo ir vidutinis užimtų gyventojų amžius šalyje.

Surašymo duomenimis, 2021 m. Lietuvoje buvo 1 mln. 266 tūkst. užimtų gyventojų. Jie sudarė 52,9 proc. visų 15 metų amžiaus ir vyresnių šalies gyventojų. Lietuvos užimtųjų struktūroje dominavo samdomi darbuotojai – surašymo metu jie sudarė 90 proc. visų užimtųjų. Ekonomiškai neaktyvių gyventojų ir bedarbių grupėje didžiausią dalį sudarė pensijų gavėjai – kiek daugiau nei pusę (52 proc.) visos nedirbančiųjų populiacijos; bedarbiai sudarė 19 proc., o studentai ir moksleiviai – 15 proc. visų nedirbančiųjų. Analizės metu nustatyti ženklūs užimtumo statuso ir struktūros skirtumai tarp įvairių gyventojų grupių ir kategorijų.

Atlikus 15–34 metų amžiaus jaunimo ekonominio aktyvumo ir užimtumo analizę, nustatyta, kad per pastarąjį dešimtmetį jaunimo ekonominis aktyvumas tolydžio didėjo, atitinkamai augo ir jaunimo užimtumo lygis. Pažymėtina, jog jaunų, kaip ir vyresnio amžiaus asmenų, grupėse stebimi ryškūs ekonominio (ne)aktyvumo pokyčiai skirtingose amžiaus grupėse. Tarp jaunų žmonių didžiausias užimtumo lygis fiksuojamas 30–34 metų amžiaus grupėje, tuo tarpu 15–19 metų amžiaus grupėje didžioji dalis jaunuolių dar mokosi arba studijuoja, todėl ekonomiškai aktyvi yra tik nedidelė (3 proc.) pastarosios amžiaus grupės asmenų dalis; aktyviausiai jaunimas įsitraukia į darbo rinką, sulaukęs 19 metų amžiaus. Pažymėtina, kad skirtumai tarp jaunų vyrų ir moterų užimtumo nėra dideli.

Išskirtinis vyresnio amžiaus asmenų bruožas darbo rinkos požiūriu yra jų perėjimas iš darbo rinkos į senatvės pensijų sistemą. Kritinis moterų amžius, kai kokybiškai pasikeičia dirbančiųjų ir pensiją gaunančiųjų proporcija, yra 64-iejį, vyrų – 65-iejį gyvenimo metai. Iki šio amžiaus dirbančiųjų proporcija didesnė nei gaunančiųjų pensijas, tačiau po šio

amžiaus taško minėtų kategorijų santykis reikšmingai pasikeičia, labiausiai dėl pensijų gavėjų skaičiaus šuolio. Tarp 65 metų amžiaus ir vyresnių gyventojų nedirbantys pensijų gavėjai sudaro 86,2 proc. Gyventojų ir būstų surašymo duomenys atskleidė išsilavinimo, šeiminio statuso ir namų ūkio tipo svarbą užimtumui ir (ar) nedarbui antroje gyvenimo pusėje. Be to, pagal minėtus požymius pastebimi ryškūs skirtumai tarp vyrų ir moterų užimtumo ir nedarbo tendencijų.

Apibendrinant galima konstatuoti, kad gyventojų ir būstų surašymo duomenys suteikia naujų galimybių gyventojų užimtumo ir nedarbo tyrimams – leidžia patikimai ir detalai atskleisti Lietuvos gyventojų darbinę elgseną susiejus su įvairiomis jų sociodemografinėmis charakteristikomis. Tokio pobūdžio tyrimai suteikia naujų mokslo žinių tiek nacionalinės užimtumo ir socialinės paramos politikos formuotojams, tiek darbdaviams ir paslaugų teikėjams, tiek plačiajai visuomenei, tad gali būti toliau sėkmingai plėtojami.

Literatūra

Lietuvos Respublikos asmens tapatybės kortelės ir paso įstatymas. TAR, 2014-12-31, Nr. 21281.

Lietuvos Respublikos jaunimo politikos pagrindų įstatymas. Valstybės žinios, 2003-12-18, Nr. 119–5406.

Lietuvos statistikos departamentas. (2020). Lietuvos Respublikos 2021 metų gyventojų ir būstų visuotinio surašymo rodiklių formavimo aprašas. Patvirtintas Lietuvos statistikos departamento generalinio direktoriaus 2020 m. gruodžio 16 d. įsakymu Nr. DĮ-369. Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/gyventoju-ir-bustu-surasymai1>

Valstybės duomenų agentūra. (2022). 2021 m. Lietuvos gyventojų surašymo duomenys.

Lietuvos statistikos departamentas. (2022a). 2021 m. Gyventojų ir būstų surašymas: Gyventojų užimtumas. Informacinis pranešimas, Oficialiosios statistikos portalas. Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/informaciniai-pranesimai?articleId=9896045>

Lietuvos statistikos departamentas. (2022b). Lietuvos gyventojai. Skyrius: Vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė. Skaitmeninis leidinys, Oficialiosios statistikos portalas. Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/lietuvos-gyventojai-2022/mirtingumas/vidutine-tiketina-gyvenimo-trukme>

Sodra. (2020). Senatvės pensijos amžiaus lentelė. Sodros interneto svetainė. Prieiga per internetą: <https://www.sodra.lt/lt/senatves-pensijos-amziaus-lentele?lang=lt>

5 SKYRIUS

MONIKA FRÉJUTĖ-RAKAUSKIENĖ
ANDRIUS MARCINKEVIČIUS
DAUMANTAS STUMBRYŠ

Tautinė sudėtis ir jos kaita

IVADAS

Lietuvos gyventojų ir būstų surašymų bei kasmetinės demografinės statistikos duomenys rodo, kad nuo 1990 iki 2022 m. šalies gyventojų tautinė sudėtis kito palyginti nežymiai. Lietuvių tautybės gyventojai sudarė šalies gyventojų daugumą, o lenkai ir rusai, nežiūrint į jų skaičiaus sumažėjimą, buvo dvi didžiausios tautinės grupės. Vis dėlto kinta ne tik Lietuvos gyventojų tautinė sudėtis, bet ir tautinių grupių socialinė demografinė struktūra. Šiame skyriuje, remiantis naujausio 2021 m. ir ankstesnių Lietuvos gyventojų surašymų duomenimis, nagrinėjama Lietuvos gyventojų socialinės demografinės struktūros pagal tautybę kaita. Be to, pristatomi naujausi duomenys apie Lietuvos etninių grupių diferenciaciją pagal gyvenamąją vietą, kalbų mokėjimą, išsilavinimą ir ekonominio aktyvumo statusą. Skyrius baigiamas naujausių 2021 ir 2022 m. Valstybės duomenų agentūros duomenų, kurie leidžia daryti prielaidas apie reikšmingus Lietuvos gyventojų etninės struktūros pokyčius, įvykusius COVID-19 pandemijos ir Rusijos pradėto karo prieš Ukrainą kontekste, aptarimu.

TYRIMO DUOMENYS IR METODAI

2021 m. įvykusio Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo duomenys apie gyventojų tautybę skiriasi nuo kitų šio surašymo duomenų, nes jų šaltinis yra ne tik gyventojų registras, bet ir reprezentatyvi Lietuvos gyventojų apklausa. Kitaip tariant, naujausio surašymo metu gyventojų tautybės, gimtosios kalbos ir išpažįstamo tikėjimo duomenų rinkimas buvo atliekamas taikant naują metodiką. Ankstesniuose surašymuose su tautybe susiję statistikos rodikliai buvo renkami atliekant visų Lietuvos gyventojų anketinę apklausą, o 2021 m. buvo atliktas dviejų etapų statistinis tyrimas: 1) internetinė apklausa, respondentams užpildant elektroninę anketą (CAWI metodas), ir 2) gyventojų apklausa, vykdyta klausėjui tiesiogiai bendraujant su gyventojų ir fiksuojant duomenis nešiojamajame kompiuteryje (CAPI metodas). Nuo 2021 m. sausio 15 d. iki vasario 28 d.¹⁰ vykdyto statistinio tyrimo metu buvo klausta apie nuolatinių Lietuvos gyventojų tautybę, gimtąją kalbą ir išpažįstamą tikėjimą, o šio tyrimo rezultatai buvo sujungti su gyventojų registro

¹⁰ Oficialiosios statistikos portalas, apie statistinį tyrimą, prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/gyventoju-ir-bustu-surasymai1>.

duomenimis ir parengta detalesnė statistinė informacija. Siekiant užtikrinti statistinio tyrimo rezultatų kokybę ir reprezentatyvumą, pasibaigus internetinei apklausai, joje nedalyvavę asmenys tirti taikant imčių metodus¹¹. Iš gyventojų registro buvo atrinkta apie 40 tūkst. nedalyvavusių internetinėje apklausoje gyventojų. Iš viso apklausta 171 tūkst. gyventojų. Tikėtina, kad šios naujos metodikos taikymas galėjo turėti šios tokios įtakos gyventojų tautybės rodikliams. Kita vertus, atlikta šių rodiklių analizė leidžia teigti, kad gyventojų sociodemografinė struktūra pagal tautybę 2021 m. nežymiai skiriasi nuo 2011 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo ar nuo Valstybės duomenų agentūros paskelbtų 2020 m. kasmetinės oficialiosios statistikos aptariamo pobūdžio statistinių duomenų.

BENDRI GYVENTOJŲ TAUTINĖS STRUKTŪROS POKYČIAI LIETUVOJE 2011–2021 M.

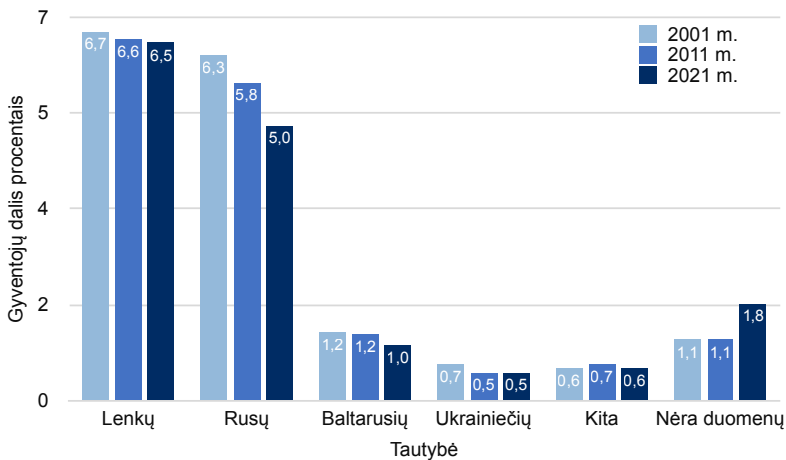
2021 m. gyventojų ir būstų surašymo duomenimis, Lietuvoje gyveno 2810,8 tūkst. nuolatinių gyventojų, o jų tautinė sudėtis buvo gana homogeniška. Daugumą sudarančių lietuvių skaičius siekė iš viso 2378,1 tūkst. (84,6 proc.), o iš kitų tautybių šalies gyventojų daugiausia buvo lenkų – 183,4 tūkst. (6,5 proc.), rusų – 141,2 tūkst. (5,0 proc.), baltarusių – 28,1 tūkst. (1,0 proc.) ir ukrainiečių – 14,2 tūkst. (0,5 proc.). Bendras likusių tautinių grupių atstovų skaičius siekė tik 16,1 tūkst. (0,6 proc.). Lyginant su ankstesniais surašymais, išaugo nežinomos tautybės gyventojų skaičius. 2021 m. tokių gyventojų iš viso priskaičiuota 49,6 tūkst. (1,8 proc.). Etninių mažumų gyventojų dalis bendroje šalies gyventojų struktūroje laikotarpiu tarp 2011 ir 2021 m. surašymų pakito santykinai nežymiai, t. y. sumažėjo 0,4 proc. (nuo 15,8 iki 15,4 proc.). Išsamūs duomenys apie Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį ir jos pokyčius nuo 1923 iki 2021 m. pateikiami 1 ir 2 prieduose.

Per pastaruosius du dešimtmečius rusų, lenkų ir kitų pagrindinių tautinių mažumų (ukrainiečių, baltarusių) atstovų dalis tarp Lietuvos gyventojų, nors ir nežymiai, tačiau mažėjo. Nežiūrint į tai, gausiausiomis tautinėmis grupėmis po lietuvių toliau išlieka lenkai ir rusai. Kita vertus, lygindami šias dvi grupes tarpusavyje, matome, kad jų mažėjimas

¹¹ Oficialiosios statistikos portalas, apie statistinį tyrimą, metodologinė medžiaga, prieiga per internetą: https://osp.stat.gov.lt/documents/10180/4432752/Etnokult_tyrimo_metodika_2020_189.pdf/2f49c11b-5392-4678-bfb4-28879c1ee001.

klostėsi netolygiai: rusų tautybės gyventojų dalis mažėjo sparčiau nei lenkų. Pavyzdžiui, laikotarpiu tarp 2011 ir 2021 m. surašymų lenkų dalis sumažėjo 0,1 proc. punkto (nuo 6,6 iki 6,5 proc.), o rusų – 0,8 proc. punkto (nuo 5,8 iki 5,0 proc.). Panašios tendencijos užfiksuotos ir ankstesniuose Lietuvos gyventojų surašymuose. Rusų tautybės gyventojų rodikliai mažėja sparčiau nei kitų pagrindinių Lietuvos tautinių mažumų. Palyginus 2001 iki 2021 metų gyventojų surašymų duomenis, rusų dalis Lietuvoje sumažėjo 1,3 proc. punkto, o lenkų, baltarusių ir ukrainiečių – tik po 0,2 proc. punkto. Svarbu pažymėti, kad, 2021 m. gyventojų surašymo duomenimis, santykinai didelę dalį populiacijos sudaro gyventojai, kurių tautybė nėra žinoma. Tai gali būti susiję su taikyta skirtinga, palyginus su ankstesniais surašymais, gyventojų tautybės duomenų rinkimo metodika. Minėti pokyčiai išsamiau pristatomi 1 pav.

1 pav. Nelietuvių tautybės gyventojų tautinė sudėtis 2001, 2011 ir 2021 m. Lietuvoje

Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2013, cit. iš Stankūnienė ir kt., 2016; Valstybės duomenų agentūra, 2023, skaičiavimai autorių.

Atsakant į klausimą, kodėl mažėja rusų populiacija, išskirtini keli aspektai. Viena vertus, trūksta tyrimų, kuriuose būtų vertinamas socialinių, ekonominių ir demografinių procesų poveikis atskirų Lietuvos etninių grupių gyventojų struktūros ir skaičiaus kaitai. Kita vertus, sociologai yra skyrę daug dėmesio rusų etninės grupės mažėjimo visuomenėje priežasčių analizei. Pavyzdžiui, ligšiolinių tyrimų duomenys byloja apie glaudų ryšį tarp skaičiaus mažėjimo ir radiklios amžiaus struktūros kaitos rusų etninėje grupėje. Jau 2001 m. konstatuota, kad rusų dalis amžiaus grupėje iki 20 metų tapo mažesnė, o vyresnių nei

55 metų grupėje – didesnė nei šalies vidurkis. Svarbiomis pokyčių rusų tautinėje grupėje priežastimis sociologai įvardija ne tik mažėjantį gimstamumą ir emigraciją (ypač jaunų žmonių), bet ir asimiliacinius procesus (ypač švietimo srityje) (Leončikas, 2007; Matulionis et al., 2011; Petrušauskaitė ir Pilinkaitė-Sotirovič, 2012; Klüsener, Stankuniene, Grigoriev ir Jasilionis, 2015; Jasilionis, Stankūnienė, Maslauskaitė ir Stumbrys, 2015). Rusų emigraciją iš Lietuvos lemiantys veiksniai iš vienos pusės yra socioekonominiai. Juos sąlygoja daugumai šalies gyventojų aktualūs ekonominiai (žemas užimtumo lygis ir pajamos) ir socialiniai (nepasitenkinimas socialiniu statusu) iššūkiai. Kita vertus, svarbūs sociopsichologiniai veiksniai, susiję su kultūriniais (rusų kalbos vartojimo lauko siaurėjimas, švietimo įstaigų gimtąja kalba mažėjimas) ir politiniais (geopolitiniai pokyčiai Europoje po 2014 m., etniškumo politizavimas šalies viešajame diskurse) iššūkiams (Marcinkevičius ir Frėjūtė-Rakauskienė, 2021).

Nors mokslinių tyrimų duomenys rodo, kad tiek lenkams, tiek rusams etninė tapatybė išlieka svarbi individualaus tapatumo dalis (Lietuvos socialinių tyrimų centras, Petrušauskaitė, 2015), tačiau pastebima ir tai, kad lenkams etninio tapatumo elementai, pavyzdžiui, kalba, lenkų tautybė yra kiek svarbesnės kategorijos nei tokios tapatinimosi kategorijos kaip socialinė klasė, lytis, amžiaus grupė (Matulionis et al., 2011). Galima daryti prielaidą, kad šie veiksniai atsispindi ir oficialiosios statistikos rodikliuose. Kalbant apie mažesnes etnines grupes, tokias kaip baltarusiai ir ukrainiečiai, žymių pokyčių nuo 2011 iki 2021 m. surašymo neįvyko.

Apibendrinant pastarųjų Lietuvos nuolatinių gyventojų surašymų duomenis, matyti, kad mažėja pagrindinių tautinių mažumų (rusų, lenkų, ukrainiečių, baltarusių) ir didėja lietuvių santykinė dalis šalies visuomenėje. Pažymėtina, kad šie procesai nėra trumpalaikiai, o tęsiasi nuo pat Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. (Stankūnienė et al., 2016, p. 109). Toliau aptariama Lietuvos gyventojų gausiausių tautinių grupių demografinė struktūra pagal lytį ir amžių.

LIETUVOS GYVENTOJŲ STRUKTŪRA PAGAL TAUTYBĘ, LYTĮ IR AMŽIŲ

Kiekybiniai gyventojų demografinės struktūros pokyčiai, vykstantys rusų ir kitose istoriškai susiformavusiose etninių mažumų grupėse, aktualūs, nes dėl jų palaipsniui kinta ne tik visuomenės etninės sudėties rodikliai, bet ir etninių mažumų grupių tapatybės bruožai, svoris bei vaidmuo įvairiose socialinės veiklos srityse (švietime, kultūroje

ir pan.). Remiantis ankstesniais gyventojų demografinės statistikos duomenimis, rusų ir kitų etninių grupių atstovų skaičius ėmė smarkiai mažėti nuo 2001 iki 2011 m., kai rusų tautybės gyventojų skaičius sumažėjo 19,5 proc., ukrainiečių – 27 proc., baltarusių – 15,5 proc., lenkų – 14,8 proc. (žr. 2 priedą). Šie procesai lėmė amžiaus struktūros pokyčius, dėl kurių rusai, baltarusiai ir ukrainiečiai neturi demografinio potencialo atsinaujinti (depopuliacijos būseną) (Stankūnienė et al., 2016, p. 42). Kita vertus, kaip teigia K. Žibas ir V. Petrušauskaitė, lietuvių tautybės gyventojų santykinės dalies didėjimas yra sietinas su griežta nuo nepriklausomybės pradžios imta įgyvendinti pilietybės politika, selektyvia, griežtai ribojančia migracijos politika (Platačiūtė, 2013; Žibas, 2014; cit. iš Žibas ir Petrušauskaitė 2016, p. 112). Taigi imigracijos procesai nepajėgūs kompensuoti emigruojančiųjų skaičiaus (Žibas ir Petrušauskaitė, 2016, p. 112).

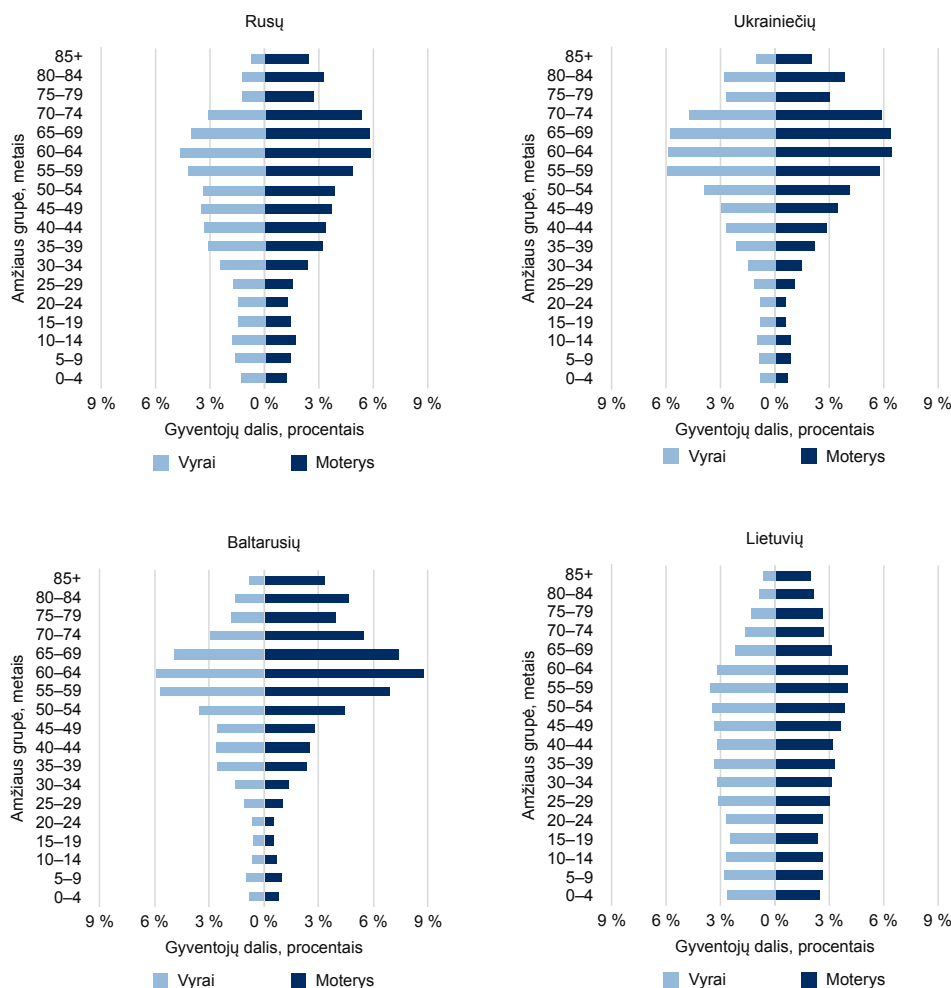
Palyginus 2011 ir 2021 m. surašymų duomenis, matosi pagrindinių tautinių grupių senėjimo ir populiacijos mažėjimo tendencija. Ankstesniuose tyrimuose jau buvo prieita prie išvados, kad, palyginti su lietuvių ir lenkų etninėmis grupėmis, rusų, baltarusių ir ukrainiečių etninės grupės demografiškai nėra „gyvybingos“ – santykinai mažą gyventojų dalį sudaro vaikai ir reproduktyvaus amžiaus gyventojai. Šių grupių struktūrai būdingas daug didesnis vyresnio amžiaus gyventojų skaičius (Stankūnienė ir kt., 2016, p. 114). Palyginus 2011 ir 2021 m. surašymų duomenis, matoma, kad vaikų (0–14 metų amžiaus) dalis bendroje gyventojų struktūroje beveik nesikeitė, tačiau darbingo amžiaus (15–64 metų) gyventojų dalis mažėjo (2 pav.). Darbingo amžiaus gyventojų dalis tarp rusų sumažėjo 9,3 proc. punkto, tarp baltarusių – 10,7 proc. punkto, tarp ukrainiečių – 13,0 proc. punkto. Be to, didėjo 65 metų amžiaus ir vyresnių gyventojų dalis bendroje gyventojų struktūroje. Vyresnio amžiaus rusų dalis bendroje šios tautybės gyventojų populiacijoje išaugo 8,4 proc. punkto, baltarusių – 8,6 proc. punkto, ukrainiečių – 11,2 proc. punkto. Šie pokyčiai rodo, kad rusų, baltarusių ir ukrainiečių tautybės populiacijoms būdingas daug spartesnis traukiamasis negu lietuvių ar lenkų populiacijoms Lietuvoje.

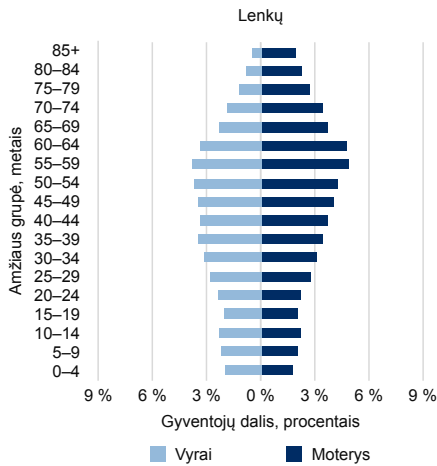
Po 2011 m. surašymo sociologų tyrimuose konstatuota, kad rusų, ukrainiečių ir baltarusių amžiaus struktūras blogina darbingo amžiaus gyventojų emigracija, o iš pagrindinių Lietuvos etninių grupių intensyviausia emigracija išsiskyrė rusai ir baltarusiai. Šis procesas labai sumažino jaunimo ir vidutinio amžiaus (20–45 metų) gyventojų skaičių ir jų dalį tarp šių dviejų tautybių, ypač baltarusių, taip pat leido įsivrauti santykinai didesnei priešpensinio ir pensinio amžiaus gyventojų daliai (2 pav.). Be to, rusų ir baltarusių amžiaus struktūros deformacijose (2011 m. surašymo duomenimis, atsivėrė didžiulės 65–70 metų

amžiaus „įdubos“) buvo akivaizdūs ir pirmųjų nepriklausomybės metų emigracijos į Rytus (Rusiją, Baltarusiją) padariniai (Klūsener ir kt., 2015; Jasilionis ir kt., 2015 ir kt.).

Svarbu pažymėti, kad 2021 m. surašymo duomenimis, tiek lietuvių, tiek tautinių mažumų grupėse didesnę populiacijos dalį (per 50 proc.) sudaro moterys. Didžiausia moterų procentine dalimi iš visų grupių išsiskiria baltarusiai (58,3 proc.), o toliau rikiuojasi rusai (55,7 proc.), lenkai (55,4 proc.), lietuviai (53,4 proc.) ir ukrainiečiai (52,3 proc.). Šie skirtumai labiausiai išryškėja tarp vyresnio amžiaus (65 metų amžiaus ir vyresnių) ir paties vyriausio amžiaus (85 metų amžiaus ir vyresnių) gyventojų grupių ir yra susiję su gerokai trumpesne Lietuvos vyrų gyvenimo trukme.

2 pav. Lietuvos gyventojų sudėtis pagal tautybę, lytį ir amžių 2021 m.

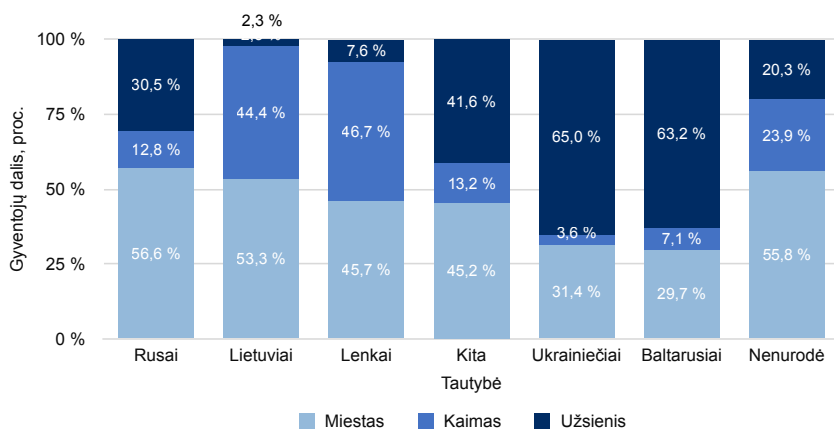
Šaltinis: Valstybės duomenų agentūra, 2023, skaičiavimai autorių.

LIETUVOS GYVENTOJŲ TERITORINĖ DIFERENCIACIJA PAGAL TAUTYBĘ

2021 m. gyventojų surašymo duomenimis, 97,7 proc. lietuvių tautybės gyventojų yra gimę Lietuvoje, o likę 2,3 proc. – užsienyje. Pasiskirstymas pagal gimimo vietą mieste ir kaime tarp lietuvių yra apylygis: 53,3 proc. buvo gimę mieste, o 44,4 proc. – kaime (3 ir 4 pav.). Atsižvelgiant į gyvenamąją vietą, 2021 m. daugiau lietuvių gyveno mieste (67,2 proc.) nei kaime (32,8 proc.). Panašiai, kaip ir lietuviai, lenkai pagal gimimo vietą procentine išraiška yra pasiskirstę gana tolygiai: 45,7 proc. yra gimę mieste, o 46,7 proc. – kaime, užsienyje – apie 7,6 proc. Lietuvių ir lenkų, priešingai nei rusų, gimimo vietos rodikliai nurodo į jų lokalumą ar vietininkiškumą. 2021 m. surašymo duomenimis, beveik trečdalis (30,5 proc.) rusų tautybės gyventojų yra gimę ne Lietuvoje. Daugiau kaip pusė (56,6 proc.) nuolat šalyje gyvenančių rusų yra gimę Lietuvos miestuose, o kaime – tik 12,8 proc. Pagal istorikų ir sociologų tyrimus, rusų tautinės grupės demografinę raidą ir pasiskirstymą pagal gyvenamąją vietą Lietuvoje lėmė dažniausiai ne lokalūs veiksniai, o ilgalaikiai migraciniai procesai (Kasatkina ir Marcinkevičius, 2009, p. 53).

Pagal teritorinę pasiskirstymą didžioji dalis (84,8 proc.) rusų tautinės grupės gyventojų gyveno miestuose ir tik 15,2 proc. – kaime. Pavyzdžiui, nors dauguma lenkų (61 proc.) gyveno mieste, jų dalis kaime taip pat yra reikšminga (38,7 proc.). Skirtingai nei lenkai

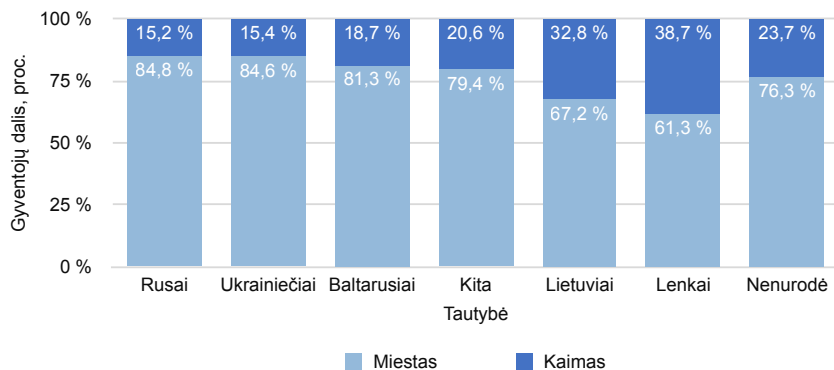
3 pav. Lietuvos gyventojų teritorinė diferenciacija pagal tautybę ir gimimo vietą 2021 m.

Šaltinis: Valstybės duomenų agentūra, 2023, skaičiavimai autorių.

arba rusai, didžioji dalis baltarusių ir ukrainiečių tautybės Lietuvos gyventojų yra gimę užsienyje (atitinkamai 63,2 ir 65 proc.). Kalbant apie šias dvi tautines grupes, apylygiai baltarusių ir ukrainiečių yra gimę Lietuvos miestuose (atitinkamai 29,7 ir 31,4 proc.) ir kaimo vietovėse (atitinkamai 7,1 ir 3,6 proc.). Pagal gyvenamąją vietą nuolat Lietuvoje gyvenantys baltarusiai ir ukrainiečiai gyvena daugiausia mieste (atitinkamai 81,3 ir 84,6 proc.), o populiacijos dalis, gyvenanti kaime, yra santykinai nedidelė (atitinkamai 18,7 ir 15,4 proc.), palyginus su lietuvių tautybės gyventojų populiacija (3 ir 4 pav.)

4 pav. Lietuvos gyventojų teritorinė diferenciacija pagal tautybę ir gyvenamąją vietą 2021 m.

Šaltinis: Valstybės duomenų agentūra, 2023, skaičiavimai autorių.

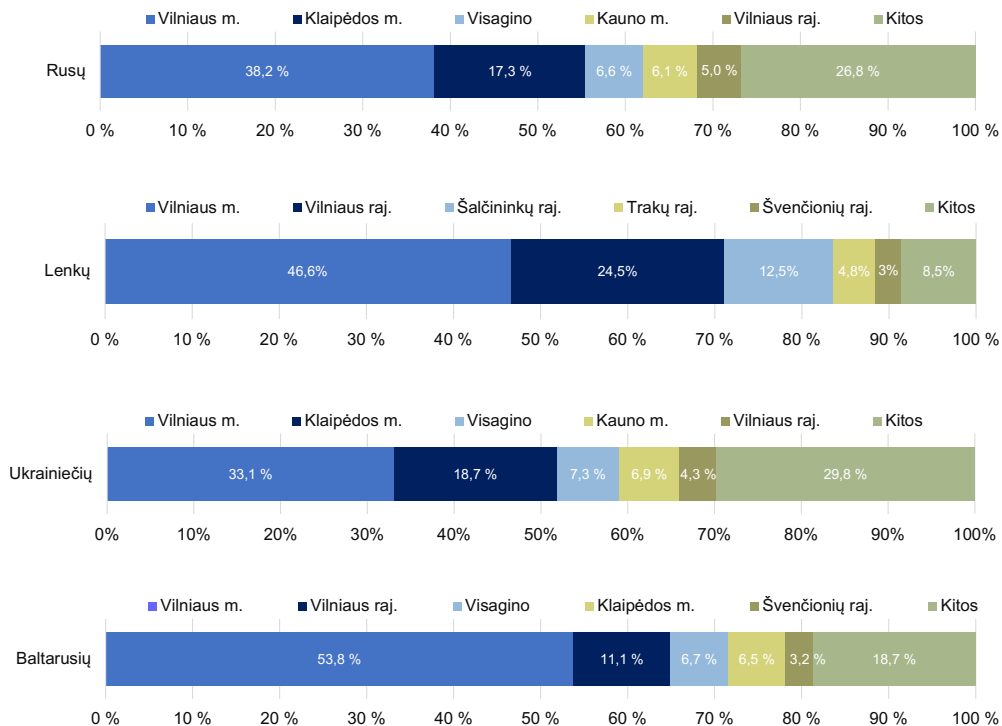
Anksčiau atliktų tyrimų, kuriuose buvo analizuoti Lietuvos vidaus migracijos procesai tarp 2001 ir 2011 m., rezultatai rodo, kad didmiesčių (Vilniaus, Klaipėdos) ir jų metropolinių regionų visuomenė etniniu požiūriu tapo labiau homogeniška (Burneika et al., 2017). Nors šiems regionams istoriškai būdinga gyventojų tautinės sudėties įvairovė, tačiau nagrinėtu laikotarpiu šiose teritorijose sumažėjo lenkų ir rusų tautybės gyventojų dalis ir padidėjo lietuvių tautybės gyventojų dalis. Be to, rusų depopuliacijos mastai didmiesčiuose ir aplink juos (išskyrus Vilnių) buvo didesni nei lenkų tautybės gyventojų (Burneika et al., 2017, p. 72–73). Lietuvos gyventojų teritorinė diferenciacija pagal tautybę buvo susijusi su įvairių tautybių gyventojų populiacijos socioekonominės struktūros skirtumais. Socialiniai skirtumai tarp tautinių mažumų ir tautinės daugumos grupės siejami su valstybės valdymo ir verslo paslaugų sektoriumi, kuriame sutelktos gerai apmokamos darbo vietos. Ten dažniausiai dirba lietuvių tautybės gyventojai, į Vilnių ir kitus didžiuosius miestus atvykstantys iš kitų Lietuvos regionų (Burneika et al., 2017, p. 105; cit. iš Marcinkevičius ir Frėjutė-Rakauskienė, 2021, p. 67).

Pastarojo gyventojų surašymo duomenys rodo, kad Lietuvoje yra tik kelios savivaldybės, kuriose ne lietuvių tautybės gyventojai sudarė daugumą. Šalčininkų rajono savivaldybėje 76,3 proc. visų gyventojų sudarė lenkai. Šioje savivaldybėje lietuvių tautybės gyventojų dalis buvo mažiausia, palyginus su visomis kitomis Lietuvos savivaldybėmis, ir siekė tik 12,6 proc. Tarp Visagino savivaldybės gyventojų lietuviai sudarė 20,1 proc. visų gyventojų. Didžiausią populiacijos dalį šioje savivaldybėje sudarė rusai (47,4 proc.). Vilniaus rajono savivaldybėje lenkai sudarė 46,8 proc., lietuviai – 38,5 proc., o rusai – 7,3 proc. visų gyventojų. Keturios iš penkių savivaldybių, kuriose didžiausią dalį gyventojų sudarė lietuviai, buvo Šilalės raj. (98,8 proc.), Raseinių raj. (98,5 proc.), Rietavo (98,4 proc.), Plungės raj. (98,3 proc.) ir Šakių raj. (98,3 proc.) savivaldybėse. Taigi galima teigti, kad Lietuvos gyventojų populiacija pagal tautybę yra gana homogeniška, 48 iš 60 savivaldybių lietuviai sudarė per 90 proc. visos gyventojų populiacijos.

Naujausio surašymo duomenys atskleidžia, kad didžiausios Lietuvos pagrindinių etninių mažumų gyventojų populiacijos gyvena Vilniaus miesto ir rajono savivaldybėse bei kitose Vilniaus apskrities savivaldybėse (Šalčininkų raj., Trakų raj., Švenčionių raj.). Vilniaus mieste gyvena atitinkamai 38,2 proc. rusų, 46,6 proc. lenkų, 33,1 proc. ukrainiečių ir 53,8 proc. baltarusių, gyvenančių Lietuvoje. Be to, santykinai didelė dalis Lietuvos rusų, ukrainiečių ir baltarusių gyvena Klaipėdos, Visagino ir Kauno miestų savivaldybėse. Svarbu pažymėti, kad dauguma lenkų tautybės populiacijos yra susitelkusi

penkiose Vilniaus apskrities savivaldybėse (Vilniaus m. ir raj., Šalčininkų raj., Trakų raj. ir Švenčionių raj.), o likusiose šalies savivaldybėse gyvena tik 9 proc. Lietuvos lenkų. Pavyzdžiui, rusų ir ukrainiečių populiacijos pasiskirstymas Lietuvos teritorijoje yra tolygesnis, t. y. santykinai didesnė dalis šių tautybių atstovų gyvena ne Pietryčių Lietuvos regiono savivaldybėse (5 pav.).

5 pav. Įvairių tautybių Lietuvos gyventojų pasiskirstymas savivaldybėse 2021 m.

Šaltinis: Valstybės duomenų agentūra, 2023, skaičiavimai autorių.

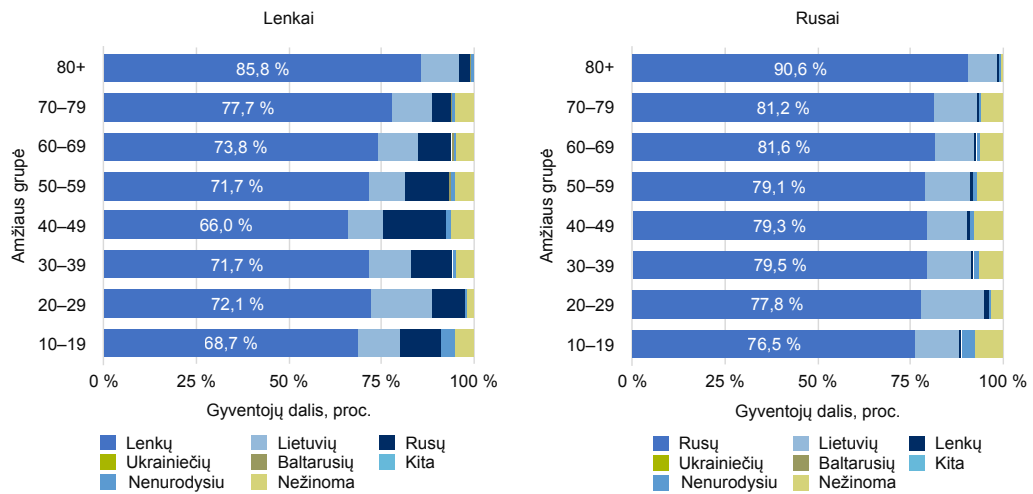
LIETUVOS GYVENTOJAI PAGAL TAUTYBĘ, GIMTĄJĄ KALBĄ IR AMŽIŲ

Duomenys apie gyventojus pagal gimtąją kalbą ir kitų kalbų mokėjimą nėra renkami ir kaupiami valstybės registruose, todėl šiame skyriuje remiamasi 2021 m. gyventojų tautybės, gimtosios kalbos ir išpažįstamo tikėjimo reprezentatyvaus statistinio tyrimo, kurio metu gyventojai galėjo nurodyti dvi gimtąsias kalbas, sukaupta informacija. Šio tyrimo metu vieną gimtąją kalbą nurodė 98,3 proc. gyventojų. Tyrimo metu nustatyta,

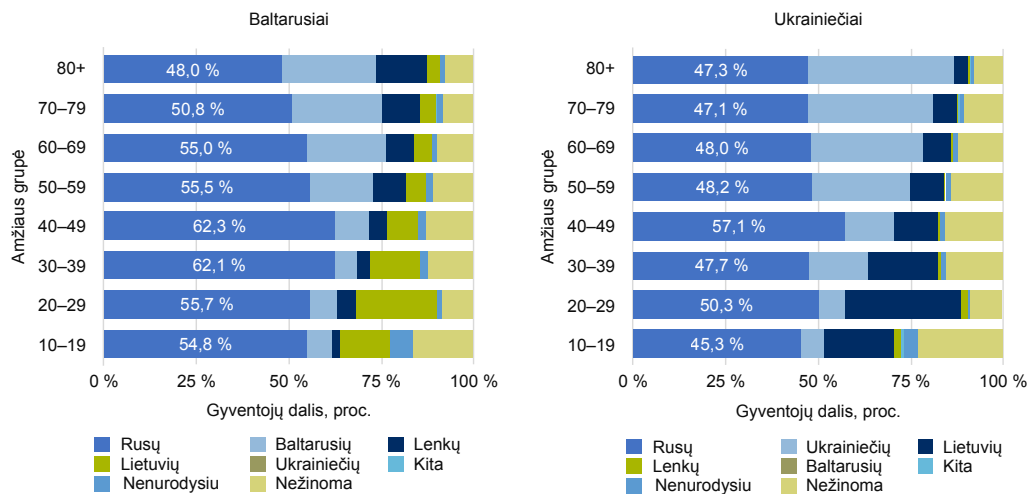
kad per laikotarpį nuo 2011 iki 2021 m. 2,8 karto išaugo dvi gimtąsias kalbas (dažniausiai lietuvių ir lenkų, lenkų ir rusų, lietuvių ir rusų) nurodžiusių šalies gyventojų procentinė dalis ir skaičius: nuo 0,6 proc. (17,2 tūkst.) iki 1,7 proc. (49,1 tūkst.)¹².

2021 m. surašymo duomenyse pateikta informacija apie 84,7 proc. Lietuvos populiacijos. Gyventojų surašyme nežinoma informacija apie 15 proc. Lietuvos gyventojų gimtąją

6 pav. Įvairių tautybių Lietuvos gyventojų pasiskirstymas pagal gimtąją kalbą ir amžių 2021 m.

¹² Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/2021-gyventoju-ir-bustu-surasymo-rezultatai/tautybe-gimtoji-kalba-ir-tykyba>.

Šaltinis: Valstybės duomenų agentūra, 2023, skaičiavimai autorių.

kalbą, o 0,3 proc. nenurodė savo gimtosios kalbos. Santykinai didelė gyventojų dalis, kurios gimtoji kalba yra nežinoma, gali būti susijusi su specifine šio surašymo metodika. Šis metodinis skirtumas visos populiacijos lygmens gimtosios kalbos paplitimo palyginimą su 2001 ir 2011 m. surašymais padaro problemišką. Vis dėlto 2021 m. surašymo duomenys leidžia palyginti gimtosios kalbos paplitimo skirtumus tarp įvairių tautybių gyventojų skirtingose amžiaus grupėse (6 pav.). Dauguma gyventojų (60,3 proc.), kurių gimtoji kalba buvo nežinoma, priklausė amžiaus grupei iki 10 metų. Pavyzdžiui, tarp lietuvių tautybės gyventojų (0–9 metų amžiaus) 92,8 proc. gimtoji kalba buvo nežinoma. Taigi grafikuose pateikiama informacija apie 10 metų amžiaus ir vyresnių tautinių mažumų gyventojų gimtąją kalbą (6 pav.).

2021 m. surašymo duomenys pagal gyventojų tautinę sudėtį, gimtąją kalbą ir amžiaus grupes atskleidžia, kad aukščiausiais lietuvių kaip gimtosios kalbos rodikliais tarp rusų, lenkų, baltarusių ir ukrainiečių išsiskiria dažniausiai 10–39 metų amžiaus grupių atstovai. Tuo metu žemiausi šio pobūdžio rodikliai būdingi 50–59 metų ir vyresnio amžiaus grupių rusams, baltarusiams ir ukrainiečiams bei 40–59 metų amžiaus grupių lenkams. Rusų kalbą savo gimtąja laiko dažnai 30–59 metų amžiaus grupių Lietuvoje gyvenantys lenkai, baltarusiai ir ukrainiečiai.

Šios gimtosios kalbos rodiklių tarp tautinių mažumų atstovų tendencijos glaudžiai susijusios su per pastaruosius keletą dešimtmečių vykstančiais šalyje socialiniais procesais. Viena iš šių procesų pasekmių yra didėjantis lietuvių kalbos prestižas ir atitinkamai mažėjantis tautinių mažumų kalbų sklaidos laukas valstybės viešajame gyvenime (Marcinkevičius ir Frėjūtė-Rakauskienė, 2021; Brazauskienė, 2013; Petrušauskaitė ir Sotirovič, 2012 ir kt.). Kita vertus, vis dar dideli rusų kalbos kaip gimtosios rodikliai tarp kitų tautinių mažumų grupių yra nulemti istorinių veiksnių, t. y. šių grupių narių asimiliacijos rusų kalbos pagrindu sovietmečiu (Kasatkina ir Leončikas, 2003; Leončikas, 2006 ir kt.). Švietimo sistemos rusifikacija Pietryčių Lietuvos regione darė didelį poveikį lenkų ir baltarusių tautybės gyventojų tapatybės pokyčiams (Stravinskienė, 2006). Taigi jaunesnio amžiaus rusų, lenkų, baltarusių ir ukrainiečių tapatybei didesnės įtakos turi pastarųjų trijų dešimtmečių socialinių procesų Lietuvoje poveikis, o vyresnio amžiaus – istoriniai veiksniai.

Sociolingvistiniai tyrimai atskleidžia, kad dalis tautinių mažumų atstovų gimtosiomis laiko keletą kalbų. Pavyzdžiui, rusų ir lenkų, lietuvių ir rusų gimtosios kalbos deklaruojamos tada, kai individai yra kilę iš mišrių šeimų (Brazauskienė, 2013, p. 179). Pažymima,

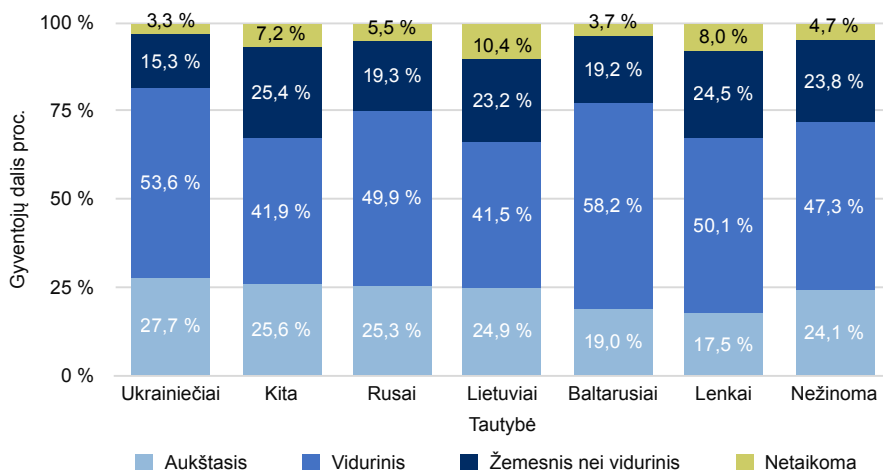
kad rusų tautinė grupė Lietuvoje yra dvikalbė: gimtoji kalba rusams yra vertybė, visi ją gerai moka, bet tuo pačiu jie neprieštarautų būti vadinami lietuviais (Brazauskienė, 2010, p. 111). Gimtąją kalbą rusai vartoja visose gyvenimo srityse: privačioje aplinkoje, kasdieniniame gyvenime, darbe ir viešajame gyvenime. Dažniausiai šią kalbą jie vartoja Vilniuje ir Klaipėdoje, o Kaune gimtosios rusų kalbos vartojimas nusileido lietuvių kalbai. Sociolingvistiniai tyrimai taip pat rodo, kad rusai išlaiko norą mokytis ir teikti išsimokslinimą gimtąją kalbą, bet ir mokymas valstybine kalba jiems yra priimtinas (Brazauskienė, 2010, p. 112). Konstatuojama, kad daugiakultūris ir daugiatautis Vilnius ir „rusiškesnė“ Klaipėda leidžia rusams labiau išlaikyti ir vartoti savo gimtąją, o lietuviškesnis Kaunas skatina lietuvių kalbos vartojimą (Brazauskienė, 2010, p. 114–115).

Sociolingvistiniai tyrimai rodo, kad kitokia situacija susiklostė tarp Lietuvoje gyvenančių lenkų. Dauguma lenkų išlaiko tautinę tapatybę, nors matoma ir ryški asimiliacijos tendencija (Geben, 2013, p. 218). Pavyzdžiui, Vilniaus lenkai dažniausiai kalba lenkiškai, bet neretai rusiškai ir lietuviškai. Reikalingiausia jiems yra lietuvių kalba, o įprasčiausia – rusų (Geben, 2010, p. 157). Lenkų kalbos vartojimas miestuose mažėja, geriausiai kalba išlaikoma vietovėse arčiau Baltarusijos sienos, sostinėje bei miestuose, besiribojančiuose su sostine (Geben, 2013, p. 220). Tyrimo duomenimis, lenkų tautybės moksleiviai apylygiai pasiskirstę po mokyklas lenkų, lietuvių ir rusų mokomąją kalbą. Kaip ir rusų atveju, tarp lenkų gausiai kuriamos tautiškai mišrios šeimos su rusais ir lietuviais (Geben, 2010, p. 154). Su artimiausiais šeimos nariais dažniausiai kalbama lenkiškai, su sutuoktiniais – lenkiškai ir rusiškai, o su jauniausios kartos atstovais (vaikais, anūkais) vis dažniau bendraujama lietuviškai (Geben, 2010, p. 159).

TAUTINIŲ MAŽUMŲ GYVENTOJAI PAGAL IŠSILAVINIMĄ

Didžiausiais žemesnio ir vidurinio išsilavinimo rodikliais (7 pav.) iš gausiausių tautinių grupių išsiskiria lenkai (26,6 proc.) ir lietuviai (25,9 proc.), o mažiausiais – ukrainiečiai (15,9 proc.). Tarp rusų tautybės 10 metų amžiaus ir vyresnių gyventojų žemesnį nei vidurinį išsilavinimą yra įgiję 20,4 proc., tarp baltarusių – 19,9 proc. Didžiausi vidurinio išsilavinimo rodikliai 2021 m. buvo tarp baltarusių – 60,4 proc., o mažiausi tarp lietuvių – 46,3 proc. Tuo metu didžiausiais aukštojo išsilavinimo rodikliais išsiskyrė ukrainiečiai (28,7 proc.), lietuviai (27,8 proc.) ir rusai (26,8 proc.), o mažiausiais – baltarusiai (19,7 proc.) ir lenkai (19,0 proc.).

7 pav. Įvairių tautybių Lietuvos gyventojų (10 metų amžiaus ir vyresnių) pasiskirstymas pagal išsilavinimą 2021 m.

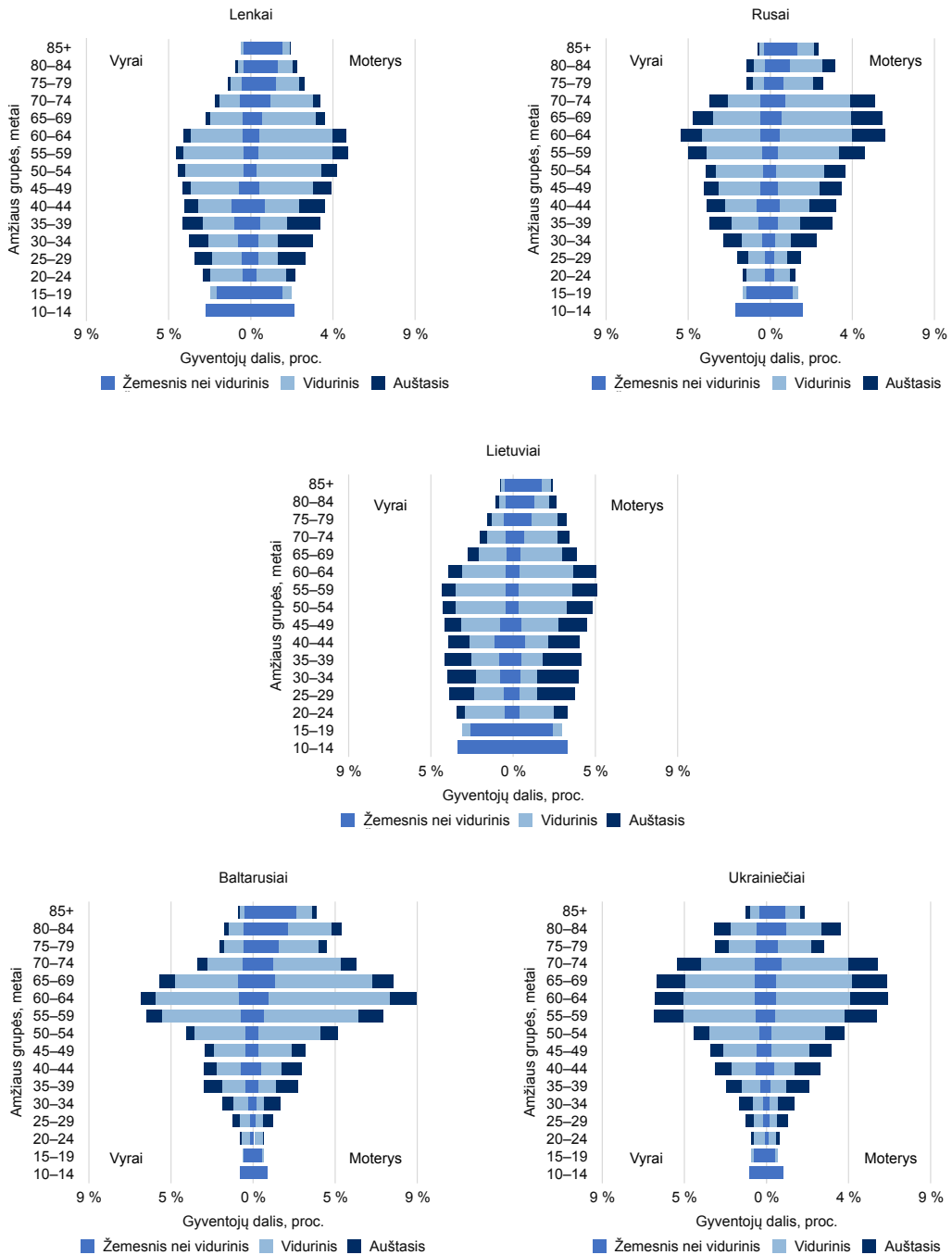

Šaltinis: Valstybės duomenų agentūra, 2023, skaičiavimai autorių.

Sociolingvistiniai tyrimai atskleidžia, kad rusų tautybės Lietuvos gyventojai dažniau nurodo turintys specialųjį vidurinį arba aukštesnįjį išsilavinimą. Tai gali būti švietimo ir mokslo politikos atspindys – gimtąja kalba tautinės mažumos atstovai gali mokytis tik pradinio, pagrindinio ir vidurinio išsilavinimo pakopose, o aukštasis išsilavinimas siekiamas tik valstybine kalba. Kitas paaiškinimas – išsilavinusių žmonių emigravimas, ypač po 1991 m., kai galėjo sumažėti vyresnio amžiaus žmonių, turinčių aukštąjį išsilavinimą. Mokslininkų vertinimu, daugumos rusų ateitis – tai mokykla, kurioje ugdomas vyksta dviem kalbomis (pvz., lietuvių ir rusų, rusų ir anglų). Tokias mokyklas savo vaikams tėvai parenka dažniausiai todėl, kad vaikai gerai mokėtų abiejų tėvų kalbas arba nori suteikti geresnės karjeros galimybę ir studijas užsienyje, o išsimokslinimo sferoje tautybė ir gimtoji kalba jau nėra prioritetingos vertybės (Brazauskienė, 2011, p. 113).

Įvairių tautybių gyventojų demografinės piramidės atskleidžia keletą tendencijų, kurias verta aptarti šiek tiek plačiau. Pirmą, tarp visų tautybių gyventojų moterų išsilavinimo rodikliai yra didesni nei vyrų. Kitaip tariant, moterų, įgijusių aukštąjį išsilavinimą, dalis yra didesnė negu vyrų (8 pav.). Šis skirtumas pastebimas beveik visose amžiaus grupėse, nepaisant gyventojų tautybės. Antra, tarp vyresnio amžiaus gyventojų grupių (50

8 pav. Įvairių tautybių Lietuvos gyventojų (10 metų amžiaus ir vyresnių) pasiskirstymas pagal išsilavinimą, amžių ir lytį 2021 m.

Šaltinis: Valstybės duomenų agentūra 2023, skaičiavimai autorių.

metų amžiaus ir vyresnių) aukštojo išsilavinimo gyventojų dalis yra didesnė tarp ukrainiečių ir rusų, palyginus su lietuviais, lenkais ir baltarusiais.

Pastaraisiais dešimtmečiais lenkų tautybės gyventojų aukštojo išsilavinimo rodikliai didėja, ypač jaunesnio amžiaus gyventojų grupėse, tačiau vis dar išlieka žemiausi iš trijų gausiausių Lietuvos gyventojų etninių tautinių grupių. Be to, lenkų tautybės gyventojų išsilavinimo rodikliams neigiamą poveikį gali turėti ir šios etninės grupės gyventojų geografinis pasiskirstymas. 2011 m. kaime gyveno 41,3 proc. lenkų, o kaimo gyventojų išsilavinimo rodikliai Lietuvoje yra daug žemesni. Aukšti vyresnio amžiaus rusų tautybės gyventojų išsilavinimo rodikliai galėtų būti siejami su sovietinės valdžios vykdyta „kadru politika“ ir šios tautybės aukštąjį išsilavinimą turinčių gyventojų įtraukimu į valdžios struktūras bei militarizuotas įmones (Stravinskienė, 2006, 72–73). Lenkų tautybės gyventojų žemų išsilavinimo rodiklių priežasčių galima būtų ieškoti nagrinėjant Vilniaus krašto istorinę ir politinę raidą, kuri turėjo lemiamą poveikį šio regiono socialinei demografiniai gyventojų sudėčiai. Remiantis 2011 m. gyventojų surašymo duomenimis, 92,95 proc. lenkų tautybės gyventojų Lietuvoje gyvena Vilniaus apskrityje. Toks lenkų tautybės gyventojų geografinis pasiskirstymas yra susijęs su tarpukario laikotarpiu, per kurį šiame regione lenkų tautybės gyventojų sparčiai daugėjo. Vis dėlto didelė dalis lenkų tautybės gyventojų repatrijavo atgal į Lenkiją dar Antrojo pasaulinio karo metais. Šiam procesui didelę įtaką turėjo Lietuvos SSR ir Lenkijos repatriacinis susitarimas. Repatriacijos metu į Lenkiją išvyko didelė dalis išsilavinusių Vilniaus krašto lenkų, turtingų ūkininkų, miesto gyventojų, todėl radikaliai pakito socialinė-ekonominė lenkų bendruomenės struktūra (Stravinskienė, 2006). Šis procesas turėjo ilgalaikių padarinių Vilniaus krašto lenkų bendruomenės socialinei ir kultūrinei raidai.

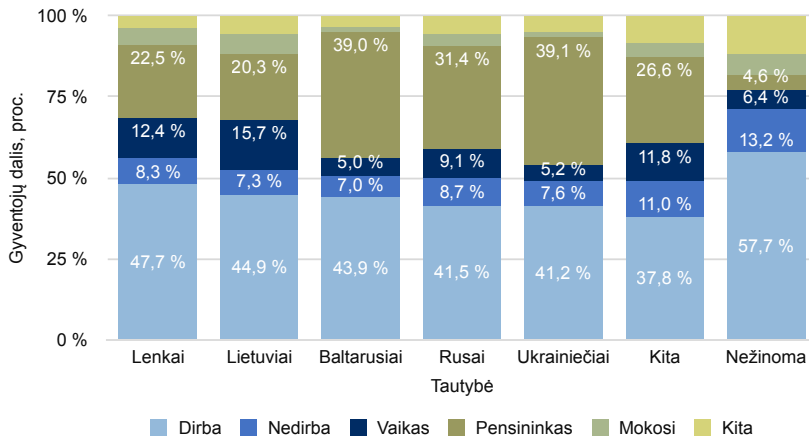
TAUTINIŲ MAŽUMŲ GYVENTOJAI PAGAL EKONOMINĮ AKTYVUMĄ

Kalbant apie etninių grupių ekonominį aktyvumą, galima sakyti, kad apie pusę tiek lietuvių daugumos, tiek ir tautinių mažumų grupių atstovų yra dirbantys asmenys (lietuviai – 44,9 proc.; lenkai – 47,7 proc.; baltarusiai – 43,9 proc.; rusai – 41,5 proc. ir ukrainiečiai – 41,2 proc.). Apskritai bedarbių nuošimtis tarp šių tautinių mažumų grupių atstovų nedidelis – nuo 7 proc. (baltarusiai) iki 8,7 proc. (rusai) (9 pav.).

Didžiausia darbingo amžiaus nesulaukusių asmenų (vaikų) dalis yra tarp lietuvių

(15,7 proc.) ir lenkų (12,4 proc.) tautybės gyventojų (9 pav.). Šis rodiklis atspindi anksčiau aptartą įvairių tautybių gyventojų grupių demografinę struktūrą pagal lytį ir amžių. Lietuvių ir lenkų populiacijos šalyje 2021 m. buvo santykinai jaunos, palyginus su ukrainiečių, rusų ir baltarusių populiacijomis. Be to, įvairių tautybių Lietuvos gyventojų pasiskirstymo pagal ekonominio aktyvumo statusą rezultatai rodo, kad pensininkų dalis bendroje gyventojų struktūroje didžiausia buvo tarp ukrainiečių (39,1 proc.) ir baltarusių (39,0 proc.), o mažiausia – tarp lietuvių (20,3 proc.) ir lenkų (22,5 proc.).

9 pav. Įvairių tautybių Lietuvos gyventojų pasiskirstymas pagal ekonominio aktyvumo statusą 2021 m.

Pastabos: darbo jėgą sudaro dvi grupės: dirba ir nedirba; grupę vaikai sudaro darbingo amžiaus nesulaukę gyventojai; grupę mokosi sudaro moksleiviai ir studentai; grupę pensininkai sudaro pensininkai ir kapitalo pajamų gavėjai; į grupę kita patenka kiti Lietuvos gyventojai, nepriklausantys darbo jėgai, tačiau nesantys vaikai, pensininkai, moksleiviai. Lietuvos gyventojų surašymo duomenys, 2021 m.

Šaltinis: Valstybės duomenų agentūra, 2023, skaičiavimai autorių.

Kita vertus, sudėtinga yra svarstyti apie tautinių mažumų grupių užimtumą, nes tautinių mažumų situacija darbo rinkoje sistemiškai nestebima (nuo 2004 m. Lietuvos statistikos departamentas neskelbia duomenų apie etninių grupių užimtumą). Duomenų apie pajamas ir darbinės veiklos skirtumus nėra, o Lietuvoje šioje srityje atlikti negausūs moksliniai tyrimai ir jų duomenys atspindi tik tam tikrus sunkumus (pvz., aukštesnis nedarbo lygis, mažesnės pajamos), su kuriais tautinės mažumos atstovai susiduria darbo rinkoje. Kita vertus, nedarbo lygis didžiuosiuose miestuose, kuriuose ir gyvena didžioji

dalį kai kurių tautinių mažumų grupių atstovų (rusų, ukrainiečių, baltarusių), yra mažesnis nei šalies vidurkis. Lietuvių kalbos žinių lygis, diskriminacija arba neigiamas darbavietų požiūris dėl tautybės, Lietuvos pilietybės ne(turėjimas), taip pat turimi socialiniai ryšiai ir teritorinio mobilumo įgūdžiai mokslininkų įvardijami kaip neigiami veiksniai, sąlygojantys tautinių mažumų grupių atstovų nedalyvavimą darbo rinkoje (Okunevičiūtė-Neverauskienė et al., 2007; Okunevičiūtė-Neverauskienė, 2010; Šliavaitė, 2012; cit. iš Marcinkevičius ir Frėjūtė-Rakauskienė, 2021, p. 66).

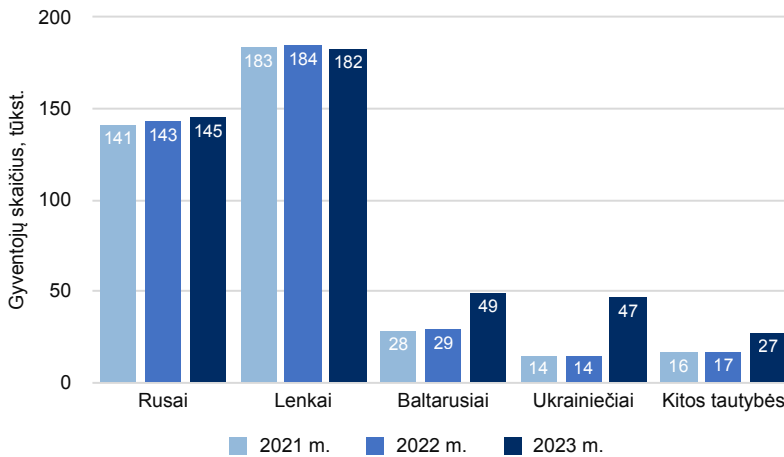
Reprezentatyvaus tyrimo (2015 m.) duomenys parodė, kad dauguma tautinių mažumų atstovų neturėjo problemų dėl valstybinės lietuvių kalbos nemokėjimo (Lietuvos socialinių tyrimų centras, Petrušauskaitė, 2015, p. 7). Nors palyginti nedidelė dalis jų (23 proc.) manė, kad diskriminacija dėl tautybės Lietuvoje yra paplitusi, paklausus apie lietuvių ir nelietuvių tautybės asmenų galimybes gauti darbą arba kilti karjeros laiptais, net 31 proc. respondentų atsakė manantys, kad nelietuvių tautybės asmens galimybės yra mažesnės nei lietuvių tautybės asmens (Lietuvos socialinių tyrimų centras, Petrušauskaitė, 2015, p. 9). Įvairiais laikotarpiais Visagine, kur statistiškai didžioji dauguma gyventojų – rusų tautybės asmenys arba rusakaliai, atliktuose sociologiniuose tyrimuose su šiomis grupėmis migracija jų buvo įvardijama kaip viena iš prisitaikymo prie socialinių ir ekonominių pokyčių strategijų. Daug jaunų žmonių iš Visagino tuomet buvo išvažiuę dirbti ir gyventi į kitas Europos šalis arba Rusiją, o dalis informantų svarstė apie tokią galimybę (plačiau žr. Šliavaitė, 2005, p. 161–162; Labanauskas, 2014, 2016, p. 135–139; cit. iš Marcinkevičius ir Frėjūtė-Rakauskienė, 2021, p. 67).

LIETUVOS GYVENTOJAI IR JŲ TAUTINĖS SUDĖTIES POKYČIAI PO 2021 M. SURAŠYMO

Baigiant šį straipsnį, svarbu, aptarus 2021 m. surašymo duomenis, trumpai apžvelgti Lietuvos gyventojų skaičiaus pagal tautybę pokyčius po Rusijos karo prieš Ukrainą pradžios 2022 m. vasario mėn. Naujaisi Valstybės duomenų agentūros duomenys atskleidžia, kad per 2022 m. ukrainiečių skaičius išaugo daugiau negu 3,2 karto. Nuo 14 tūkst. gyventojų 2022 m. sausio 1 d. iki 47 tūkst. gyventojų 2023 m. sausio 1 d. Baltarusių ir rusų tautinių grupių gyventojų skaičius per 2022 m. taip pat augo (10 pav.).

Migracijos departamento duomenys rodo, kad Baltarusijos piliečiai per 2022 m. padavė daugiau negu 33 tūkst. prašymų išduoti arba pakeisti laikiną leidimą gyventi

10 pav. Įvairių tautybių Lietuvos gyventojų skaičius 2021, 2022 ir 2023 m.

Šaltinis: Valstybės duomenų agentūra, 2023, skaičiavimai autorių.

Lietuvoje, o Ukrainos piliečiai – daugiau negu 76 tūkst. tokių prašymų (2022 m. migracijos metraštis, 2023, p. 39–40). Svarbu paminėti, kad tarpšurašyminiu laikotarpiu (nuo 2011 iki 2021 m.) ukrainiečių skaičius šalyje labai stipriai nesikeitė, o vien per 2022 m. ši populiacija išaugo kelis kartus. Tokie staigūs šios tautybės gyventojų skaičiaus pokyčiai, įvykę per tokį trumpą laiką, neabejotinai turės poveikį tiek ukrainiečių tautybės gyventojų populiacijos demografiniai struktūrai, tiek bendriesiems šalies demografiniams rodikliams.

APIBENDRINIMAS

Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo metu (2021 m.) gyventojų tautybės ir gimtosios kalbos duomenys buvo renkami taikant naują metodiką. Ankstesniuose surašymuose su tautybe ir kalba susijusi informacija buvo renkama atliekant visų Lietuvos gyventojų anketinę apklausą, o 2021 m. buvo atliktas dviejų etapų statistinis tyrimas (internetinė apklausa ir anketinė apklausa žodžiu). Skirtingų metodų taikymas sudarė kliūtis palyginti kai kuriuos atskirų surašymų rodiklius. Pavyzdžiui, 2021 m. duomenyse palyginti didelę dalį sudarė įrašai (1,8 proc.), kurių tautybės informacija nežinoma. Tokių įrašų, kuriuose nebūtų informacijos apie gyventojų gimtąją kalbą, buvo apie 15,0 proc. Nors duomenų rinkimo metodai netapatūs, tačiau didelių skirtumų tarp ankstesnio surašymo rezultatų ir kasmetinės Valstybės duomenų agentūros skelbiamų duomenų nepastebėta.

2021 m. gyventojų ir būstų surašymo duomenimis, Lietuvoje gyveno 2,8 mln.

nuolatinių gyventojų, o jų tautinė sudėtis buvo gana homogeniška. Lietuvių tautybės gyventojai sudarė 84,6 proc. visų šalies gyventojų, lenkų – 6,5 proc., rusų – 5,0 proc., baltarusių – 1,0 proc., ukrainiečių – 0,5 proc. Palyginus 2011 ir 2021 m. surašymų duomenis, tautinė gyventojų sudėtis beveik nepasikeitė. Pastarojo Lietuvos gyventojų surašymo duomenų analizė atskleidė, kad daugelis demografinių pokyčių, vykstančių visoje Lietuvos gyventojų populiacijoje, būdingi ir įvairių tautybių gyventojų populiacijoms. Lietuvos visuomenė sensta, mažėja darbingo ir jauno amžiaus gyventojų dalis. Vis dėlto Lietuvos rusų, baltarusių ir ukrainiečių populiacijos demografinė struktūra šiek tiek skyrėsi nuo lietuvių ir lenkų populiacijų. Rusai, lenkai ir baltarusiai buvo labiau išsilavinę, didesnė šių tautybių gyventojų dalis gyveno mieste, gana didelė dalis buvo gimę užsienyje. Be to, šiose gyventojų grupėse buvo gerokai didesnė vyresnio amžiaus gyventojų dalis ir santykinai maža vaikų dalis. O lenkų tautybės gyventojų populiacija pagal pagrindinius demografinius kintamuosius buvo daug artimesnė lietuviams.

Lenkų tautybės gyventojų absoliuti dauguma 2021 m. gyveno Vilniaus miesto ir rajono savivaldybėse bei kitose Vilniaus apskrities savivaldybėse (Šalčininkų raj., Trakų raj., Švenčionių raj.). Rusų, baltarusių ir ukrainiečių populiacijos buvo gana proporcingai pasiskirsčiusios didžiuosiuose Lietuvos miestuose. Vilniaus mieste 2021 m. gyveno 38 proc. visų Lietuvos rusų, 47 proc. lenkų, 33 proc. ukrainiečių ir 54 proc. baltarusių. Be to, santykinai didelė dalis Lietuvos rusų, ukrainiečių ir baltarusių gyveno Klaipėdos, Visagino ir Kauno savivaldybėse.

Svarbu pažymėti, kad nuo 2011 iki 2021 m. surašymų tautinių mažumų užimama dalis bendroje Lietuvos gyventojų populiacijos struktūroje mažėjo, tačiau šie pokyčiai nebuvo žymūs. Be to, iš esmės beveik nepasikeitė kiekvienos ir pagrindinių tautybių – lenkų, rusų, baltarusių ir ukrainiečių – užimama dalis bendroje gyventojų struktūroje. Vis dėlto naujaisi demografiniai duomenys rodo, kad per pastaruosius metus dėl 2022 m. prasidėjusio Rusijos karo prieš Ukrainą ukrainiečių ir baltarusių skaičius Lietuvoje auga. Tai neišvengiamai turės poveikį artimiausio laikotarpio Lietuvos demografini struktūrai ir jos kaitai.

Literatūra

- Brazauskienė, J. (2010). Lietuvos miestų rusų diasporos portretas. In M. Ramonienė (red.). *Miestai ir kalbos* (p. 107–122). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Brazauskienė, J. (2013). Lietuvos rusų kalbinės nuostatos. In M. Ramonienė (red.). *Miestai ir kalbos II. Sociolingvistinis Lietuvos žemėlapis* (p. 175–184). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Burneika, D., Ubaravičienė, R., Valatka, V., Baranauskaitė, A., Pociūtė-Sereikienė, G., Daugirdas, V. ir Krupickaitė, D. (2017). Lietuvos metropoliniai regionai. Gyventojų erdvinė diferenciacija XXI a. pradžioje. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Frėjūtė-Rakauskienė, M. ir Šliavaitė, K. (2012). Rusai, lenkai, baltarusiai Lietuvoje: lokalaus, regioninio ir europinio identitetų sąsajos. *Etniškumo studijos*, 1–2, 126–144.
- Geben, K. (2010). Vilniaus lenkų kalbinė savimonė, daugiakalbystė ir tapatybė. In M. Ramonienė (red.). *Miestai ir kalbos* (p. 153–173). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Geben, K. (2013). Lietuvos lenkai ir lenkų kalba Lietuvoje. In M. Ramonienė (red.). *Miestai ir kalbos II. Sociolingvistinis Lietuvos žemėlapis* (p. 217–233). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Jasilionis, D., Stankūnienė, V., Maslauskaitė, A. ir Stumbrys, D. (2015). Lietuvos demografinių procesų diferenciacija. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Kasatkina, N. ir Marcinkevičius, A. (2009). Rusai Lietuvos Respublikos visuomenėje 1918–1940 m. Istorinės retrospektyvos konstravimas. Vilnius: Eugrimas.
- Kasatkina, N. ir Leončikas, T. (2003). Lietuvos etninių grupių adaptacija: kontekstas ir eiga. Vilnius: Eugrimas.
- Klūsener, S., Stankūnienė, V., Grigoriev, P. ir Jasilionis, D. (2015). The Mass Emigration Context of Lithuania: Patterns and Policy Options. *International Migration*, 53(5), 207–244. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1111/imig.12196>
- Labanauskas, L. (2014). Miesto socialinis ekonominis kontekstas ir tautinio tapatumo raiška: Visagino miesto atvejis. *Etniškumo studijos*, 2, p. 125–143.
- Labanauskas, L. (2016). Rusakalbis jaunimas Visagine: antros ir trečios kartos migrantų tautinis tapatumas. In M. Taljūnaitė (sud.). *Lietuvos gyventojų grupių socialinė kaita* (p. 125–141). Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Leončikas, T. (2007). Asimiliacija šiuolaikinėje Lietuvos visuomenėje: švietimo sektoriaus pasirinkimas. *Etniškumo studijos*, 1.
- Lietuvos socialinių tyrimų centras; Petrušauskaitė, V. (2015). Reprezentatyvios tautinių mažumų apklausos ataskaita. Lietuvoje gyvenančių tautinėms mažumoms priklausančių asmenų padėties tyrimo ir rezultatų analizės ataskaita. Užsakovas: Tautinių mažumų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės. Prieiga per internetą: https://tmde.lrv.lt/uploads/tmde/documents/files/1_%20Tautini%C5%B3%20ma%C5%BEum%C5%B3%20apklausos%20ATASKAITA.pdf
- Marcinkevičius, A. ir Frėjūtė-Rakauskienė, M. (2021). Rusų emigracijos iš Lietuvos priežastys: tyrimų apžvalga, spaudos ir interviu duomenų analizė, *Informacijos mokslai*, 91, 59–82.
- Matulionis, A., Beresnevičiūtė, V., Leončikas, T., Frėjūtė-Rakauskienė, M., Šliavaitė, K., Heinrich, H. G. ir Alekseeva, O. (2011). Research Report # 9. The Russian Minority in Lithuania. ENRI-East. Interplay of European, National

and Regional Identities: Nations between States along the New Eastern Borders of the European Union. Prieiga per internetą: http://www.enri-east.net/wp-content/uploads/The_Russian_Minority_in_Lithuania.pdf

Oficialiosios statistikos portalas, apie statistinį tyrimą. Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/gyventoju-ir-bustu-surasymai>

Oficialiosios statistikos portalas, apie statistinį tyrimą, metodologinė medžiaga. Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/gyventoju-ir-bustu-surasymai>

Okunevičiūtė-Neveauskienė, L. (2010). Tautinių mažumų integracijos į darbo rinką aspektai. *Filosofija. Sociologija*, 21(4), 245–256.

Okunevičiūtė-Neveauskienė, L., Gruževskis, B. ir Moskvina, J. (2007). Tautinių mažumų nedarbas bei jo mažinimo prielaidos Lietuvoje. *Filosofija. Sociologija*, 18(4), 23–36.

Petrušauskaitė, V. ir Pilinkaitė-Sotirovič, V. (2012). Rusai Lietuvoje: etninės grupės raida ir socialinės integracijos iššūkiai 2001–2011 m. *Etniškumo studijos*, 1–2, 14–50.

Ramonienė, M. (red.). (2015). *Emigrantai: kalba ir tapatybė*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Platačiūtė, V. (2013). Tarptautinė migracija: dešimties metų procesas tarp valstybių sienų. *LCC Liberal Art Studies*, 5 (2012): *Borders, Boundaries, and Barriers: New Paradigms for the Twenty-first Century*. LCC International University.

Sliavaite, K. (2005). *From Pioneers to Target Group: Social Change, Ethnicity and Memory in a Lithuanian Nuclear Power Plant Community*. Lund Monographs in Social Anthropology 16 (PhD dissertation/daktaro disertacija).

Stankūnienė, V. (red.). (1995). *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika*. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas.

Stankūnienė, V., Baublytė, M., Žibas, K. ir Stumbrys, D. (2016). Lietuvos demografinė kaita: ką atskleidžia gyventojų surašymai. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, Vilnius: Versus aureus.

Stankūnienė, V. (2016). Gyventojų struktūros senėjimo ilgalaikė trajektorija. In V. Stankūnienė, M. Baublytė, K. Žibas ir D. Stumbrys. Lietuvos demografinė kaita. Ką atskleidžia gyventojų surašymai (p. 15–48). Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, Vilnius: Versus Aureaus.

Stravinskienė, V. (2006). Lenkų demografiniai pokyčiai Lietuvoje 1947–1959 metais. *Lituanistica*, 2, 20–33.

Stumbrys, D. (2016). Gyventojų išsilavinimo kaita. In V. Stankūnienė, M. Baublytė, K. Žibas ir D. Stumbrys. Lietuvos demografinė kaita. Ką atskleidžia gyventojų surašymai (p. 49–107). Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, Vilnius: Versus Aureaus.

Šliavaite, K. (2012). Etninės mažumos darbo rinkoje: kalbos, pilietybės ir socialinių tinklų reikšmė (Visagino atvejais). *Etniškumo studijos*, 1, 103–125.

Žibas, K. (2014). *Kinų ir turkų imigrantai Lietuvoje*. Monografija. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.

Žibas, K. ir Petrušauskaitė, V. (2016). Gyventojų etninių struktūrų sociodemografinės ir regioninės diferenciacijos. In V. Stankūnienė, M. Baublytė, K. Žibas ir D. Stumbrys. Lietuvos demografinė kaita. Ką atskleidžia gyventojų surašymai (p.

108–134). Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, Vilnius: Versus Aureus.

2022 m. migracijos metraštis (2023). Migracijos departamentas prie Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos. Vilnius.

Priedai

1 priedas. Lietuvos gyventojų tautinė sudėtis, procentais, 1923, 1959, 1970, 1989, 2021, 2011 ir 2001 m.

Tautybės	1923	1959	1970	1979	1989	2001	2011	2021
Lietuviai	69,20	79,30	80,10	80,00	79,60	83,45	84,20	84,61
Lenkai	15,30	8,50	7,70	7,30	7,00	6,74	6,60	6,53
Rusai	2,50	8,50	8,60	8,90	9,40	6,31	5,80	5,02
Baltarusiai	0,40	1,10	1,50	1,70	1,70	1,23	1,20	1,00
Ukrainiečiai	0,00	0,70	0,80	0,90	1,20	0,65	0,50	0,50
Žydai	8,30	0,90	0,80	0,40	0,30	0,12	0,10	0,08
Latviai	0,60	0,20	0,10	0,10	0,10	0,08	0,07	0,06
Totoriai	0,10	0,10	0,10	0,10	0,10	0,09	0,09	0,08
Romai	0,00	0,10	0,10	0,10	0,10	0,07	0,07	0,08
Vokiečiai	3,40	0,40	0,10	0,10	0,10	0,09	0,08	0,07
Armėnai	0,00	0,02	0,02	0,03	0,05	0,04	0,04	0,04
Kiti	0,20	0,18	0,08	0,37	0,35	0,20	0,20	0,17
Nenurodė	–	–	–	–	–	0,90	1,10	1,77

Šaltiniai: Lietuvos statistikos departamentas, 2013, cit. iš Stankūnienė et al., 2016; Valstybės duomenų agentūra, 2023, skaičiavimai autorių.

2 priedas. Lietuvos gyventojų tautinė sudėtis, tūkst. gyventojų, 1923, 1959, 1970, 1989, 2021, 2011 ir 2001 m.

Tautybės	1923	1959	1970	1979	1989	2001	2011	2021
Iš viso	2020,8	2711,4	3128,2	3391,5	3674,8	3484	3043,4	2810,8
Lietuviai	1701,9	2150,8	2506,8	2712,2	2924,3	2907,3	2561,3	2378,1
Lenkai	65,6	230,1	240,2	247	258	235	200,3	183,4
Rusai	50,5	231	268	303,5	344,5	219,8	176,9	141,1
Baltarusiai	4,4	30,3	45,4	57,6	63,2	42,9	36,2	28,2
Ukrainiečiai	0	17,7	25,1	32	44,8	22,5	16,4	14,2
Žydai	153,7	24,7	23,6	14,7	12,4	4	3,1	2,3
Latviai	14,9	6,3	5,1	4,4	4,4	3	2	1,6
Totoriai	1	3	3,5	4	4,4	3,2	2,8	2,1
Romai	0,3	1,2	1,9	2,3	2,7	2,6	2,1	2,3
Vokiečiai	29,2	11,7	1,9	2,6	2,1	3,2	2,4	2,0
Armėnai	0	0,5	0,5	1	1,7	1,5	1,2	1,1
Kiti	7,5	15,8	8,1	12,8	15,2	6,1	5,7	4,8
Nenurodė	–	–	–	–	–	32,9	33	49,6

Šaltiniai: Lietuvos statistikos departamentas 2013, cit. iš Stankūnienė et al., 2016; Valstybės duomenų agentūra, 2023, skaičiavimai autorių.

6 SKYRIUS

AUŠRA MASLAUSKAITĖ

Namų ūkiai, šeiminė padėtis

IVADAS

Gyventojų ir būstų surašymų metu renkama informacija ne tik apie individus, jų demografines, socialines ir ekonomines charakteristikas, bet ir apie tai, su kuo jie gyvena, kokie giminystės ryšiai sieja kartu gyvenančius asmenis, kiek ir kokių asmenų gyvena kartu. Tad surašymų informacija leidžia pažvelgti į šeimas ar kitas kartu gyvenančių asmenų grupes, įvertinti, koks jų dydis, sudėtis, ypatumai, teritoriniai skirtumai, taip pat atskleisti, kaip struktūriniai gyventojų pokyčiai paveikia šeimas ir namų ūkius. Ši perspektyva aktuali, nes suteikia galimybę palyginti faktinę šeimos įvairovę ir visuomenėje, politikoje su šeima siejamus lūkesčius, įsivaizdavimus apie tai, kokios gi šeimos būdingos Lietuvai. Faktinės padėties ir lūkesčių akistata gali būti svarbi kalibruojant šeimos politikos sprendimus, taip pat ugdant visuomenės atvirumą, adekvatesnį šeimos padėties ir kaitos vertinimą.

Pereinant prie detalesnio namų ūkių įvairovės aptarimo, būtina trumpai stabtelėti prie namų ūkių nomenklatūros, kuria naudojama demografinėje statistikoje. Bendriausiu lygmeniu namų ūkiai skirstomi į asmeninius ir institucinius. Asmeninių namų ūkių gyventojai pagrindines namų ūkio funkcijas atlieka patys, o instituciniuose namų ūkiuose jos perduodamos institucijai. Asmeniniai namų ūkiai įprastai skirstomi į smulkesnius tipus išskiriant šeiminius ir nešeiminius namų ūkius, o instituciniai detaliau nėra skaidomi (Maslauskaitė, 2006; Lietuvos Respublikos 2021 m. surašymo rodiklių aprašas, 2020). Šiame skyriuje nagrinėsime tik asmeninius namų ūkius ir jų įvairovę, juolab kad jie sudaro absoliučią daugumą namų ūkių. Nešeiminiai namų ūkiai gali būti vieno arba keleto asmenų, kurių nesieja šeiminiai ryšiai. Šeiminių namų ūkių aibė yra įvairesnė. Skiriami vienos šeimos (joje gyvena vienas šeimos branduolys), dviejų šeimų arba kitokie šeiminiai namų ūkiai. Savo ruožtu vienos šeimos namų ūkis skaidomas į sutuoktinių poros su arba be vaikų, sugyventinių poros su arba be vaikų, vienišo tėvo arba vienišos motinos su vaikais namų ūkius. Toliau šiame skyriuje pirmiausia aptarsime Lietuvos namų ūkių dydžio ypatumus, paskui – atskirus namų ūkių tipus ir potipius.

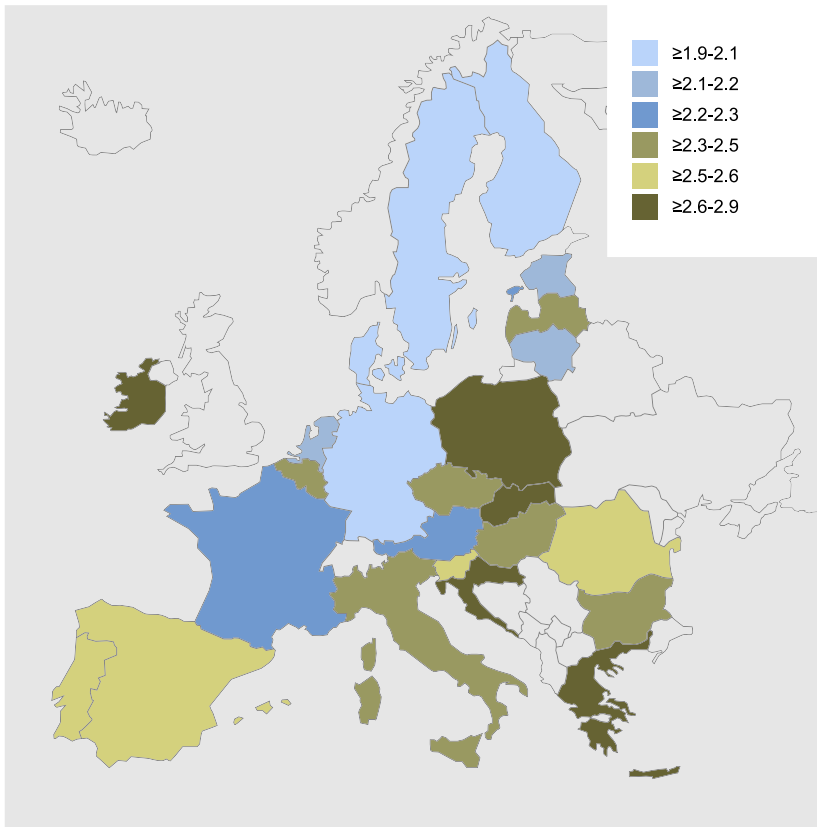
NAMŲ ŪKIŲ TIPAI IR BRUOŽAI

Vidutinis namų ūkio dydis, asmenų skaičius

2021 m. visuotinio gyventojų ir būstų surašymo metu Lietuvoje buvo 1 mln. 215 360 asmeninių namų ūkių. Lyginant pastarųjų trijų surašymų duomenis, nuo 2001 iki 2021

m. namų ūkių sumažėjo 11 proc. punktų, o nuo 2011 iki 2021 m. – 5 proc. punktais.

1 pav. Vidutinis namų ūkio dydis ES šalyse, 2021 m.

Šaltinis: Vidutinis namų ūkio dydis ES, Eurostat, 2023 https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ILC_LVPH01__custom_8382858/default/map?lang=en

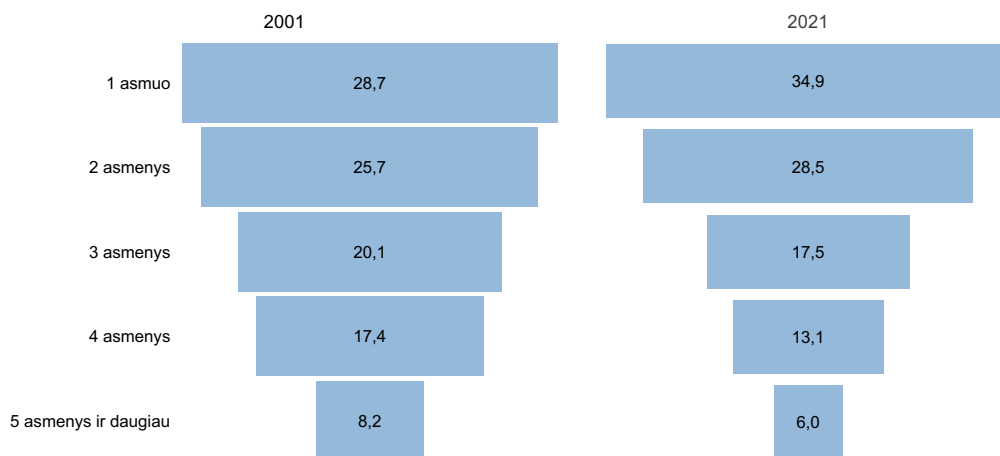
Vidutinis namų ūkio dydis Lietuvoje buvo 2,1 asmens, ES šalių kontekste tai – mažas namų ūkis. Mažesnis jis yra tik 4 šalyse: Suomijoje (1,9), Vokietijoje, Danijoje ir Švedijoje (po 2 asmens). Vidutinis namų ūkio dydis Lietuvoje panašus kaip Estijoje, Olandijoje. Kitose Europos Sąjungos šalyse vidutiniškai namų ūkiuose gyvena daugiau asmenų – daugiausia Slovakijoje (2,9), Lenkijoje (2,8), Kroatijoje (2,7) (1 pav.). Jei dabar, kaip jau minėta, vidutiniškai namų ūkyje gyvena 2,1, tai prieš du dešimtmečius gyveno 2,6 asmens. Vidutinis namų ūkio gyventojų skaičius sumažėjo 16 proc.

Asmeninių namų ūkių mažėjimo tendencija akivaizdi ir žvelgiant į namų ūkius pagal gyvenančių asmenų skaičių (2 pav.). Pastarojo surašymo metu Lietuvoje 34,9 proc. namų

ūkių gyveno vienas asmuo, tokių namų ūkių dalis nuo 2001 m. išaugo 6,2 proc. punktais. Tai pat šiek tiek ūgtelėjo dviejų asmenų namų ūkių dalis. Jei prieš du dešimtmečius jų fiksuota 25,7 proc., tai 2021 m. – 28,5 proc. Didesnių nei 3 asmenys namų ūkių skaičius mažėjo. 2001 m. jų buvo 45,7 proc., o pastarojo surašymo metu – 36,6 proc.

Gausių namų ūkių Lietuvoje priskaičiuota nedaug. Pavyzdžiui, šešių asmenų namų ūkių visoje Lietuvoje buvo apie 16 tūkst., o dar gausesni pasitaiko labai retai. Štai devynių asmenų namų ūkių surašyta tik 308, dešimties ir daugiau asmenų – 168.

2 pav. Asmeniniai namų ūkiai pagal jų gyventojų skaičių, 2001 ir 2021 m., proc.

Šaltinis: Asmeninių namų ūkių skaičius, VDA duomenų bazė, 2023. <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/>

Šeiminiai ir nešeiminiai namų ūkiai

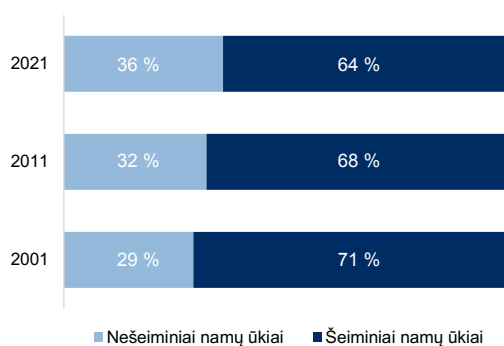
Didžiausią dalį tarp asmeninių namų ūkių sudaro šeiminiai namų ūkiai, t. y. tokie, kuriuose galime išskirti vieną arba keletą šeimos branduolių (3 pav.). Tokių namų ūkių buvo 64,3 proc., o nešeiminių – 35,7 proc. Taigi maždaug dviem šeiminiams namų ūkiams tenka vienas nešeiminis namų ūkis, arba kas trečias namų ūkis buvo toks, kuriame nėra šeimos branduolio.

Iš viso nešeiminių namų ūkių buvo 434 027, vadinasi, kiek mažiau nei pusė milijono. Daugumą nešeiminių namų ūkių sudaro vieno asmens namų ūkiai (98,5 proc.). Nešeiminius namų ūkius išsamiau aptarsime vėliau, kai nagrinėsime namų ūkių gyventojus.

Čia galime tik paminėti, kad nešeiminiai namų ūkiai dažniausiai yra vieno asmens, o keleto asmenų sudaro tik 1,5 proc. visų šio tipo namų ūkių. Vieno asmens namų ūkiai yra dažniau moteriški, 64 proc. jų gyvena moterys, 36 proc. – vieni vyrai.

Per du dešimtmečius nuo 2001 m. asmeninių namų ūkių struktūroje įvyko akivaizdūs pokyčiai (3 pav.). Jei 2001 m. nešeiminiai sudarė 29,1 proc. visų namų ūkių, o šeiminiai – 70,9 proc., tai po dviejų dešimtmečių – nešeiminių namų ūkių dalis išaugo iki 35,7 proc., o šeiminių sumažėjo iki 64,3 proc.

3 pav. Asmeninių namų ūkių kaita 2001–2021 m., proc.

Šaltinis: Asmeninių namų ūkių skaičius, VDA duomenų bazė, 2023. <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/>

Šeiminiai namų ūkiai, kaip minėta, yra tokie, kuriuose egzistuoja vienas arba keli šeimos branduoliai, kartu su šeimos branduoliu gali gyventi ir kiti asmenys. Iš viso surašyta 781 333 šeiminiai namų ūkiai (1 lentelė). Dažniausiai pasitaikantis šeiminių namų ūkių tipas yra vienos šeimos namų ūkis, kuriame gyvena sutuoktiniai ar sugyventiniai su arba be vaikų, vienišos motinos arba vienišo tėvo su nepilnamečiais vaikais šeima. Iš visų šeiminių namų ūkių jie sudaro 65 proc.

Maždaug du kartus retesnis yra kitokių šeiminių namų ūkių, jų apskaityta 249 149, o tai sudaro 31,8 proc. nuo visų šeiminių namų ūkių. Kitokių šeiminių namų ūkių pasižymi tuo, kad juose šalia šeimos branduolio dar gyvena ir kiti asmenys. Tai gali būti suaugę vaikai, seneliai ar kiti giminystės ryšiais susiję arba ne asmenys. Dviejų ar daugiau branduolių šeimos yra pakankamai retos, iš visų šeiminių namų ūkių jos sudaro tik 2 proc.

1 lentelė. Asmeninių namų ūkių tipų pasiskirstymas 2001 ir 2021 m., pokytis

	2001		2021		Pokytis tarp 2001 ir 2021 m.
	skaičius	proc.	skaičius	proc.	
Iš viso namų ūkių	1 356 826	100	1 215 360	100	
<i>Nešeiminiai namų ūkiai</i>	394 203	29,1	434 027	35,7	+6,6
<i>Šeiminiai namų ūkiai</i>	962 623	70,9	781 333	64,3	
<i>Iš jų:</i>					
vienos šeimos	579 478		507 996		
poros be vaikų iki 18 m.	221 730		240 371		
Sutuoktiniai be vaikų	201 022	14,8	220 451	18,1	+3,3
Sugyventiniai be vaikų	20 708	1,5	19 920	1,6	+0,1
Poros su vaikais iki 18 m.	292 369		213 293		
Sutuoktiniai su vaikais	273 126	20,1	184 177	15,2	-4,9
Sugyventiniai su vaikais	19 243	1,4	29 116	2,4	+1,0
Vieno iš tėvų su vaikais iki 18 m.	65 379	4,8	54 332	4,5	+0,3
Vienišos motinos su vaikais	60 998		52 422		
Vienišo tėvo su vaikais	4 381		1 910		
Dvi ir daugiau šeimų	12 035	0,9	24 188	2,0	+1,1
Kitokių šeimų	371 110	27,4	249 149	20,5	-6,9

Šaltinis: Asmeninių namų ūkių skaičius, VDA duomenų bazė, 2023. <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/>

Jau aptarėme, kad šeiminių namų ūkių dalis bendroje namų ūkių struktūroje traukėsi. Tačiau, jei pažvelgsime tik į šeiminių namų ūkių sandarą, vienos šeimos namų ūkių dalis augo, o kitokių šeimų – mažėjo. 2001 m. vienos šeimos namų ūkių iš visų šeiminių namų ūkių buvo 60 proc., o 2021 m., kaip jau minėta, – 65 proc. Atitinkamai mažėjo kitokių šeimų – nuo 38,5 iki 31,8 proc. Toliau dar nagrinėsime vidinę vienos šeimos namų ūkių sandarą, tačiau dabar pažvelkime į namų ūkius, kuriuose auginami vaikai.

Namų ūkiai su vaikais

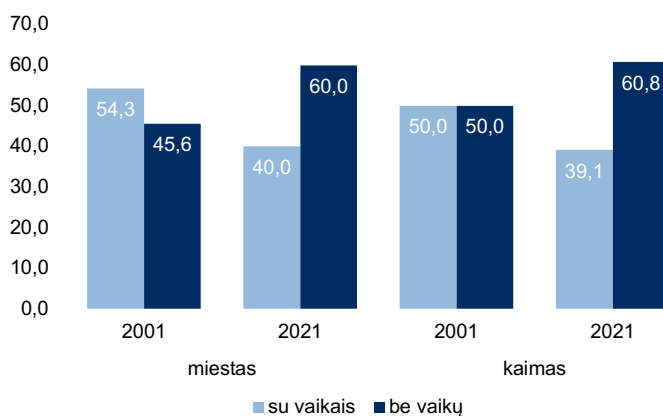
Toliau aptarsime šeiminių namų ūkių su ir be vaikų dinamiką per praėjusius du dešimtmečius, kaimo ir miesto ypatumus, šeiminius namų ūkius pagal vaikų skaičių, teritorinį šeiminių namų ūkių su vaikais pasiskirstymą.

Šeiminių namų ūkių (įskaitant vienos šeimos ir kitokių šeimų), kuriuose augo nepilnamečiai vaikai 2021 m. Lietuvoje buvo 39,7 proc., o prieš du dešimtmečius – 52,9 proc. Taigi, jei anksčiau kas antrame šeiminiame namų ūkyje augo vaikai, tai dabar jų yra tik maždaug keturiuose iš dešimties namų ūkių. Akivaizdu, kad šiandieninis statistinis

šeiminio namų ūkio vaizdas prasilenkia su dominuojančiu kultūrinio vaizdiniu, kuriame šeima pirmiausia siejama su tėvų ir nepilnamečių vaikų šeima. Šiuolaikinė Lietuva įžengė į epochą, kurioje šeima žymiai dažniau yra neturinti nepilnamečių vaikų nei juos auginanti. Šis faktas, manytume, yra ypač aktualus apibrėžiant ir šeimos politikos pobūdį, užduotis, nurodantis į būtinybę vis labiau atsizvelgti ir į šeimų be vaikų poreikius.

Kaime ir mieste šeiminiai namų ūkiai su ir be vaikų 2021 m. buvo pasiskirstę panašiai (4 pav.): iš dešimties tokių ūkių keturiose vaikų yra, o maždaug šešiuose – nėra. 2001 m. surašymo metu situacija mieste ir kaime nebuvo tokia panaši: miestui buvo būdinga gausesnė dalis šeiminių namų ūkių su vaikais nei be vaikų dalis (atitinkamai 54,3 ir 45,6 proc.), o kaime – su ir be vaikų dalys buvo lygios. Šeiminių namų ūkių struktūrų pagal vaikų skaičių mieste ir kaime supanašėjimas rodo, kad žvelgiant labai bendrai miesto ir kaimo pjūviu namų ūkių kaita yra panašiai paveikta kitų demografinių procesų.

4 pav. Šeiminių namų ūkių su ir be vaikų dalis mieste ir kaime 2001 ir 2021 m.

Šaltinis: Asmeninių namų ūkių skaičius, VDA duomenų bazė, 2023. <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize/>

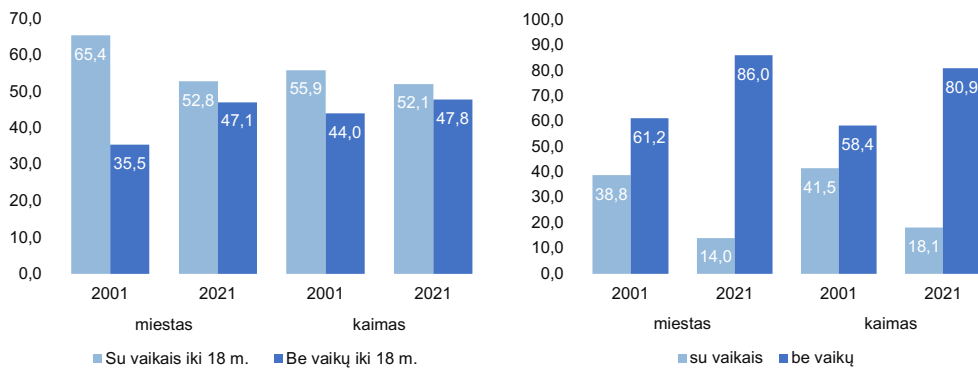
Atskirai vertinant vienos šeimos ir kitokių šeimų namų ūkius¹³, matome, kad vienos šeimos namų ūkyje vis dar nežymiai dominuoja šeimos su vaikais (5 pav.). Jų 2021 m.

¹³ VDA duomenų bazėje pateikiančioje informaciją apie namų ūkius su vaikais kitokių šeimų namų ūkiai apima ir dviejų ir daugiau šeimų namų ūkius.

mieste buvo 52,8 proc., kaime – 52,1 proc.; bevaikių šeimų atitinkamai 47,1 ir 47,8 proc.

Kitokių šeimų grupėje šeimų su nepilnamečiais vaikais dalis yra labai maža ir atitinkamai mieste sudaro 14 proc., o kaime – 19 proc. Taigi akivaizdu, kad kitokių šeimų kategorija atspindi šeimos raidos stadiją, kai kartu gyvena suaugę asmenys, tikėtina, dažnai susiję kraujo ryšiais, – sutuoktinių pora su suaugusiu vaiku arba pora su vieno iš partnerių tėvu ar motina.

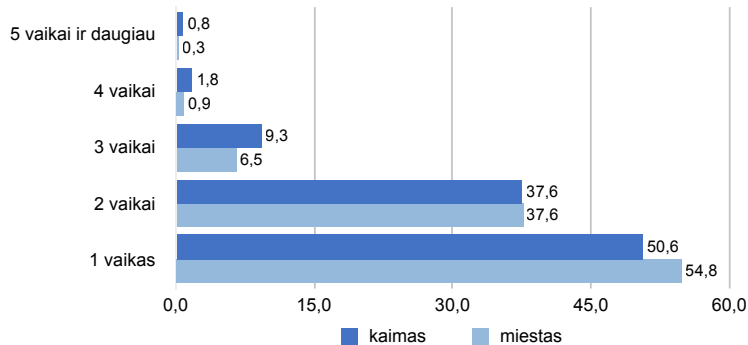
5 pav. Vienos šeimos namų ūkiai su ir be vaikų iki 18 metų mieste ir kaime, 2001 ir 2021 m., proc.

Šaltinis: Asmeninių namų ūkių skaičius, VDA duomenų bazė, 2023. <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/>

Šeiminiuose namų ūkiuose su vaikais dažniausiai pasitaiko šeima, auginanti vieną vaiką, jų yra 53,5 proc. Šeimos su dviem nepilnamečiais sudaro 37,5 proc., o trijų vaikų namų ūkių yra tik 7,3 proc. Miesto vietovėse vieno vaiko šeimos kiek dažnesnės (54,8 proc.) nei kaime (50,6 proc.), dviejų vaikų tiek pat dažnai būdingos ir kaimo, ir miesto vietovėms, o trijų vaikų kiek labiau paplitusios kaime. Vis dėlto trijų ir daugiau vaikų šeimos iš tiesų yra retos. Svarbiausia akcentuoti tai, kad esame vieno vaiko šeimos šalis, nes būtent maža – vieno vaiko – šeima sudaro kiek daugiau nei pusę visų nepilnamečius vaikus auginančių šeimų, o dviejų vaikų šeimų yra tik maždaug kas trečia. Taigi, nors vyraujantis normatyvinis vaizdinys yra dviejų vaikų šeima, tikrovėje dažniausiai sutinkama yra vieną vaiką auginanti šeima.

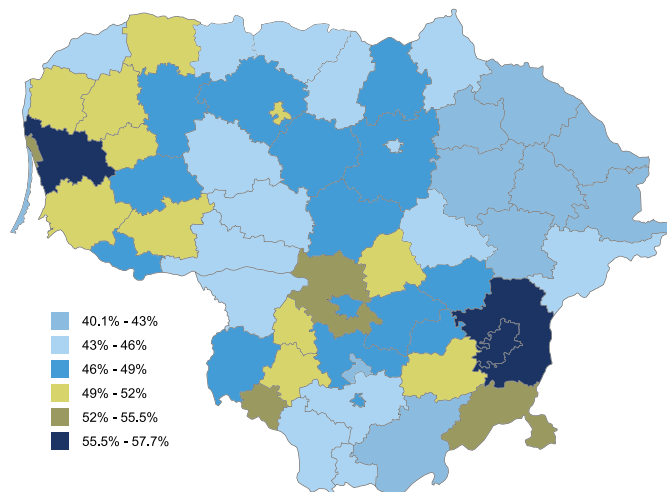
6 pav. Šeiminių namų ūkių su vaikais pagal vaikų skaičių mieste ir kaime

Šaltinis: Asmeninių namų ūkių skaičius, VDA duomenų bazė, 2023. <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize/>

Teritorinis Lietuvos vaizdas pagal tai, kiek kuriose savivaldybėse yra šeiminių namų ūkių su vaikais, yra netolygus, o tai rodo, kad kai kuriose vietovėse tokios šeimos yra daug dažnesnės nei kitur. Be to, akivaizdus ir šeimų su vaikais teritorinio netolygumo modelis. 7 pav. išsiskiria savivaldybės arba jų grupės, kuriose namų ūkių su vaikais dalis yra gausesnė. Visos jos telkiasi apie tris didžiuosius miestus, juos supančias žiedines savivaldybes, o kai kuriais atvejais ir su jomis besiribojančių rajonų savivaldybes. Matome, kad šeiminių namų ūkių su vaikais daugiau yra Vilniaus miesto ir rajono, taip pat su juo besiribojančiose Trakų ir Šalčininkų rajonų savivaldybėse.

7 pav. Namų ūkių su vaikais dalis nuo visų šeiminių namų ūkių savivaldybėse, proc.

Šaltinis: Asmeninių namų ūkių skaičius, VDA duomenų bazė, 2023. <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize/>

Antrasis teritorinis klasteris telkiasi aplink Kauno miesto ir rajono savivaldybes bei su pastarąja besiribojančiose Jonavos, Kazlų rudos, Marijampolės, Kalvarijos rajonų savivaldybes. Lietuvos vakaruose šeimų su vaikais dalis didesnė Klaipėdos miesto ir rajono, Plungės, Rietavo, Šilutės, Tauragės ir Mažeikių rajonų savivaldybėse. Pastebėtina, kad su trijų didžiųjų miestų žiedinėmis savivaldybėmis besiribojančiuose teritoriniuose administraciniuose vienetuose namų ūkių su vaikais dalis yra mažesnė nei žiedinėse savivaldybėse. Apskritai, išskyrus Vilniaus rajono savivaldybę, didžiųjų miestų savivaldybėse vaikus auginančių namų ūkių dalis kiek mažesnė nei juos juosiančiose žiedinėse savivaldybėse. Klaipėdos ir Kauno miestų savivaldybėse namų ūkių su vaikais dalis yra kiek mažesnė nei juos juosiančiose rajoninėse savivaldybėse. Tikėtina, kad tai susiję su būsto prieinamumu, galimybe šeimoms įsigyti nuosavus namus sąlygoja tai, kad aplink didžiuosius miestus esančiose savivaldybėse šeimų su vaikais dalys yra didesnės.

Mažiausia namų ūkių su vaikais dalis yra aštuonių šiaurės rytų savivaldybių konglomerate – Kupiškio, Rokiškio, Anykščių, Molėtų, Ukmergės, Visagino, Ignalinos, Zarasų rajonų savivaldybėse. Šiuo požiūriu panaši yra ir Varėnos rajono savivaldybė šalies pietuose. Ši padėtis yra ilgalaikių tendencijų, buvusių praeityje, tąsa ir tarpusavyje susipynusių geografinių, socialinių-ekonominių veiksnių pasekmė. Ankstesni tyrimai atskleidė, kad šios savivaldybės arba jų arealai yra retai apgyvendintos, joms dar sovietmečiu buvo būdingas gyventojų skaičiaus mažėjimas, o šios tendencijos tęsėsi ir šiuolaikinėje Lietuvoje (Daugirdas et al., 2013). Nustatyta, kad jose buvo spartesni depopuliacijos procesai, kuriuos sąlygojo tiek itin neigiama gyventojų kaita, migracija ir senesnė gyventojų struktūra (Daugirdas et al., 2013, 126; Mikulionienė ir Stanaitis, 2006).

Šeimų su vaikais teritorinis išsidėstymas rodo ir Lietuvos ateities demografinį potencialą, kuris koncentruojasi trijuose teritoriniuose arealuose (didieji miestai ir jų žiedinės savivaldybės). Daugiau šeimų su nepilnamečiais vaikais tuo pačiu reiškia ir jaunesnę gyventojų amžiaus struktūrą, didesnę šių teritorijų ateities demografinį gyvybingumą, tuo pačiu ir iš esmės kitus socialinės, ekonominės politikos, infrastruktūrinius poreikius nei kitose savivaldybėse.

Vienos šeimos namų ūkiai

Dabar šiek tiek susiaurinkime stebėjimo perspektyvą ir išsamiau aptarkime tik vienos šeimos namų ūkius. Taigi, jei iki šiol, kalbėdami apie šeimą, įtraukėme vieno branduolio,

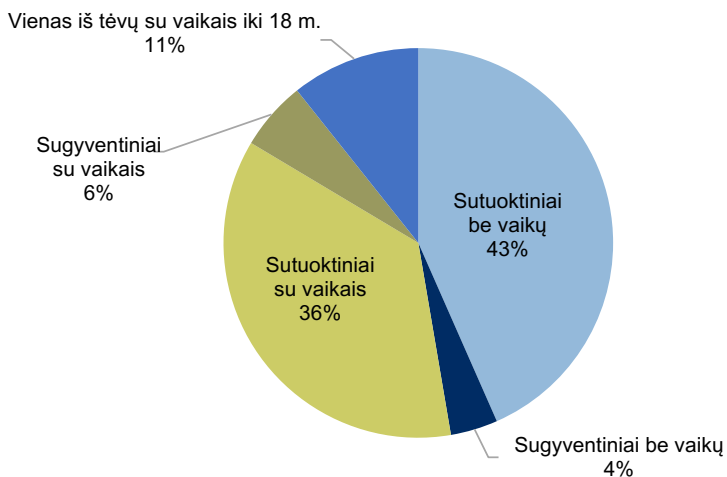
kelių branduolių šeimas ir tokias, kuriose kartu su šeimos branduoliu dar gyvena ir kiti asmenys, tai dabar aptarkime tik tas šeimas, kurias sudaro tėvai su arba be vaikų. Toks namų ūkis visuomenėje įprastai ir suvokiamas kaip šeima.

2021 m. surašymo duomenimis, vienos šeimos namų ūkių priskaičiuota 507 996, absoliutus jų skaičius sumažėjo 13 proc. punktų lyginant su 2001 m. Vienos šeimos namų ūkių dalis tarp visų namų ūkių išliko nedaug pakitusi. Jei 2001 m. tokių namų ūkių buvo 42,7 proc., tai po dviejų dešimtmečių – 41,8 proc. (1 lentelė).

Vertindami vidinę vienos šeimos namų ūkio struktūrą, matome, kad dažniausiai pasitaikantis yra sutuoktinių poros be vaikų namų ūkis (8 pav.). Tokių namų ūkių buvo arti pusės (43 proc.) skaičiuojant nuo visų vienos šeimos namų ūkių. Maždaug kas trečias namų ūkis buvo sutuoktinių su vaikais (36 proc.), kone kas dešimtas (11 proc.) vienišos motinos arba vienišo tėvo su vaikais šeima. Du rečiausiai pasitaikantys vienos šeimos namų ūkiai – tai sugyventinių su vaikais iki 18 metų (6 proc.) ir be vaikų (4 proc.) šeimos.

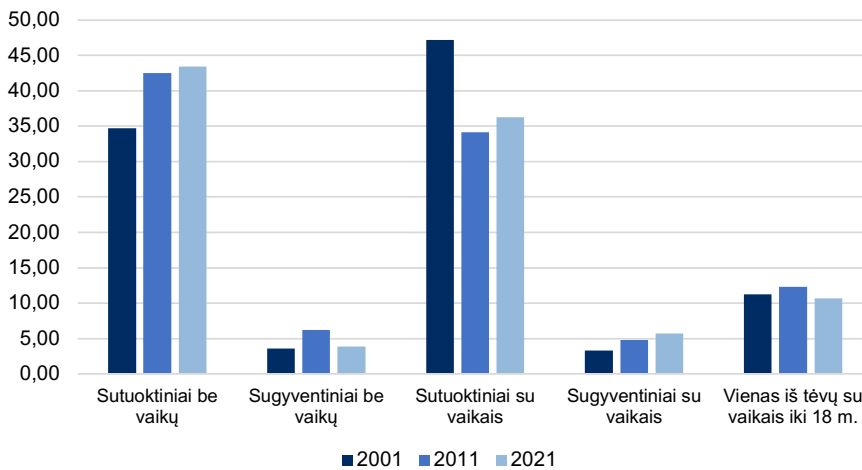
Vienos šeimos namų ūkiuose šeimos su vaikais sudaro 53 proc. (sutuoktinių, sugyventinių ir vienišos motinos arba vienišo tėvo šeimos su vaikais), taigi dar šiek tiek dažnesnės nei be vaikų. Nesantuokinių šeimų iš visų vienos šeimos namų ūkių dalis nėra didelė ir sudaro apie 10 proc.

8 pav. Vienos šeimos namų ūkio struktūra, 2021 m.

Per praėjusius du dešimtmečius vienos šeimos namų ūkių vidinė struktūra kito. 9 pav. matome, kad reikšmingai augo sutuoktinių be vaikų namų ūkių (8 proc. punktai), o labiausiai sumažėjo sutuoktinių su vaikais namų ūkių (susitraukė 11 proc. punktų). Beveik nesikeitė nuošimtis šeimų, kuriose vaikus augina tik vienas iš tėvų: jei prieš du dešimtmečius tokių šeimų tarp vienos šeimos namų ūkių buvo 11,2 proc., tai pastarasis surašymas fiksuoja jau 10,7 proc. Įdomu, kad sugyventinių su vaikais, kurių, kaip jau aptarėme, nėra daug, dalis išaugo nuo 3,3 iki 5,7 proc. Nors šio tipo šeimos nėra dažnos, vis dėlto jų dalies augimas gali rodyti ir itin palengva didėjantį jų socialinį priimtumą.

9 pav. Vienos šeimos namų ūkiai 2001–2021 m.

Šaltinis: Šeimos branduolių skaičius, VDA duomenų bazė, 2023. <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize/>

NAMŲ ŪKIŲ GYVENTOJAI

Iki šiol tekste aptarėme namų ūkių tipus, jų paplitimą, žvelgėme į Lietuvos gyventojus namų ūkio lygmeniu. Vis dėlto, norint charakterizuoti šeimas ir namų ūkius socioekonominiu, demografiniu požiūriu, tenka keisti stebėjimo perspektyvą ir nusileisti į individualų, namų ūkių gyventojų lygmenį. Taip galima sužinoti, kas ir kokiuose namų ūkiuose gyvena vertinant asmenų amžių, santuokinius statusus ir šeiminius, kitas socialines charakteristikas.

2 lentelėje pateikta informacija apie Lietuvos gyventojų namų ūkio šeiminius statusus. Kas trečias gyvena poroje su bent vienu nepilnamečiu vaiku – tai dažniausiai

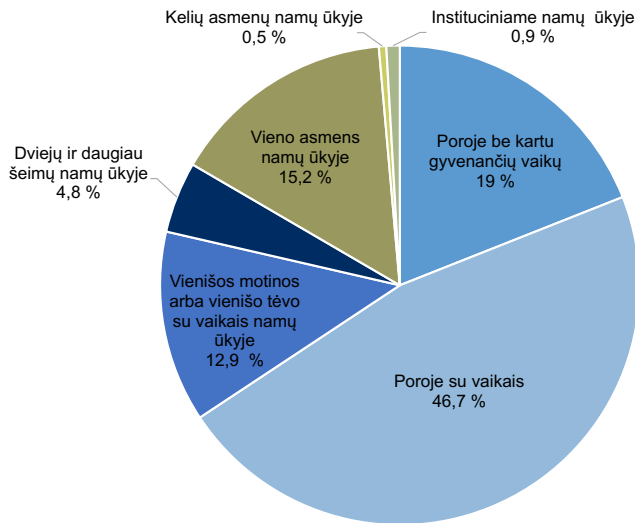
pasitaikantis statusas; kas penktas gyventojas (19 proc.) turi kartu gyvenantį partnerį, tačiau kartu gyvenančių kitų asmenų nėra. Dar maždaug dešimtadalis turi partnerį ir kartu gyvenantį bent vieną 18 metų amžiaus ir vyresnį vaiką. Taigi, jei neatsižvelgtume į vaikų amžių, tai porose su vaikais gyvena 47 proc. visų Lietuvos gyventojų. Dar 13 proc. asmenų yra vieniši tėvai su nepilnamečiais arba kartu gyvenančiais pilnamečiais vaikais. Dažniausiai tai yra vienišos motinos ir maždaug panaši dalis jų turi nepilnamečių ir pilnamečių vaikų. Vieniši gyvena 15 proc. gyventojų, dar 4,8 proc. gyvena sudėtinėse šeimose, t. y. kartu su savo ir kitos šeimos branduoliu. Kiek apibendrintai aptartosios kategorijos pateiktos 10 paveiksle.

2 lentelė. Asmenys pagal namų ūkio, kuriame gyvena, tipą, proc.

<i>Namų ūkio tipas</i>	<i>Iš viso</i>	<i>Miestas</i>	<i>Kaimas</i>
Poros be kartu gyvenančių vaikų	19,0	19,5	17,8
Poros ir bent vienas kartu gyvenantis vaikas iki 18 m.	32,6	33,1	31,6
Poros, kurių jauniausias kartu gyvenantis vaikas yra 18 m. arba vyresnis	14,1	13,5	15,4
Vienišo tėvo namų ūkis, kuriame gyvena bent vienas vaikas iki 18 m.	0,2	0,2	0,2
Vienišo tėvo namų ūkis, kuriame jauniausias kartu gyvenantis vaikas yra 18 m. arba vyresnis	1,0	0,9	1,1
Vienišos motinos namų ūkis, kuriame gyvena bent vienas vaikas iki 18 m.	5,5	5,8	5,1
Vienišos motinos namų ūkis, kuriame jauniausias kartu gyvenantis vaikas yra 18 m. arba vyresnis	6,1	6,3	5,8
Dviejų ar daugiau šeimų namų ūkis	4,8	3,6	7,4
Vieno asmens namų ūkis	15,2	15,8	14,0
Kelių asmenų namų ūkis	0,5	0,6	0,4
Institucinis namų ūkis arba neasmeninio ūkio nepatenkančio į kitas kategorijas gyventojas (benamiai)	0,9	0,8	1,2
Iš viso asmenų	2 810 761	1 916 751	894 010

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

10 pav. Lietuvos gyventojai pagal namų ūkio, kuriame gyvena, tipą, proc.

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Miesto ir kaimo gyventojų asmeniniai statusai kai kuriais atvejais turi skirtumų (2 lentelė). Mieste kiek daugiau gyvenančių su partneriu be vaikų, taip pat turinčių ir partnerį, ir vaikus, o kaime – tokių, kurie turi partnerį ir kartu gyvenantį jau suaugusį vaiką. Kaime du kartus dažniau pasitaiko asmenų, kurie gyvena dviejų ar daugiau šeimų namų ūkiuose, o mieste – tokių, kurie gyvena po vieną.

Toliau aptarsime atskirus statusus turinčius asmenis – gyvenančius vienus, gyvenančius su sugyventiniu, vienišas motinas ir vienišus tėvus.

Vieni gyvenantys asmenys

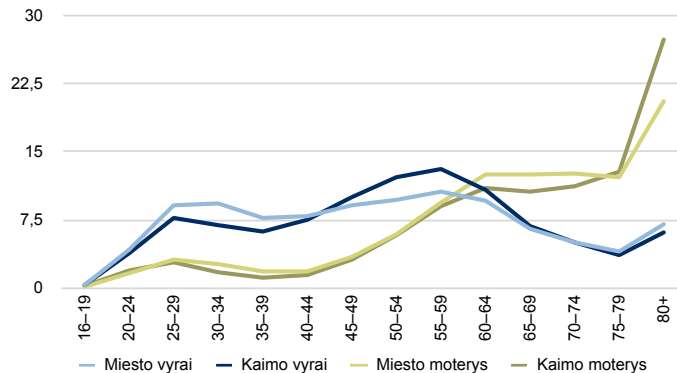
Kaip jau minėta, vieno asmens namų ūkiai yra dažniausi tarp visų asmeninių namų ūkių, jų dalis labiausiai augo per praėjusius du dešimtmečius. 427 tūkst. Lietuvos gyventojų 2021 m. gyveno vieni – moterys daug dažniau nei vyrai. Apskritai tarp vienu gyvenančių asmenų moterų yra 64,1 proc., o vyrų – 35,9 proc. Ryški moterų persvara yra nulemta to, jog vienu gyvenančių moterų ypač pagausėja vyresniame amžiuje.

Vyrai dažniau nei moterys gyvena vieni iki 50–54 metų, vyresnėje amžiaus grupėje (55–59 metų amžiaus) vyrų ir moterų dalys suvienodėja, o vyriausiose amžiaus grupėse vienu gyvenančių vyrų dalis mažėja, moterų – priešingai, auga. Moterys iki 50–54 metų

amžiaus gyvenančios vienos sudaro iki 19 proc., o vyrai – 55 proc., tuo tarpu vyresnio nei 55 metų amžiaus: moterys – 81,7 proc., o vyrai – 45,7 proc. Taigi gyvenimas po vieną jaunesniame ir vidutiniame amžiuje yra žymiai dažnesnis tarp vyrų, o vėlesniuose gyvenimo etapuose – tarp moterų (11 pav.). Gyvenančių vienu kaimo ir miesto skirtumai pagal lytį ir amžiaus grupes nėra dideli, išskyrus vyriausio amžiaus moterų (80 m. ir vyresnių). Kaime jos sudaro 27 proc. visų vienu gyvenančių moterų, o mieste – 20 proc. Išsamiai vyresnio amžiaus žmonių padėtis jau aptarta 2 skyriuje.

Su lytimi ir amžiumi susiję gyvenančių vienu asmenų skirtumai yra sąlygoti vyrų ir moterų partnerystės formavimo bei mirtingumo ypatumų. Susituokusių vyrų dalis yra mažesnė nei moterų amžiaus iki 35–39 metų grupėse. Tuo tarpu vyresniame amžiuje moterys dažniau gyvena vienos tiek dėl to, kad jų daugiau yra išsituokusių ir nebesukūrusių pakartotinos partnerystės (ypač vyresnėse kohortose, žr. Stankūnienė, 2016), tiek ir dėl našlystės.

11 pav. Vieno asmens namų ūkiai pagal gyvenančių asmenų amžiaus grupę, lytį mieste ir kaime, proc.

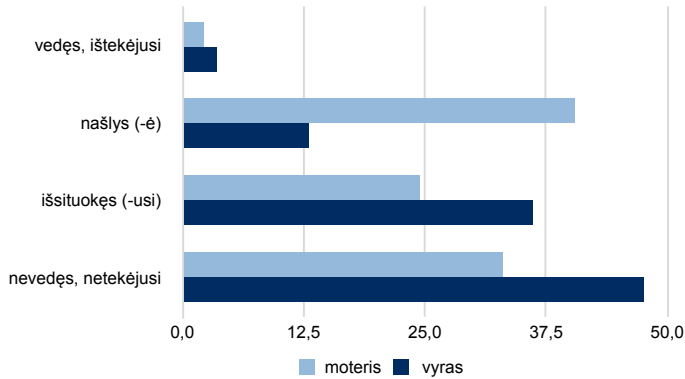

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Vienų gyvenančių asmenų santuokinis statusas taip pat atskleidžia ryškius lyties skirtumus: niekada nebuvo vedę 47,5 proc. vyrų, o netekėjusių moterų – 32,9 proc. Vienos gyvenančios moterys dažniausiai yra našlės (40,5 proc.), jų beveik keturis kartus daugiau nei našlių vyrų (13 proc.). O išsituokusių ir gyvenančių vienu daugiau yra vyrų nei moterų (atitinkamai 36 ir 24 proc.). Išsituokusios moterys dažniau gyvena su vaikais, tad dėsninga, kad jos patenka į kitą namų ūkio kategoriją. Įdomu ir tai, kad tarp gyvenančių vienu yra

maža dalis asmenų, kurie surašymo metu deklaravo esantys vedę arba ištekėjusios.

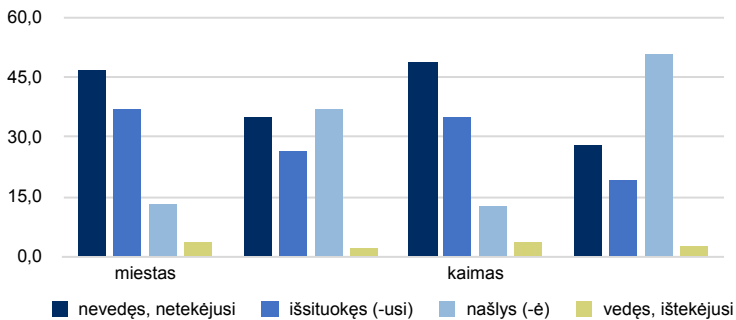
12 pav. Gyvenantys vieni pagal santuokinį statusą ir lytį, proc.

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Kaimo ir miesto moterų gyvenimo kelio įvykiai, atvedantys prie gyvenimo vienai, skiriasi (13 pav.). Kaimo moterys dažniausiai gyvena po vieną dėl našlystės. Kas antra (50,9 proc.) gyvenanti viena kaimo moteris yra našlė. Miesto moterų keliai yra įvairesni: maždaug kas trečia yra našlė (37 proc.), panaši dalis gyvena viena, nes nesukūrė santuokos (34 proc.), o ketvirtadalis gyvena vienos po skyrybų (26 proc.). Vienių gyvenančių vyrų atveju ryškių santuokinio statuso skirtumų kaime ir mieste nėra, atsikartoja jau aptarta visos vyrų populiacijos tendencija.

13 pav. Vieno asmens namų ūkių gyventojai pagal santuokinį statusą, lytį kaime ir mieste, proc.

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

SUGYVENTINIAI

Pastarojo surašymo metu Lietuvoje fiksuoti 144 608 asmenys, kurie turėjo sugyventinio statusą. Prieš dešimtmetį vykusio surašymo metu 2011 m. sugyventinio (-ės) statusą turėjo 150 450 asmenų. Taigi sugyventinių šiek tiek sumažėjo, tačiau tai sąlygota ne šio šeimos tipo menkesnio populiarumo, bet pirmiausia bendro gyventojų skaičiaus mažėjimo. Galime paminėti, kad absoliučiais skaičiais sugyventinių asmenų Lietuvoje yra panašiai tiek pat, kiek ir vienišų motinų ar tėvų (158 870 asmenų). Mieste jų buvo 95 386, kaime – 49 222 asmenys. Taigi maždaug 2/3 visų sugyventinių gyveno miesto teritorijose, o 1/3 – kaimiškose vietovėse.

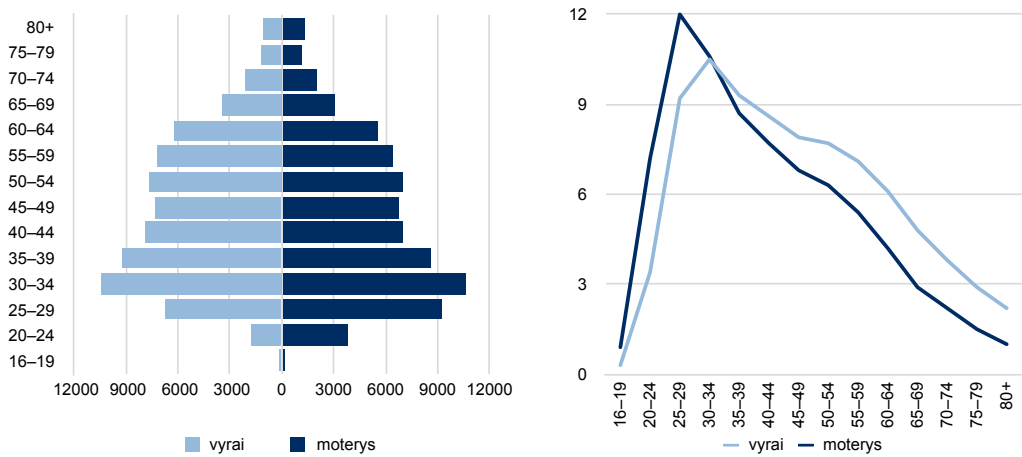
Toliau kiek išsamiau panagrinėsime šį statusą turinčių asmenų grupę, kadangi tikslios informacijos apie juos iš kitų informacijos šaltinių (einamosios statistikos, apklausų) gauti neįmanoma. Atrankiniuose tyrimuose jų dalis, patenkanti į tiriamųjų aibę, įprastai yra negausi, o tai komplikuoja patikimą charakterizavimą. Informacija apie sugyventinius surašymuose pradėta rinkti dar 2001 m. ir tai leido dokumentuoti kohabitacijos paplitimą įvairiose gyventojų grupėse ir atskleisti, kaip kohabitacija keičia šeimą (Maslauskaitė, 2006). Susituokusių asmenų analizė jau buvo pateikta šio leidinio skyriuje, tad čia jų išsamiau nebeaptarinėsime.

Sugyventiniai pagal amžių ir lytį

Iš pradžių pažvelkime į sugyventinių pasiskirstymą pagal amžių ir lytį. Tokia perspektyva svarbi, nes leidžia įvertinti kohabitacijos vaidmenį asmens gyvenimo kelyje ir tuo pačiu atskleidžia atskiras kohabitacijos formas. 14 paveiksle pateikti absoliutūs sugyventinių moterų ir vyrų skaičiai pagal amžių (A grafikas) ir procentinė dalis nuo visų atitinkamos amžiaus grupės gyventojų (B grafikas). Jauniausio amžiaus (20–24 metų grupė) sugyventinių moterų yra kiek daugiau nei vyrų, ši tendencija išlieka iki 30–34 metų, kai sugyventinių moterų ir vyrų skaičius yra panašus. Gausiausia sugyventinių grupė yra 30–34 metų amžiaus gyventojai, o vyresnio amžiaus sugyventinių vyrų skaičius jau lenkia moterų. Taigi akivaizdu, kad moterys anksčiau susiranda partnerį, net jei kalba eina apie kohabitaciją. Be to, gyvenimo ne santuokoje pikas moterų atveju yra penkeriais metais ankstesnis nei vyrų (moterų – 25–29 metų, vyrų – 30–34 metų). Jauname amžiuje pagyvenusios kohabitacijoje moterys anksčiau sukuria šeimą.

Vyresniame amžiuje, kaip minėta, gyvenančiųjų kohabitacijoje dalis yra gausesnė tarp vyrų. Tai rodo kiek skirtingas „tipines“ vyrų ir moterų šeiminio gyvenimo trajektorijas. Mažesnė vidurinio ir vyresnio amžiaus moterų, gyvenančių kohabitacijoje, dalis gali indikuoti tai, kad jos, iširus ankstesnei santuokai, taip ir nesusiranda partnerio. Vyrų atveju, iširus partnerystei, ne tik dažniau pakartotinai susituokiami (ką jau aptarėme ankstesniame skyriuje), bet ir dažniau pradeda nesantuokinę partnerystę.

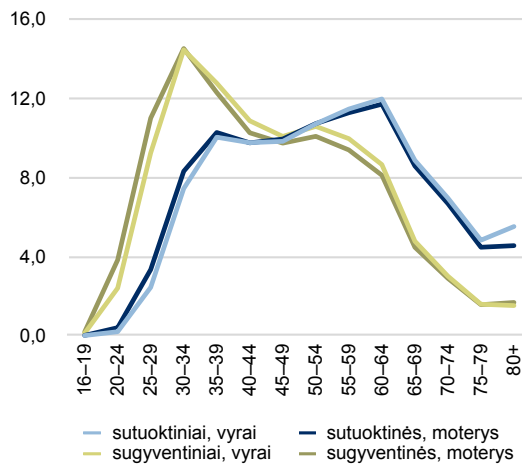
14 pav. Sugyventiniai pagal amžių ir lytį, absoliutūs skaičiai (kairysis grafikas) ir procentinė sugyventinių dalis nuo visų atitinkamo amžiaus gyventojų (dešinysis grafikas)

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Sugyventinių ir sutuoktinių subpopuliacijų vidinės struktūros pagal amžių sugretinimas taip pat atskleidžia reikšmingus šių dviejų šeimos formų skirtumus (15 pav.). Sugyventinių amžiaus struktūra jaunesnė, palyginti su sutuoktinių. Kiek daugiau nei pusė (51 proc.) sugyventinių asmenų yra iki 44 metų amžiaus, beveik pusė sugyventinių kaupiasi amžiaus grupėse nuo jauniausių iki 40–44 metų amžiaus. Sugyventinių gretose dažniausiai sutinkamas asmuo – vyras ar moteris – priklausytų 30–34 metų amžiaus grupei, o tarp susituokusių – 60–64 metų amžiaus. Sugyventinių vyresnių nei 65 metų dalys mažėja su kiekviena vyresne amžiaus grupe. Taigi, nors tarp sugyventinių daugiau yra jaunesnių žmonių, vis dėlto matome, kad vidutinio amžiaus žmonės sudaro taip pat reikšmingą jų dalį, o mažiausia tarp sugyventinių yra vyriausio amžiaus žmonių, perkopusių 70 metų amžiaus ribą.

15 pav. Sugyventinių dalis pagal amžiaus grupes ir lytį, proc.

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Sugyventiniai pagal santuokinį statusą

Šeiminis gyvenimas ne santuokoje gali būti pasirenkamas įvairiu gyvenimo metu, tai tuo pačiu rodo ir kohabitacijos įvairovę visuomenėje, skirtingus kohabitacijos tipus ir vaidmenį. Nevedusiųjų kohabitacijos indikuoja, kad kohabitacija yra įžanga į santuoką, išsiskyrusiųjų nesantuokinė partnerystė rodo, kad, sukuriant pakartotinę partnerystę po skyrybų, renkama ne santuoka, o kohabitacija. Taigi sugyventinių analizė pagal asmens santuokinį statusą leidžia įvertinti, kaip kohabitacija keičia šeimos modelį visuomenėje. Tad toliau ir nagrinėsime sugyventinių santuokinius statusus pagal lytį, amžių, gyvenamąją vietą.

54,8 proc. visų sugyventinių buvo nevedę arba netekėjusios, 39,6 proc. – išsiskyrę (-usios), 4,4 proc. – našliai (-ės) ir 1,1 proc. jų nurodė esantys susituokę. Taigi maždaug kas antras, gyvenantis neregistruotoje partnerystėje, niekada nebuvo susituokęs, o likusieji gyvena kohabitacijoje po to, kai iširo ankstesnė santuoka. Iš jų didžioji dalis yra išsiskyrusieji. Pastebėtina, kad 1 proc. (1659 asmenys), nors ir nebuvo nutraukę santuokos, surašymo metu gyveno su kitu partneriu (-e) kohabitacijoje. Kohabitacija atlieka dvejopą

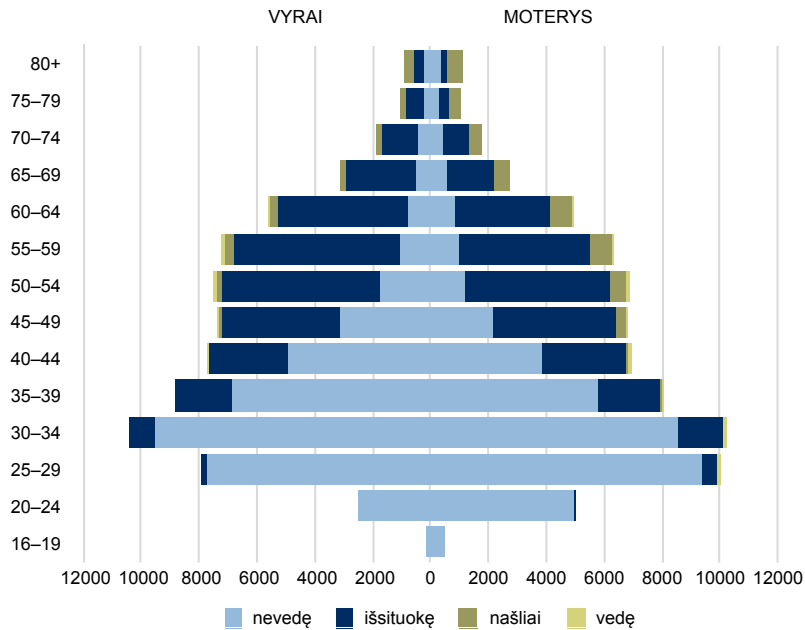
vaidmenį šeimos procesuose: kaip partnerystė iki pirmosios santuokos ir kaip naujos šeimos, iširus ankstesnei, būdas. Jei pirmuoju atveju kohabitacija, labai tikėtina, perauga į santuoką, tai antruoju – ji lieka šeiminių santykių sutvarkymo būdu, kai pakartotinė santuoka nebekuriama. Šio dvejopo kohabitacijos vaidmens faktas turi svarbių implikacijų šeimos santykių teisiniam reglamentavimui, būtinybei sureguliuoti partnerių pareigų ir teisių klausimus.

Sugyventinių nesusituokusių moterų ir vyrų dalys yra panašios (po 54,8 proc.), tačiau vyrų kiek daugiau yra išsiskyrusių (atitinkamai 41,6 ir 37,6 proc.), o moterų – našlių (6,3 proc.) daugiau nei vyrų (2,5 proc.). Didesnė su partnere kohabitacijoje gyvenančių išsiskyrusių vyrų nei moterų dalis paaiškintina lyčių skirtumais kuriant pakartotines partnerystes – po skyrybų vyrai žymiai dažniau jas sukuria nei moterys. Tai būdinga daugeliui šalių, o Lietuvoje lyčių atotrūkis pagal pakartotines partnerystes, kaip rodo anksčiau atlikti tyrimai (Maslauskaitė, Baublytė, 2015), yra gana didelis.

Sugyventinių amžiaus ir lyties piramidė pagal jų santuokinį statusą atskleidžia keletą reikšmingų dalykų (16 pav.). Pirma, piramidė yra asimteriška, 20–29 metų amžiaus grupėje (ir net jauniausioje – 16–19 metų) jos persvara yra moterų pusėje, o 30–64 metų amžiaus grupėse – vyrų pusėje. Vadinasi, išskyrus jauno amžiaus grupę, sugyventinių vyrų dalis pranoksta moterų. Antra, nevedusių sugyventinių vyrų visose amžiaus grupėse nuo 30 iki 59 metų yra daugiau nei atitinkamo amžiaus moterų. Trečia, išsituokusių sugyventinių vyrų nuo 50 metų ir vyresnių yra daugiau nei moterų. Ketvirta, našlių sugyventinių moterų skaičius yra didesnis nei vyrų jau nuo 45–49 metų amžiaus grupės. Apskritai sugyventinių amžiaus lyties piramidė pagal santuokinius statusus rodo, kad, kurdami šeimą, vyrai vėliau pradeda gyventi kohabitacijoje, bet galbūt dar svarbiau, kad jie dažniau užsilieka sugyventiniais ir neįgyja sutuoktinio statuso. Labai tikėtina, kad sugyventinio statuso ir nevedantys vyrai turi išskirtines socialines ekonomines charakteristikas, kurios mažina jų patrauklumą santuokinėje rinkoje. Didesnė išsiskyrusių sugyventinių vyrų dalis pagal amžiaus grupes yra pasekmė vyrų aktyvesnės dinamikos pakartotinių partnerystės rinkoje.

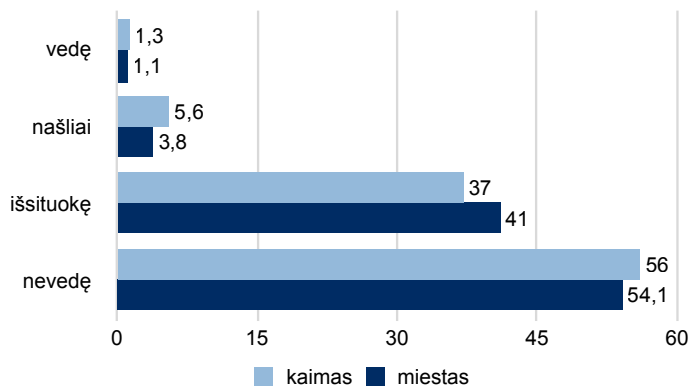
Sugyventinių santuokiniai statusai kaime ir mieste nežymiai, tačiau skiriasi. Kohabituojančių ir niekada nevedusių vyrų yra daugiau kaime nei mieste (17 pav.), o moterų atveju šis rodiklis panašus. Tarp kohabituojančių miesto vyrų – didesnė dalis išsiskyrusių nei tarp kaimo vyrų. Miesto moterų, gyvenančių neregistruotoje partnerystėje ir išsiskyrusių, yra kiek daugiau nei tarp kaimo moterų.

16 pav. Sugyventiniai pagal santuokinį statusą amžiaus grupėse, absoliutūs skaičiai

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

17 pav. Sugyventiniai pagal santuokinį statusą, lytį kaime ir mieste, proc.

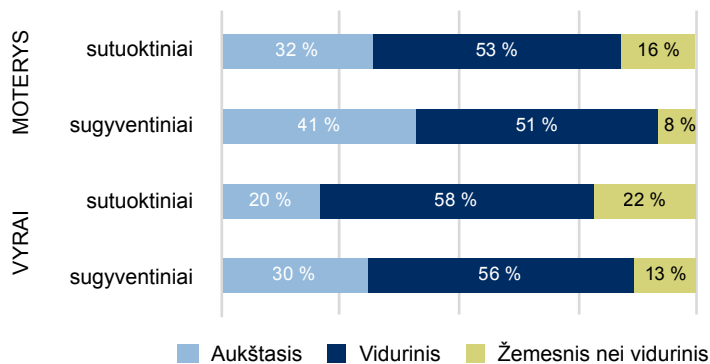

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Sugyventiniai pagal išsilavinimą

Sugyventinių išsilavinimo struktūrą tikslinga aptarti lyginant su sutuoktiniais, t. y. kitais poroje gyvenančiais asmenimis. 18 pav. parodyta, kad vyrų populiacijoje sugyventinių, turinčių aukštąjį ir žemesnį nei vidurinį išsilavinimą, dalys yra panašios, t. y. maždaug kas penktas vyras sugyventinis priklauso vienai iš paminėtų išsilavinimo grupių. Tuo tarpu santuokoje gyvenančių vyrų populiacijoje turinčių aukštąjį išsilavinimą dalis reikšmingai persveria žemesnio nei vidurinio išsilavinimo vyrų dalį; vyrų su aukštuoju išsilavinimu yra kone du kartus daugiau. Moterų populiacijoje taip pat stebime, jog sugyventinių, lyginant su sutuoktinėmis, yra mažiau įgijusių aukštąjį išsilavinimą ir daugiau – žemesnį nei vidurinį.

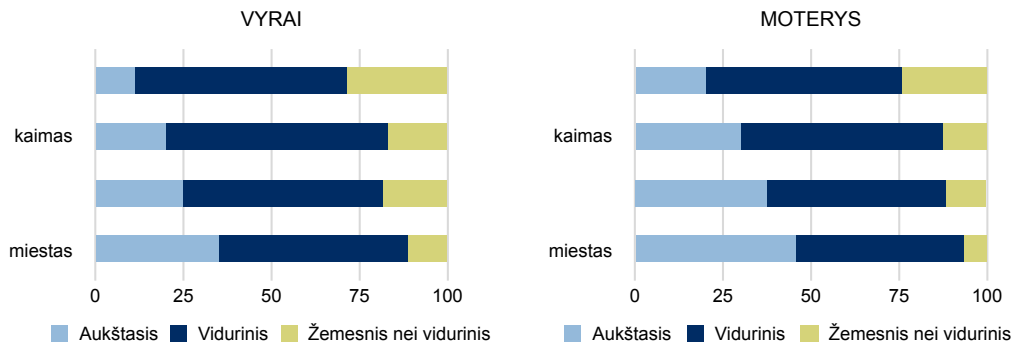
18 pav. Sugyventiniai ir sutuoktiniai pagal lytį ir išsilavinimą, proc.

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Tikslinga pažvelgti į sugyventinių išsilavinimo skirtumus pagal lytį mieste ir kaime. Gausiausia dalis žemesnio nei vidurinio išsilavinimo asmenų yra tarp kaimo sugyventinių, tai pasakytina tiek apie vyrų, tiek ir apie moterų populiacijas. Tarp kaimo sugyventinių vyrų tokių yra 29 proc., moterų – 24 proc., taigi maždaug kas trečias vyras ir kas ketvirta moteris kaime yra žemesnio nei vidurinio išsilavinimo. Palyginti, tarp miesto sugyventinių su žemiausiu išsilavinimu vyrų yra 18,3 proc., o moterų 11,7 proc.

19 pav. Sugyventiniai ir sutuoktiniai pagal lytį ir išsilavinimą mieste ir kaime, proc.

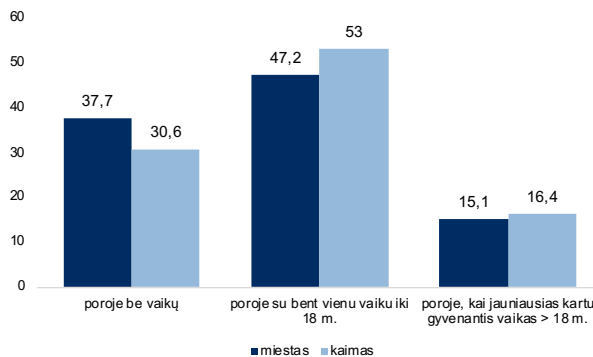
Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Sugyventiniai ir kartu gyvenantys vaikai

32 proc. sugyventinių neturėjo vaikų, 44 proc. augino vieną arba daugiau vaikų, kurių jauniausiam buvo iki 18 metų, 13 proc. – turėjo jauniausią kartu gyvenantį vaiką 18 metų ar vyresnį¹⁴. Žvelgiant per absoliučių skaičių prizmę – 63 752 sugyventiniai augino vaikus jaunesnius nei 18 metų amžiaus.

Sugyventinių be vaikų dalis didesnė yra mieste nei kaime (atitinkamai 37,3 ir 30,6 proc.), o turinčių vaikų iki 18 metų amžiaus sugyventinių porų daugiau kaime (atitinkamai 52,8 ir 47,2 proc.) (20 pav.).

20 pav. Sugyventiniai pagal turimus vaikus mieste ir kaime, proc.

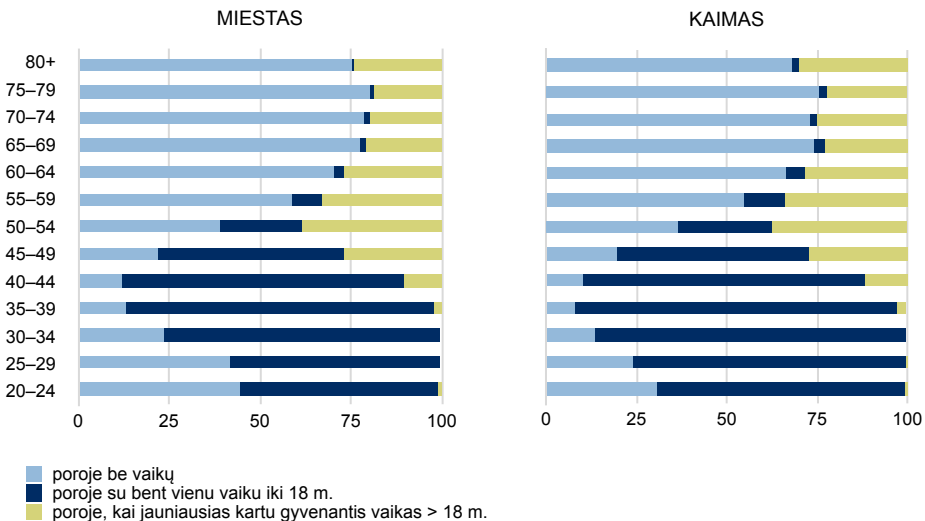

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

¹⁴ Dar 10 proc. sugyventinių gyveno sudėtinuose namų ūkiuose (dvi ir daugiau šeimų), tačiau dėl duomenų formato apribojimų (surašymo duomenų bazės kategorijos suformuotos taip, kad neįmanoma nustatyti, ar jose augo vaikai) toliau šiame poskyryje šių sugyventinių nenagrinėsime (analizuosime tik 129 816 sugyventinių).

Žvilgsnis į kaimo ir miesto sugyventinius pagal turimus vaikus atskleidžia kiek skirtingą kohabituojančių porų dinamiką (21 pav.). Amžiaus grupėse iki 40–44 metų miesto sugyventiniai dažniau nei kaime yra bevaikiai. Tarp miesto 25–29 metų sugyventinių asmenų, neturinčių kartu gyvenančių vaikų, yra 42 proc., o kaime – 23 proc., dar penkeriais metais vyresnėje grupėje – 24 ir 13 proc. Didesnė neturinčių vaikų jaunesnio amžiaus miesto sugyventinių dalis rodo labiau įsitvirtinusių kohabitacijos kaip bevaikės partnerystės šeimos modelį. Tuo tarpu kaime, atvirkščiai, gausesnė dalis jaunesnio amžiaus sugyventinių su vaikais dalis indikuoja, kad kohabitacija dažniau praktikuojama ne kaip laikinas santykių sutvarkymo būdas iki santuokos, bet kaip alternatyva santuokai.

21 pav. Sugyventiniai pagal kartu gyvenančius vaikus, amžių mieste ir kaime, proc.

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

VINIŠOS MOTINOS IR VINIŠI TĖVAI

2021 m. surašymo metu Lietuvoje gyveno 158 870 vienišų vaikus auginančių tėvų ar motinų, kurių kartu gyvenantys vaikai galėjo būti ir vyresni nei 18 metų amžiaus. Pažymėtina, kad į šių asmenų skaičių įtraukti ir tie, kurie gyveno ne tik vienos šeimos namų ūkyje, bet ir kito tipo namų ūkiuose. Pastarojo surašymo metu vienišų vaikus auginančių motinų ar tėvų kategorijai priskirti ir tie, su kuriais kartu gyveno ir pilnamečiai

vaikai, nors ankstesniuose surašymuose išskiriant vienišą motiną ar tėvą buvo apsiribojama tik turinčiais kartu gyvenančių nepilnamečių vaikų. 2011 m. vienišų motinų ir tėvų kategorijai priskaityti tik tie asmenys, su kuriais gyveno jaunesni nei 18 metų amžiaus vaikai. Jų tuo metu Lietuvoje gyveno 107 698 (Lietuvos gyventojų, 2013).

Kaip ir ankstesnių surašymu metu, taip ir pastarojo, dažniausiai vienos vaikus augina mamos. 90,4 proc. turinčių šį statusą buvo moterys, 84 proc. jų gyveno vienos šeimos namų ūkyje, dar 6 proc. – kartu su kitu šeimos branduoliu. Toliau nagrinėsime tik vienos šeimos namų ūkiuose gyvenančias vienišas mamas ir vienišus tėvus.

Didžioji dalis (52 proc.) vienišos motinos ar vienišo tėvo statusą turinčių asmenų augino vaikus, kurių jauniausias buvo pilnametis (vyresnis nei 18 m.). 39 proc. vienišų motinų šeimų turėjo bent vieną nepilnametį vaiką (iki 18 m. amžiaus). Atitinkamai vienišus vaikus auginančių vyrų su nepilnamečiais vaikais buvo 1 proc., o turinčių kartu gyvenančių tik pilnamečių vaikų – 8 proc.

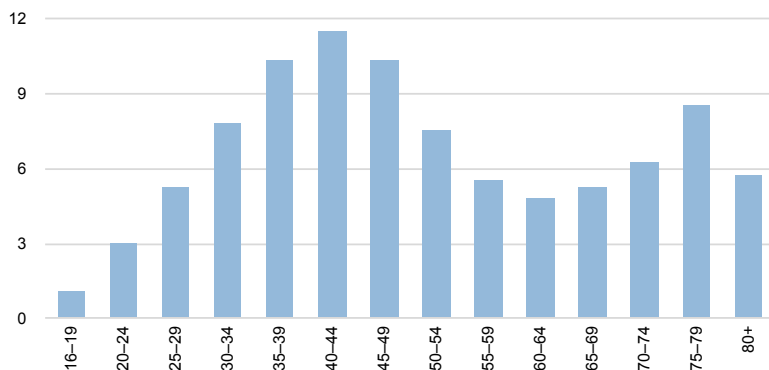
Mamų su bent vienu nepilnamečiu vaiku (ir gyvenančių vienos šeimos namų ūkyje) absoliučiais skaičiais 2021 m. buvo 57 223, dešimtmečiu anksčiau – 48 870 (Lietuvos gyventojų, 2013, 358). Motinų, kurių jauniausias kartu gyvenantis vaikas yra 18 metų ir vyresnis ir kurios su savo vaikais sudaro atskirą vienos šeimos namų ūkį, pastarojo surašymo metu fiksuota 76 854. Taigi, nors įprasta vienišą motinystę apriboti tik moterimis su nepilnamečiais vaikais, akivaizdu, kad šis socialinis reiškinys yra platesnis, ir aktualu įvertinti abi motinų grupes. Vieniša motinystė su nepilnamečiais vaikais dėl ekonominių ir socialinių rizikų patenka į socialinės gerovės politikos lauką, tuo tarpu kiti vienišų motinų namų ūkiai lieka paraštėse, nedaug žinoma apie jų padėtį.

Vienišos motinos pagal amžių

Vienišų motinų statusą turinčių moterų dalis tarp atitinkamos amžiaus grupės gyventojų turi „banguojančią“ struktūrą (22 pav.). Matome, kad vienišus vaikus auginančių ar su jais gyvenančių moterų dalis auga tarp 20–mečių moterų, pasiekia piką 35–49 metų amžiaus moterų grupėje, vyresnėse amžiaus grupėse mažėja, tačiau vėl pradeda gausėti tarp 70–79–mečių moterų. Kaip minėta, didžiausia vienišus vaikus auginančių moterų dalis yra 35–49 metų amžiaus ir sudaro 10–11 proc. visų šio amžiaus moterų. Vienišus vaikus auginančių motinų pasiskirstymas pagal amžių atspindi ir iš esmės skirtingus vienišos motinystės tipus, apspręstus vaikų amžiaus. Jaunesnio amžiaus moterys su nepilnamečiais

vaikais ir vyresnės, kurių jau suaugę vaikai vis dar gyvena kartu, nėra suformavę atskiro namų ūkio.

22 pav. Vienišos motinos statusą turinčių moterų dalis atitinkamo amžiaus visų moterų grupėje, proc.

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

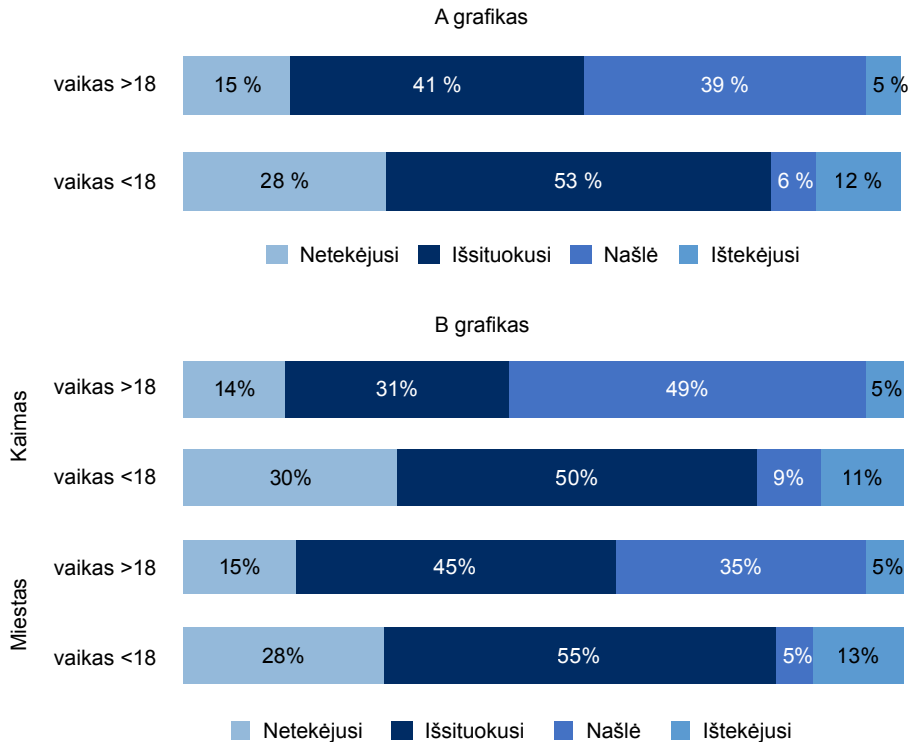
Vienišų motinų santuokinis statusas

Vienišų motinų santuokinio statuso struktūra, priklausomai nuo to, kokio amžiaus yra jų vaikai, turi reikšmingų skirtumų (23 pav. A grafikas). Nepilnamečius vaikus auginančios vienišos motinos dažniausiai yra išsiskyrusios (53,4 proc.), maždaug kas trečia (28,2 proc.) – netekėjusi, apie dešimtadalis (12,3 proc.) yra ištekėjusios, bet gyvena be partnerių. Našlių dalis yra maža – tik 6,1 proc. Tuo tarpu vienišų motinų su pilnamečiais vaikais grupėje didžiausios ir bene vienodos dalys moterų yra arba išsituokusios, arba našlės (atitinkamai 40,78 ir 39,1 proc.), o netekėjusių ir ištekėjusių, bet negyvenančių su sutuoktiniu, dalys yra mažos (atitinkamai 15 ir 5,2 proc.).

Vienišų motinų santuokiniai statusai kaime ir mieste yra panašūs auginančių nepilnamečius vaikus grupėje (23 pav. B grafikas). Čia atsikartoja jau aptartos bendros tendencijos. Tiek kaime, tiek ir mieste apie pusę visų vienišų motinų yra išsiskyrusios, kiek mažiau nei trečdalis – niekada nebuvo sukūrusios šeimos, kas dešimta yra vieniša motina, nors santuoka ir nėra nutraukta, likusi dalis – našlės. Tuo tarpu motinos su kartu gyvenančiais pilnamečiais vaikais mieste dažniau yra išsituokusios, o kaime – našlės. Jei

mieste kartu su suaugusiais vaikais gyvenančių motinų 34,8 proc. yra našlės, tai kaime tokių motinų yra pusė (49,4 proc.)

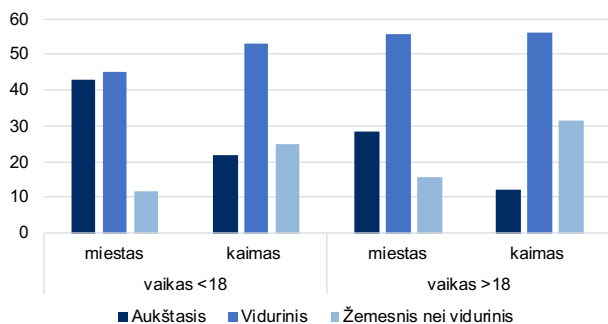
23 pav. Vienišos motinos pagal santuokinį statusą (A grafikas) ir santuokinį statusą mieste bei kaime (B grafikas)

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Vienišos motinos su nepilnamečiais vaikais mieste yra aukštesnio išsilavinimo nei kaimo motinos. Tai, suprantama, apspręsta miesto ir kaimo gyventojų išsilavinimo skirtumų. Tarp miesto vienišų mamų su nepilnamečiais vaikais maždaug keturios iš dešimties turi aukštąjį išsilavinimą, panaši dalis – vidurinį išsilavinimą ir tik kas dešimta (11,2 proc.) – žemesnį nei vidurinį išsilavinimą (24 pav.). Kaime, nors didžiausia motinų dalis yra įgijusi vidurinį išsilavinimą, antra didžiausia – žemesnio nei vidurinio išsilavinimo grupė. Kas ketvirta kaime gyvenanti vieniša motina su vaikais yra įgijusi žemiausią išsilavinimą (pagrindinį arba žemesnį). Kuo žemesnis vienišos motinos išsilavinimas, tuo, tikėtina, su didesnėmis socialinėmis–ekonominėmis rizikomis susiduria jos šeima.

24 pav. Vienos vaikus auginančios motinos pagal išsilavinimą kaime ir mieste, proc.

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Vienų vaikus auginančių motinų ir jų šeimų gerovė labai priklauso nuo jų ekonominio aktyvumo statuso. Tikslinga atskirai pažvelgti į su nepilnamečiais ir pilnamečiais vaikais gyvenančias motinas, taip pat įvertinti miesto ir kaimo skirtumus. Mieste užimtų moterų, kurios vienos augina nepilnamečius vaikus, dalis yra gausesnė nei kaime, ji sudaro 69,7 proc., o kaime – 59,3 proc. (3 lentelė). Atitinkamai mieste yra mažiau vienišų motinų bedarbių nei kaime. Kaime kas penkta viena nepilnamečius vaikus auginanti motina yra bedarbė, šios motinos yra ypač ekonomiškai ir socialiai pažeidžiamos.

Kartu su pilnamečiais vaikais gyvenančių motinų dirbančiųjų dalys mažesnės ir mieste, ir kaime. Mieste tokių yra apie pusę, o kaime – kiek mažiau nei pusė. Tai pirmiausia sąlygota vyresnio šios motinų grupės amžiaus, tad dėsninga, kad tarp jų daugiau ir pensininkių. Maždaug kas penkta viena su pilnamečiu vaiku mieste gyvenanti motina yra pensininkė, kaime – maždaug kas ketvirta. Tarp motinų su pilnamečiais vaikais yra daug mažiau bedarbių nei tarp auginančių nepilnamečius vaikus, tai pirmiausia susiję su vyresniu šių motinų amžiumi.

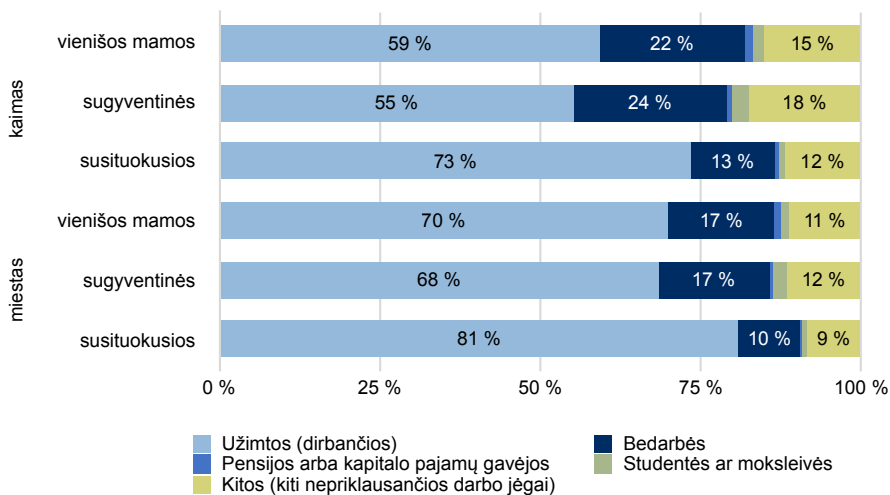
3 lentelė. Vienos vaikus auginančios motinos pagal ekonominio aktyvumo statusą mieste ir kaime, proc.

	su nepilnamečiais vaikais		su pilnamečiais vaikais	
	miestas	kaimas	miestas	kaimas
Užimti asmenys (dirbančios)	69,7	59,3	51,2	46,8
Bedarbės	16,7	22,4	11,4	13,5
Pensijos arba kapitalo pajamų gavėjos	0,9	1,5	22	24,5
Studentės arba moksleivės	1,2	1,7	8	6,6
Kitos (nedirbančios)	11,4	15,1	7,4	8,6
Iš viso	100	100	100	100

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Dabar pažvelkime į vienišų motinų su nepilnamečiais vaikais ekonominį aktyvumą lygindami su kitą šeiminių statusą turinčiomis moterimis (22 pav.). Jis panašus į moterų sugyventinių, tačiau reikšmingai mažesnis nei susituokusių ir nepilnamečius vaikus auginančių motinų. Ši tendencija būdinga ir kaimui, ir miestui. Jei mieste susituokusių nepilnamečius vaikus auginančių motinų užimtų yra 80,7 proc., tai sugyventinių – 68,3 proc., o vienišų motinų – 67,7 proc., kaime atitinkamai – 73,3, 55 ir 59 proc. Mažesnė užimtų motinų dalis tuo pačiu nurodo į gausesnę bedarbių arba dėl kitų priežasčių ekonomiškai neaktyvių moterų dalį. Ekonomiškai neaktyvios moterys ir jų vaikai susiduria su didesne rizika patirti ekonominį nepriteklių, tad akivaizdu, kad šiuo požiūriu panašioje padėtyje atsiduria tiek vienišos motinos, tiek ir sugyventinės. Susituokusių nepilnamečius vaikus auginančių motinų aukštas ekonominio aktyvumo lygis tuo pačiu reiškia ir daugiau ekonominės gerovės sau ir vaikams.

25 pav. Vienišų motinų ir kito šeiminio statuso moterų su nepilnamečiais vaikais ekonominio aktyvumo statusas mieste ir kaime

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

IŠVADOS

Šiame skyriuje, nagrinėjant namų ūkius, derintos dvi perspektyvos. Pirmiausia analizuotos namų ūkių dydžio, sudėties, tipologinės charakteristikos, vertinant tai ne indiviđų, bet namų ūkio lygmeniu. Toliau nagrinėti namų ūkių gyventojai, didžiausią

dėmesį skiriant vieno asmens namų ūkiams, sugyventinių ir vienišų motinų namų ūkiams.

Apibendrinant namų ūkių lygmens analizę, pabrėžtina, kad namų ūkis Lietuvoje mažėjo, augo mažų vieno–dviejų asmenų namų ūkių dalis, o trijų ir daugiau kartu gyvenančių asmenų namų ūkių mažėjo. Taigi Lietuvos gyventojai vis dažniau gyvena vieni arba kartu su vienu žmogumi, tuo tarpu bendrą stogą su dar dviem ar daugiau asmenų besidalijančiųjų dalis mažėja. Gausėja nešeiminių namų ūkių, tokių, kuriuose gyvena vienas asmuo. Lietuva priklauso ES šalių grupei su mažiausiu vidutiniu namų ūkiu.

Vis retesni tampa šeiminiai namų ūkiai su vaikais. Jei prieš du dešimtmečius maždaug kas antras šeiminis namų ūkis turėjo nepilnamečių vaikų, tai dabar jų yra tik maždaug keturi iš dešimties. Dažniausiai sutinkama šeima yra vienavaikė. Apskritai, šeimų su vaikais daugiausia yra trijuose didžiuosiuose šalies miestuose ir juos juosiančiose rajoninėse savivaldybėse. Tai didžiausio demografinio potencialo teritorijos. Vidinė vienos šeimos namų ūkio struktūra rodo, kad dažniausias pasitaikantis šeimos tipas yra sutuoktinių be vaikų pora, tokia šeima tapo dominuojanti, nors prieš du dešimtmečius dažniausiai sutinkama buvo sutuoktinių su vaikais šeima. Tai indikuoja apie fundamentalius šeimos ir namų ūkio pokyčius, kurie yra neigiamą raidos kryptį jau eilę dešimtmečių turinčių demografinių procesų pasekmė. Tai būtina įvertinti ieškant ir naujų šeimos politikos, kuri turėtų būti orientuota ne tik į vaikus auginančias, bet ir vaikus jau išleidusias bei vyresnio amžiaus šeimas, apibrėžčių.

Surašymo duomenys pateikia ypač vertingų žinių apie sugyventinius, kurių negalima gauti iš kitų, net ir didelių atrankinių tyrimų duomenų. Sugyventinio statusą Lietuvoje turi apie 150 tūkst. asmenų, panaši dalis kaip ir turinčių vienišos motinos statusą. Nors paplitęs įsivaizdavimas, kad kohabitacija yra jaunų, santuokos dar nesukūrusiųjų pasirinkimas, ši šeimos forma yra dažna ir kituose šeimos raidos etapuose. Maždaug pusė nesantuo-kinėje partnerystėje gyvenančių asmenų dar nėra vedę, panaši dalis kohabitaciją renkasi kaip partnerystės atkūrimo formą po to, kai ankstesnė iširo dėl skyrybų arba partnerio mirties. Kadangi kohabitacijos vaidmuo šeimos raidoje skiriasi, dėsninga, kad tik dalyje kohabitacijų auga vaikai. Maždaug trečdalis kohabitacijų yra bevaikės, tačiau didesnėje jų dalyje auginami nepilnamečiai vaikai. Tai, kad kohabitacijos dažnai nėra bevaikės partnerystės, ypač sustiprina teisinio šios šeimos formos santykių sureguliuavimo būtinybę.

Vienišos vaikus auginančios motinos arba vienišo tėvo statusą Lietuvoje turėjo apie 160 tūkst. asmenų, didžioji dalis jų buvo moterys. Moterų keliai į vienišą motinystę yra skirtingi, prie to prisideda ir šeimos formų įvairėjimas, nes ne visos vienišos motinos ši

statusą įgyja po skyrybų arba partnerio mirties. Apie trečdalis vienų nepilnamečius vaikus auginančių moterų niekada nebuvo ištekėjusios. Ypač jautrus yra vienų nepilnamečius vaikus auginančių moterų gerovės klausimas. Kaimo vietovėse šios moterys dažniau yra žemesnio išsilavinimo, taip pat bedarbės.

Literatūra

Daugirdas, V., Burneika, D., Kriaučiūnas, E., Ribokas, G., Stanaitis, S. ir Ubarevičienė, R. (2013). Lietuvos retai apgyventos teritorijos: Monografija. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.

Lietuvos Respublikos 2021 m. visuotinio gyventojų ir būstų surašymo rodiklių formavimo aprašas. (2020). Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/gyventoju-ir-bustu-surasymai1> [žiūrėta 2024 m. sausio 25 d.]

Maslauskaitė, A. (2006). Asmeninių namų ūkių gyventojų šeiminių padėtis. In Lietuvos gyventojai: struktūra ir demografinė raida. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, 91–101.

Mikulionienė, S. ir Stanaitis, S. (2006). Amžiaus struktūra. In Lietuvos gyventojai: struktūra ir demografinė raida. Vilnius, 8–27.

7 skyrius

AUŠRA MASLAUSKAITĖ

Santuokiniai statusai ir santuokinis elgesys

IVADAS

Gyventojų surašymai iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti kaip momentinė gyventojų skaičiaus ir struktūrų nuotrauka. Visgi žvelgiant į skirtingas gyventojų kohortas, jų sudėties charakteristikas, kurios fiksuojamos surašymų metu, akivaizdūs ir skirtingų kartų demografinio elgesio ypatumai. Taigi atsiskleidžia ir demografinių šeimos procesų, kurie vyksta istoriniu laiku, ypatumai. Tad surašymų informacijos analizė suteikia galimybę stebėti ne tik statinę gyventojų santuokinių statusų padėtį konkretaus surašymo metu, bet ir dinaminę demografinę perspektyvą, atskleidžiančią gyventojų kartų santuokinio elgesio specifiką, tuo pačiu ir šeimos demografinius pokyčius.

Gyventojų santuokiniai statusai ir santuokinis elgesys išsamiai nagrinėti 2001 ir 2011 m. gyventojų ir būstų surašymų duomenų pagrindu (Stankūnienė, 2006, 2016). Stankūnienė (2016), analizuodama net šešių surašymų duomenis, kurie aprėpia daugiau nei šimto metų laikotarpį (1897, 1923, 1979, 1989, 2001 ir 2011 m.), pateikė platų, istoriškai panoraminį Lietuvos gyventojų santuokinio statuso kaitos, bet tuo pačiu ir santuokinio elgesio transformacijos vertinimą. Išskirti trys Lietuvos visuomenės santuokos šimtmetį apibūdinantys demografiniai modeliai: 1) vėlyvame amžiuje kuriamų santuokų, žemo santuokystės lygio ir aukštos nevedusiųjų ar netekėjusiųjų dalies, būdingo XX a. pirmai pusei; 2) jauname amžiuje kuriamų santuokų ir aukšto santuokystės lygio, pasireiškusio nuo XX a. vidurio iki 9-ojo dešimtmečio pradžios; 3) vyresnio santuokos amžiaus, kohabitacijų plitimo ir šeimos nestabilumo (Stankūnienė, 2016, 141–142, 168).

2021 m. surašymas ir jo duomenų pagrindu atliekama gyventojų santuokinio statuso analizė, kuri ir yra šio skyriaus objektas, suteikia galimybę papildyti ankstesnius tyrimus, atskleisti jaunesnių gyventojų kohortų santuokinį elgesį, įvertinti jo ypatumus ir tuo būdu pratęsti Lietuvos šeimos naujausios istorijos pasakojimą. Kadangi, kaip jau minėta, ankstesniuose tyrimuose išsamiai nagrinėti ilgalaikiai santuokinio statuso kaitos procesai, remiantis 1897–2011 m. surašymais, šio straipsnio tikslas – susitelkti į naujausio surašymo teikiamą informaciją bei tarpusaurašyminio laikotarpio (2011–2021 m.) procesų analizę. Vis dėlto kai kur peržengiama tik pastarojo dešimtmečio riba, žvelgiama ir į ankstesnę, kelių dešimtmečių, praeitį, kai tai aktualu siekiant įvertinti naujausias tendencijas. Kaip įprasta, nagrinėjant santuokinį statusą, atsižvelgiama ne į visą populiaciją, bet tik 16 metų amžiaus ir vyresnius asmenis, t. y. tuos, kurie pagal teisiškai nustatytą santuokos amžių arba išimties tvarka gali kurti santuoką.

SANTUOKINIO STATUSO STRUKTŪRA: MAŽIAU SUSITUOKUSIŲJŲ, DAUGIAU IŠSITUOKUSIŲJŲ

2021 m. Lietuvos gyventojų pasiskirstymas pagal santuokinį statusą buvo labai artimas fiksuotam 2011 m. surašymo metu (1 pav.). Ir nors kai kuriose santuokinio statuso kategorijose ar lyties grupėse yra nedidelės dinamikos, tačiau paskutinio surašymo santuokinių statusų demografinis vaizdas yra 2011 m. surašymo replika. O tai nepasakytina, palyginus ankstesnius XXI a. surašymus – 2001 ir 2011 m. Apskritai, prieš pradedant kiek detalesnį paskutinio surašymo rezultatų aptarimą, galima teigti, kad per šio amžiaus 2-ąjį dešimtmetį radikalių šeimos demografinių pokyčių nevyko ir jį gal kiek su avansu galima vadinti stabilizacijos laikotarpiu po esminių transformacijų, būdingų XX a. paskutiniajam ir XXI a. 1-ajam dešimtmečiui, kurios atsispindi lyginant 1989, 2001 ir 2011 m. surašymus.

Remiantis paskutinio surašymo duomenimis, vedusių vyrų Lietuvoje buvo 54,5 proc., o ištekęsusių moterų – 46,3 proc (1 pav.). Taigi apie pusę vyrų ir moterų populiacijos gyveno santuokoje. Panaši dalis susituokusiųjų fiksuota ir dešimtmečiu anksčiau, 2011 m. (atitinkamai 55,8 ir 45,6 proc.). Prieš maždaug trisdešimt metų, 1989 m., santuokoje gyvenančių vyrų buvo 69 proc., o moterų – 60 proc., dešimtmečiu vėliau, 2001 m., jau tik atitinkamai 62 ir 52,6 proc. Laikotarpiais tarp 1989 ir 2001 m. bei tarp 2001 ir 2011 m. susituokusių moterų ir vyrų dalis populiacijoje kiekvienu periodu mažėjo panašiai – apie 6–7 proc. punktus. Tuo tarpu pastaruoju tarpsurašyminiu periodu (nuo 2011 iki 2021 m.) vedusiųjų ar ištekęsusiųjų dalies susitraukimas buvo labai nežymus ir siekė, kaip jau minėta, apie 1 proc. punktą.

2011 m. Lietuvoje po bene šimto metų fiksuota tendencija, jog mažiau nei pusė moterų populiacijos gyveno santuokoje (Stankūnienė et al., 2016) ir paskutinis surašymas liudija šios tendencijos tęstinumą. Nors vyrų dar kiek daugiau nei pusė tebėra susituokę, jų dalis taip pat mažėja. 2021 m. pagal susituokusių asmenų dalį visuomenėje artėjame prie padėties, kuri buvo būdinga prieš maždaug šimtmetį: 1923 m. surašymo duomenimis, tuometinėje Lietuvoje susituokusių vyrų buvo 50,6 proc., o moterų – 44,2 proc. Žinoma, tai, kad prieš šimtmetį ir šiandien susituokusiųjų dalys yra panašios, sąlygota iš esmės įvairių demografinių, socioekonominių ir kultūrinių veiksnių rinkinio ir šis sugretinimas yra daugiau formalus, jokių būdu nereiškiantis, kad išgyvename istorinį pasikartojimą. Matyt, svarbiausia šiuo atveju yra tai, kad populiacijos lygmeniu santuoka nebėra dominuojanti asmeninio gyvenimo forma, maždaug kas antras vyresnis nei 16 metų gyventojas

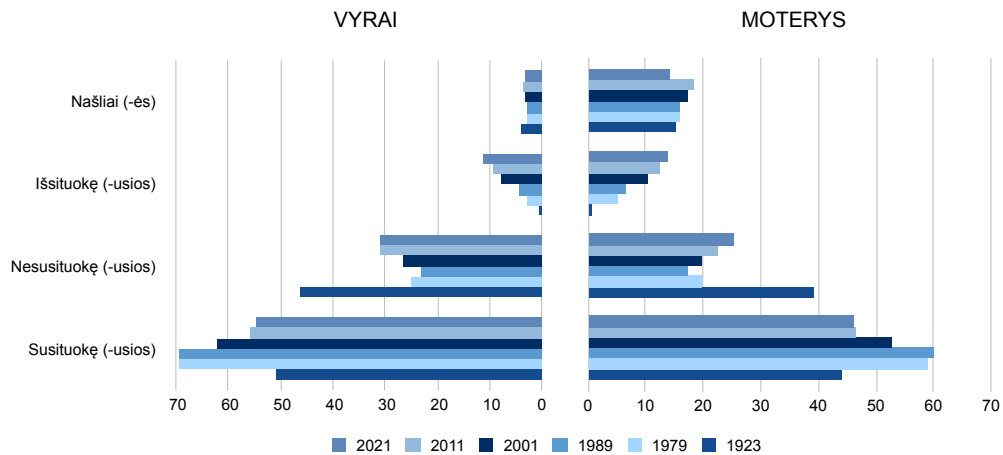
– vyras ar moteris – negyvena santuokoje.

Mažėjant susituokusiųjų, auga niekada nesituokusiųjų dalis. 2021 m. santuokos nesukūrusių vyresnių nei 16 metų amžiaus vyrų buvo 31,2 proc., o moterų – 25,5 proc. Taigi maždaug kas trečias vyras ir kas ketvirta moteris nėra sukūrę šeimos. Dešimtmečiu anksčiau tokių atitinkamai buvo 31,1 ir 22,5 proc. Palyginti, prieš maždaug trisdešimt metų, 1989 m., nevedusių vyrų Lietuvoje buvo 23 proc., o netekėjusių moterų – 17,2 proc. Vadinasi, per tris dešimtmečius nesusituokusių vyrų ir moterų dalys išaugo maždaug po 9–10 proc. punktų. Žvelgdami į ilgesnį istorinį periodą, galime teigti, kad 2021 m. netekėjusių moterų dalis yra antra didžiausia per praėjusį šimtmetį, o nevedusių vyrų dalis šią rekordinę reikšmę buvo pasiekusi dar 2011 m. ir per praėjusį dešimtmetį neaugo.

Nuo 2001 m. pradėjusi ryškėti nevedusiųjų ar netekėjusiųjų gausėjimo bei susituokusiųjų mažėjimo tendencija atspindi šeimos kūrimo scenarijų pokyčius ir šeimos formų įvairėjimą. Nesusituokusiųjų 1989 ir 2021 m. šeiminei padėtis nėra identiška. Prieš tris dešimtmečius didžioji dauguma nesusituokusiųjų buvo neturintys partnerio ir negyvenantys šeiminiame gyvenime. Tuo tarpu šiandien tarp nesusituokusiųjų patenka ir gyvenantys kohabitacijoje, bet neįteisintose santuokose. Tad jei sovietiniu ar tarpukario periodais vykdytų surašymų metu didžiąją daugumą nevedusių vyrų buvo galima prilyginti viengungiams, šiandien tai būtų iš esmės netikslu. Vis dėlto nesusituokusiųjų dalies augimas kelia kitą svarbų klausimą dėl demografinių ar sociologinių mechanizmų, kurie dalį gyventojų atiboja nuo santuokos. Jei prieš šimtmetį tai buvo nulemta santuokinių elgesį neformaliai reglamentavusių turto tarp kartų perdavimo normų ir praktikų, nusistovėjusių agrarinio tipo visuomenėje, tai šiandien turėtume kalbėti ne tik apie kultūrinius veiksnius, pakitusį šeimos gyvenimo normų landšaftą (legitimuojantį įvairias šeimos formas), bet ir apie individualaus ekonominio kapitalo (turimo ir perspektyvinio) vaidmenį partnerių pasirinkimo „rinkoje“. Prie šio klausimo dar sugrįšime kiek vėliau.

Paskutinio surašymo metu išsituokusių vyresnių nei 16 metų moterų Lietuvoje buvo 13,8 proc., o vyrų – 11,1 proc. Nors ir negausiai, tačiau išsituokusiųjų dalis, palyginti su ankstesniu surašymu, augo ir tai pratęsia jau anksčiau fiksuotą tendenciją, kad kiekvieno paskesnio surašymo metu išsituokusiųjų dalis vyrų ir moterų populiacijoje gausėja. Ši tendencija iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti gana paradoksali, nes per praėjusį dešimtmetį ištuokų rodikliai Lietuvoje mažėjo. Jei 2011 m. suminis ištuokų rodiklis siekė 0,45, tai dešimtmečiu vėliau – 0,36 (Rodiklių duomenų bazė, 2023). Auganti išsituokusiųjų dalis populiacijoje yra pasekmė gausėsių vyresnio amžiaus žmonių (dabartinių

1 pav. Vyrų ir moterų santuokinis statusas 1923–2021 m., 16 metų amžiaus ir vyresni gyventojai, proc.

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės, kiti metai – Stankūnienė et al., 2016, p. 170.

penkiasdešimtmečių–šešiasdešimtmečių) kohortų, kurių gyvenimas buvo stipriai formuojamas „auksinio santuokos amžiaus“ scenarijaus, kai didelė šių kartų dalis tuokėsi, bet buvo ir gausiai skiriamasi.

Išsituokusių moterų dalis yra kiek skaitlingesnė nei vyrų. Tai pirmiausia sąlygota moterų ir vyrų poskyrybinio šeiminio gyvenimo trajektorijų. Apskritai moterys rečiau nei vyrai sukuria pakartotines santuokas, o Lietuvoje moterų ir vyrų atotrūkis yra didesnis nei kitose Vidurio ir Rytų Europos ar Baltijos šalyse (Maslauskaitė, Baublytė, 2015).

Pastebėtina, kad, palyginti su sovietinio periodo pabaiga (1989 m.), išsituokusių moterų ir vyrų dalis beveik padvigubėjo, o tai vėlgi atspindi išaugusią socialiai priimtinių šeiminio gyvenimo formų įvairovę. Sovietmečio pabaigoje santuoka dar buvo vienintelė socialiai priimtina šeiminių santykių reguliavimo forma, nors kohabitacijos, kaip antrosios partnerystės, jau buvo pradėjusios plisti (Maslauskaitė, 2009). Tad dažnos skyrybos, kurios buvo būdingos sovietiniu periodu, buvo lydimos ir pakartotinių santuokų. Plintanti kohabitacija ir jos socialinis normalizavimas sąlygojo, kad išsituokusieji savo partnerystės istoriją neretai tęsia nebekurdami santuokos, bet gyvendami kartu.

Našlių grupė ilgalaikėje perspektyvoje yra viena stabiliausių. 2021 m. našlių vyrų buvo 3,2 proc., o moterų – 14,4 proc. Žvelgiant į visus sovietinio ir šiuolaikinės Lietuvos surašymus, vyrų našlių dalis beveik nekito, o, palyginti su 1923 m. surašymu, našlių buvo

tik nežymiai gausiau (4,1 proc.). Moterų ir vyrų našlystės atotrūkis ir jo tęstinumas yra sąlygotas kelių veiksnių. Pirmiausia, santuokinio elgesio skirtumų, nes netekę sutuoktinės vyrai, kaip ir skyrybų atveju, turi didesnius šansus sukurti pakartotinę partnerystę / santuoką. Antra, ir tai pasakytina apie sovietinio ir šiuolaikinės Lietuvos periodą, moterų ir vyrų našlystės atotrūkis sąlygotas mirtingumo ypatumų, kurie veikia vyrų nenaudai. Lietuvai ilgą laiką buvo būdingas vadinamasis sovietinis mirtingumo modelis, kuris reiškėsi vyrų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės (VTGT) mažėjimu, moterų – stagnacija, dideliu VTGT atotrūkiu pagal lytį, o XX a. 1-ojo dešimtmečio pradžioje (2000–2007 m.) situacijos vyrų populiacijoje blogėjimu (Jasilionis et al., 2015). Tad mirtingumo pagal lytį skirtumai didele dalimi sąlygoja gausesnę moterų našlystę. Vis dėlto pastebėtina, kad 2021 m. pirmą kartą moterų našlių dalis mažėjo ir tai nutraukė bei apgrėžė moterų našlių augimo tendenciją, būdingą 2001 ir 2011 m. Labai tikėtina, kad ši atotrūkių po truputį glaudina nuo 2007 m. stebimos pozityvios mirtingumo statistikos tendencijos. Nuo 2007 iki 2019 m. VTGT augo, vyrų padidėjo 7 metais, moterų – 4 (Rodiklių duomenų bazė, 2023), ir tai, tikėtina, koregavo pastarųjų metų moterų našlystės rodiklius.

SANTUOKINIS STATUSAS: MOTERYS, VYRAI, KARTOS

Santuoka, ištuoka ar našlystė – gyvenimo kelio įvykiai, susiję su žmogaus amžiaus tarpsniu. Todėl, nagrinėjant gyventojų santuokinio statuso struktūrą, būtina įvertinti ir jų amžių. Be to, moterų ir vyrų šeiminio gyvenimo įvykių kalendoriai šiek tiek skiriasi, todėl, kalbant apie santuokas, ištuokas ar našlystę, svarbu aptarti ir lyties požymį. Jei ankstesniame poskyryje santuokinių statusų struktūrą nagrinėjome per ilgą istorinio laiko perspektyvą, tai dabar susitelksime tik į 2021 m. padėtį, pažvelgsime į moterų ir vyrų santuokinio statuso pasiskirstymą pagal amžiaus grupes. Pradžioje pasitelkę absoliučius skaičius aptarsime, kiek ir kokių santuokinių statusų yra kiekvienoje vyrų ir moterų amžiaus grupėje. Tai leis susidaryti bendrą vaizdą apie vieno ar kito statuso paplitimą, nors, žinoma, svarbu atsižvelgti ir į konkrečios amžiaus grupės dydį, tai darysime šiame poskyryje vėliau. Kitas analizės žingsnis – moterų ir vyrų populiacijų palyginimas. Nagrinėsime lyčių skirtumus atskirose santuokinio statuso grupėse, taip pat pokyčius, įvykusius tarpurašyminiu periodu, t. y. nuo 2011 iki 2021 metų.

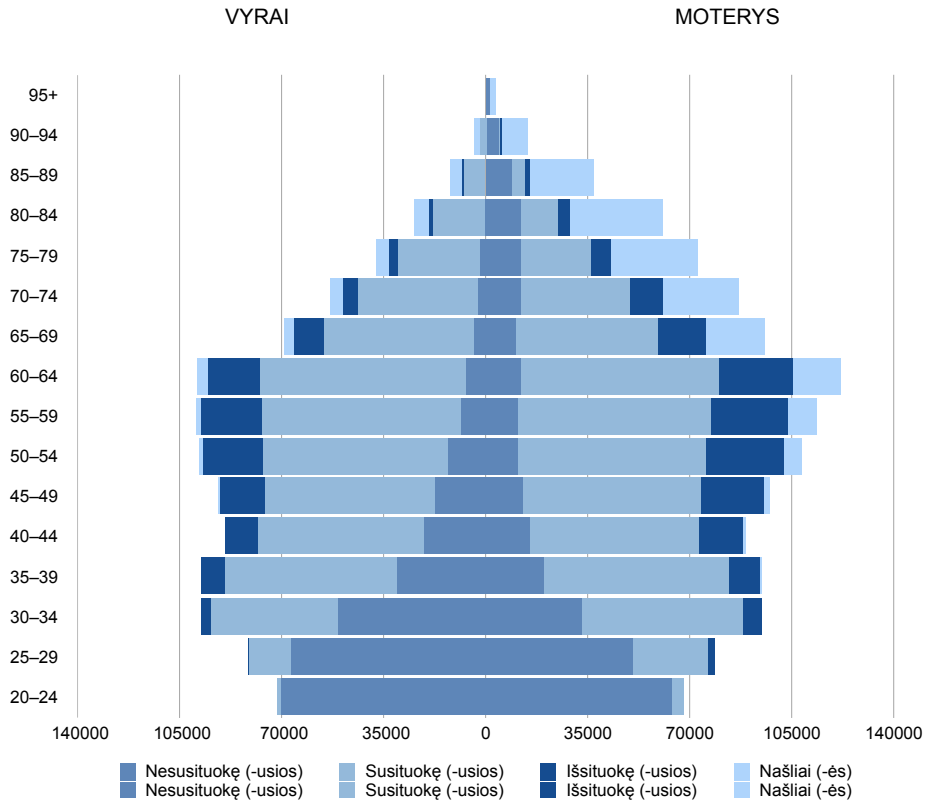
Santuokinis statusas pagal amžių ir lytį 2021 m.: bendros kaimo ir miesto tendencijos

Pažvelkime į Lietuvos gyventojų 2021 m. santuokinį statusą per amžiaus ir lyties piramidę (2 pav.). Ji atspindi kiekvienos amžiaus ir lyties grupės santuokinio statuso absoliučius skaičius, t. y. kiek tam tikro amžiaus gyventojų – vyrų ir moterų – turi vieną ar kitą santuokinį statusą. Žinoma, ši perspektyva, kaip jau ir minėta, turi ribotumą, nes neįvertinamas visas kiekvienos amžiaus grupės dydis. Visgi absoliutūs skaičiai svarbūs siekiant įvertinti, kiek kokių gyventojų pagal santuokinį statusą surašymo metu fiksuota. 2 pav. pateikta informacija tik apie 20 metų amžiaus ir vyresnius gyventojus, nes jaunesnių amžiaus grupių santuokinio statuso dinamika yra labai maža, absoliuti dauguma jų yra nesusituokę (pvz., 18–19 m. vedusių vyrų yra tik 11).

Santuokinių statusų amžiaus ir lyties vizualinė perspektyva pirmiausia atskleidžia, kad piramidė nėra simetriška statusų pasiskirstymo požiūriu, t. y. vienoje jos pusėje kai kurie santuokiniai statusai yra dažnesni nei kitoje. Ryškiausi skirtumai šiuo požiūriu būdingi našlių ir niekada nesusituokusių statusų atveju. Žvelgdami į našlius (-es), matome, kad nuo 50–54 metų amžiaus grupės dešinėje piramidės pusėje, kurioje vaizduojama moterų populiacija, pradeda gausėti našlių skaičius ir su kiekviena vyresne amžiaus grupe jis didėja. Tuo tarpu vyrų populiacijoje našlių dalis nors ir pradeda ryškėti vyresnėse grupėse (nuo 70 metų amžiaus), tačiau, palyginti su atitinkamos amžiaus grupės moterimis, ji išlieka nežymi. Pavyzdžiui, 75–79 metų amžiaus moterų našlių Lietuvoje 2021 m. buvo 29,7 tūkst., tuo tarpu vyrų – tik 4,8 tūkst., taigi apytikriai šešis kartus mažiau. Našlystė tampa dominuojančiu santuokiniu moterų statusu nuo 75 metų amžiaus; našlių moterų skaičius beveik prilygsta to paties amžiaus susituokusių skaičiui, o dar penkeriais metais vyresnėje grupėje (80–84 metų) moterų našlės jau yra gausiausia grupė, jų yra 32,2 tūkst., kai tuo tarpu gyvenančių kartu su partneriu jau tik 12,4 tūkst. Taigi nors kiek anksčiau ir aptarėme, kad, palyginti su 2011 m., našlių moterų dalis šiek tiek sumažėjo, tendencija, jog vyriausiam amžiuje našlystė yra dažniausiai pasitaikantis moterų santuokinis statusas, išlieka nepakitusi. Moterų ir vyrų našlystės santuokinio statuso skirtumai yra sąlygoti kito demografinio proceso – mirtingumo ir jo diferenciacijos pagal lytį, kurį jau aptarėme šiek tiek anksčiau ir prie kurio šiame leidinyje dar bus grįžta.

Antroji ryški piramidės asimetrija stebima nesusituokusių statuso grupėse. Žvelgiant nuo piramidės apačios, t. y. jauniausių amžiaus grupių, nevedusių vyrų dalis yra didesnė ir su kiekviena vyresne amžiaus grupe mažėja nuosaikiau nei moterų. Pavyzdžiui,

2 pav. Vyrų ir moterų pagal santuokinį statusą ir amžių, 20 metų amžiaus ir vyresni gyventojai

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

nesusituokusių 25–29 metų amžiaus vyrų yra 66,5 tūkst., moterų – 50,6 tūkst., 30–34 metų amžiaus vyrų yra – 50,5 tūkst., moterų – tik 32,8 tūkst. Nors su kiekviena vyresne amžiaus grupe, nesusituokusiųjų dalis mažėja, visgi vyrų persvara išlieka iki 55–59 metų amžiaus grupės. Tarp vyresnių nei 55–59 metų amžiaus jau matome atvirkštinę tendenciją – daugiau nesusituokusių yra moterų nei vyrų, o vyriausiose amžiaus grupėse (nuo 70–74 metų) nevedusių vyrų itin mažai. Ši nesusituokusiųjų amžiaus ir lyties piramidės asimetrija atspindi keletą šeimos demografinių procesų. Jaunesniame amžiuje ji sąlygota vyrų ir moterų pirmosios santuokos vidutinio amžiaus skirtumo; moterų vidutinis pirmosios santuokos amžius yra maždaug dvejais metais ankstesnis nei vyrų. Šis atotrūkis stabilus, nepaisant to, kad pirmosios santuokos sukuriamos vis vyresniame amžiuje. Jei 1990 m. vidutinis vyro amžius tuokiantis buvo 24, o moterų – 22,2 metų, tai 2021 m. – 30,5 ir

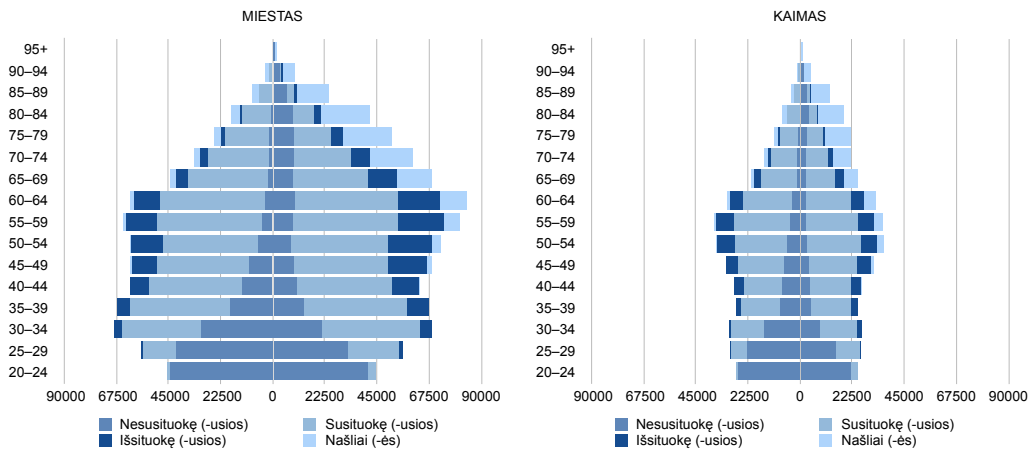
28,3 metų (Demografijos metraštis, 1995; Rodiklių duomenų bazė, 2023). Vis dėlto tarp vyresnių, surašymo metu į penktąją dešimtį įžengusių, vyrų gausesnės nevedusiųjų gretos jau gali indikuoti ir tai, kad didesnė dalis šios amžiaus grupės vyrų nei moterų niekada ir nesukurs santuokos (nors nebūtinai neturės partnerystės). Vyriausiose amžiaus grupėse nesusituokusių moterų persvara atspindi šių vyriausių kartų, kurios į aktyvų šeimos kūrimo etapą įžengė apie XX a. 6–7 dešimtmetį, santuokinio elgesio specifiką. Ankstesni tyrimai rodo, kad šiose kohortose moterys dažniau nei vyrai likdavo nesusituokusios ir moterų bei vyrų atotrūkis reikšmingas buvo aukštojo išsilavinimo grupėje (Stankūnienė, 2006).

Trečioji piramidės asimetrija stebima išsituokusiųjų atveju. Išsituokusių moterų yra daugiau visose amžiaus grupėse, tačiau išsituokusių moterų ir vyrų santykis atkartoja U formos kreivę. Išsituokusių moterų skaičius gausesnis jau 25–29 metų amžiaus grupėje ir vėliau ši asimetrija mažėja, o tarp vyresnių nei 70 metų gyventojų vėl auga moterų persvara. Retesnės išsituokusių vyrų gretos pirmiausia sąlygotos geresnių vyrų šansų „antrųjų santuokų rinkoje“, o didesnis išsituokusių moterų nei vyrų skaičius jaunesniame amžiuje – ankstesnių moterų santuokų.

Gyventojų santuokinio statuso piramidės kaime ir mieste nors ir atkartoja bendras tendencijas, tačiau akivaizdūs ir kai kurie specifiniai teritoriniai skirtumai. Kitaip nei mieste, kuriam būdingi skaitlingesni išsituokusių moterų nei vyrų skaičiai (ir tai atkartoja jau aptartą bendrą visos populiacijos tendenciją), kaime šio santuokinio statuso vyrų ir moterų atotrūkis mažesnis. Jei jaunesnių nei 30 metų amžiaus išsituokusių moterų yra daugiau nei vyrų, tai nuo 35 iki 69 metų amžiaus grupėse šio skirtumo nebelieka. Tikėtina, kad išsiskyrę kaimo vyrai, kitaip nei miesto, pakartotinai susituokia ženkliai rečiau ir vėliau arba gyvena neregistruotoje partnerystėje ar vieni. Santykinis išsituokusių kaimo vyrų populiacijos dalies skirtumas, labai tikėtina, yra sąlygotas ir jų nepatrauklumo santuokinėje rinkoje. Kadangi, kaip rodo ankstesni tyrimai, bedarbiai, ekonomiškai neaktyvūs, neįgalūs kaimo vyrai turi daugiau šansų išsiskirti (Maslauskaitė et al., 2015), galbūt dėl tų pačių socioekonominių ypatumų mažesnės ir jų galimybės, iširus pirmai santuokai, sukurti antrąją.

Kaip skiriasi moterų ir vyrų santuokiniai statusai šiandienėje Lietuvos visuomenėje ir kaip keitėsi per praėjusius dešimt metų? Siekdami atsakyti į šiuos klausimus, pirmiausia aptarsime atskirus santuokinius vyrų ir moterų statusus amžiaus grupėse, o vėliau palyginsime pastarųjų dviejų surašymų duomenis. Jei iki šiol operavome absoliučiais skaičiais, dabar pereisime prie santykinų rodiklių.

3 pav. Kaimo ir miesto gyventojai vyrai ir moterys pagal santuokinį statusą ir amžių

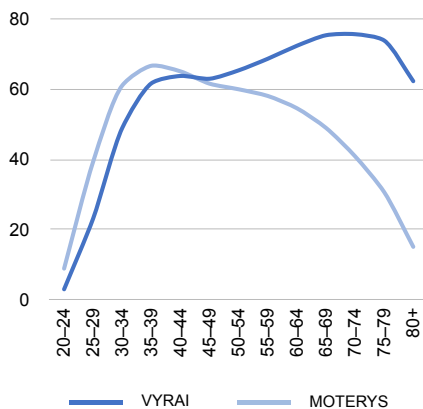

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Susituokusieji. Susituokusių moterų ir vyrų pagal amžių struktūros gerokai skiriasi (4 pav.). Ištekėjusių moterų sparčiai gausėja iki 30–34 metų, pikas pasiekiamas 35–39 metų amžiaus grupėje, o vyresniame amžiuje susituokusių moterų dalis nuosekliai mažėja. Susituokusių moterų dalies augimas sparčiausias amžiaus grupėse iki 30–34 metų. Jei 20–24 metų amžiaus ištekėjusių moterų tėra tik 8,9 proc., tai penkeriais metais vyresnėje grupėje – jau 39,4 proc., dar penkeriais metais vyresnėje – 61,6 proc. 35–39 metų amžiaus ištekėjusių moterų dalis jau paauga tik apie 5 procentinius punktus, iki 66,7 proc., ir tai yra susituokusių moterų dalies pikas. Vadinasi, intensyviausias santuokos kūrimo gyvenimo kelio etapas Lietuvoje moterims yra nuo 25 iki 34 metų amžiaus. Per šį gyvenimo kelio dešimtmetį moterys aktyviausiai teka. Tačiau tarp vyresnių nei 40 metų amžiaus moterų susituokusiųjų dalis nuosekliai mažėja ir tai sąlygota augančių išsiskyrusių, o dar vyresniame amžiuje ir našlių moterų dalies. 75–79 metų amžiaus grupėje susituokusių moterų jau yra tik maždaug kas trečia (30,7 proc.), o moterų per 80 metų amžiaus – tik 15 proc., taigi tik kiek dažniau nei dešimta moteris senatvėje gyvena kartu su sutuoktiniu.

Vedusių vyrų kreivė atkartoja jau aptartą moterų jaunesniame amžiuje (nors ir yra kiek žemesnė), tačiau esmingai skiriasi vyresniame amžiuje. Vedusių vyrų dalis su kiekviena amžiaus grupe (iki 35–39 metų amžiaus) auga, tačiau lėčiau nei moterų, o tai rodo, kad vyrai, palyginti su to paties amžiaus moterimis, tuokiasi ne taip sparčiai. Jei 25–29 metų

4 pav. Kaimo ir miesto gyventojai vyrai ir moterys pagal santuokinį statusą ir amžių, proc.

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

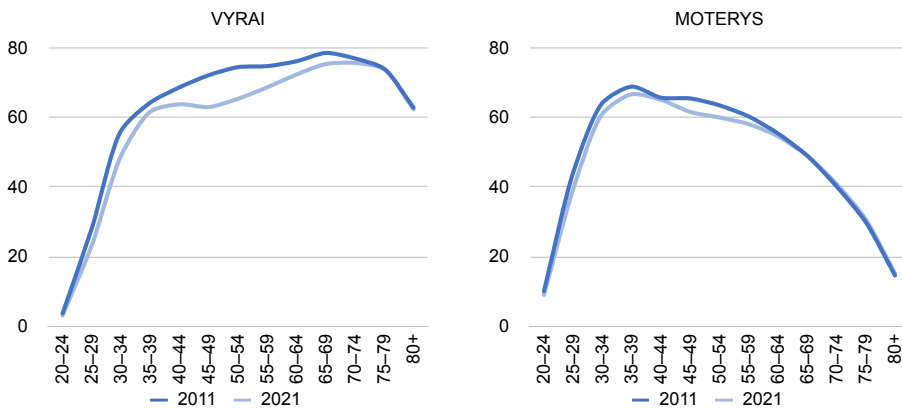
amžiaus susituokusių vyrų yra tik 23,3 proc., o tarp penkeriais metais vyresnių (30–34 m.) – jau 49 proc. (moterų, kaip minėta, atitinkamai – 39,1 ir 61,1 proc.). Taigi iki trisdešimties metų mažiau nei ketvirtadalis vyrų yra susituokę, tuo tarpu tarp penkeriais metais vyresnių – jau beveik pusė. 40–44 metų amžiaus grupėje 63,8 proc. vyrų yra susituokę, tačiau, kitaip nei moterų atveju, tai dar nėra susituokusių vyrų pikas. Vyresnėse amžiaus grupėse su kiekviena vyresne amžiaus grupe susituokusių vyrų dalis auga. Pabrėžtina, kad, kitaip nei moterų, kuo vyresni vyrai, tuo didesnė jų dalis yra susituokę. 70–74 metų amžiaus vedusių vyrų yra 78,7 proc., o moterų – 40,9 proc., šios žirklys dar labiau didėja vyresniame amžiuje – 80 metų amžiaus ir vyresnių su sutuoktine gyvenančių vyrų yra 62,3 proc., moterų – 15,1 proc. Šios iš esmės skirtingos susituokusiųjų vyresniame amžiuje trajektorijos sąlygotos dviejų kitų demografinių procesų – mirtingumo ir pakartotinių santuokų. Vyrų, jei gyvenimo kelyje ir išsituokia, sukuria pakartotines santuokas taip vėl įgydami sutuoktinio statusą, kuris fiksuojamas surašymo metu. „Antrinė santuokos rinka“ yra žymiai palankesnė vyrams tiek dėl sociokultūrinių normų, tiek ir dėl demografinio lyčių disbalanso vyresniame amžiuje. Be to, vedusiems vyrams yra daugiau šansų sulaukti vyresnio amžiaus, nes, kaip rodo tyrimai, santuoka yra vienas iš veiksnių, didinančių vidutinę tikėtiną gyvenimo trukmę (Jasilionis et al., 2015).

Ar keitėsi susituokusių moterų ir vyrų kreivės nuo 2011 iki 2021 metų? 5 pav. pateikta lyginamoji informacija rodo, kad tarp surašymų moterų santuokinis statusas pagal

amžiaus grupės beveik nesikeitė (5 pav.). Įdomu, kad 2001 ir 2011 m. periodu ištekėjusių moterų dalis mažėjo visose amžiaus grupėse, ypač 20–24 ir 25–29 metų amžiaus (Stankūnienė, 2016, 151), tuo tarpu per pastarąjį dešimtmetį susituokusių moterų dalis skirtingose amžiaus grupėse nekito. Tai, tikėtina, liudija demografinio su santuokos kūrimu susijusio elgesio stabilizaciją. Taigi nusistovėjo tam tikras demografinis santuokos kūrimo kalendorius, kuris iš esmės nesikoregavo per praėjusį dešimtmetį.

Tuo tarpu vyrų populiacijoje aptariamu laikotarpiu (nuo 2011 iki 2021 m.) susituokusiųjų mažėjo visose amžiaus grupėse, išskyrus vyresnius nei 75 metų. Nors sumažėjimas jaunesnėse amžiaus grupėse nėra didelis ir sudaro apie 5 proc. punktus, jis išauga tarp 45–49 ir 50–54 metų amžiaus vyrų. Jei 2011 m. šio amžiaus susituokusių vyrų buvo atitinkamai 72,2 ir 74,5 proc., tai dešimtmečiu vėliau – 63 ir 65,4 proc. Taigi tarp 45–49 metų amžiaus vyrų susituokusiųjų per dešimtmetį sumažėjo 9,2 ir 9,1 proc. Susituokusių vyrų „deficitas“ 45–54 metų amžiaus grupėje 2021 m. atspindi apie 1970-uosius gimusių (1966–1975 m.) vyrų kohortų santuokinio elgesio ypatumus. Tikėtina, kad šis „deficitas“ yra rezultatas keleto šeimos demografinių procesų – kohabitacijų ir skyrybų, – kurie netolygiai veikia skirtingose socioekonominėse grupėse, tačiau prie to išsamiau dar sugrįšime aptardami santuokinio statuso ir išsilavinimo skirtumus.

5 pav. Susituokę vyrai ir moterys pagal amžių 2011 ir 2021 metais, proc.

Nevedę, netekėjusios. Aptardami santuokinio statuso amžiaus ir lyties piramidę, jau minėjome, kad niekada santuokoje negyvenusių vyrų yra kiek daugiau nei moterų visose amžiaus grupėse iki 55–59 metų, tačiau vyresniame amžiuje – padėtis apsiverčia. Tai iliustruoja ir 6 pav., kuriame matome, kad iki 55–59 metų amžiaus netekėjusių moterų visose amžiaus grupėse yra mažiau nei vyrų, tačiau vyresnėse amžiaus grupėse stebime atvirkštinę tendenciją. 60 metų amžiaus ir vyresnės moterys dažniau yra netekėjusios nei to paties amžiaus vyrai, o tarp vyriausių (80 metų ir daugiau) netekėjusiųjų dalis sudaro 22,4 proc., tuo tarpų to paties amžiaus nevedusių vyrų – tik 4,3 proc. Tikėtina, kad vyriausio amžiaus nevedusių vyrų ir netekėjusių moterų atotrūkis sąlygotas skirtingų selektyvumo mechanizmų. Santuokos niekada nesukūrusiems vyrams būdingi arba išskirtinai nepatrauklūs socioekonominiai, arba su sveikata susiję ypatumai. Be to, tikėtina, kad nevedę vyrai rečiau sulaukia vyriausio amžiaus. Netekėjusios 60-metės ir vyresnės moterys, bent jau dalis jų, tikėtina, neištekėjo, nes buvo nepatrauklios dėl įgyto aukštojo išsilavinimo. Kaip rodo ankstesni tyrimai, būtent šios moterys, palyginti su įgijusiomis kitokį išsilavinimą, dažniau likdavo netekėjusios (Stankūnienė, 2006).

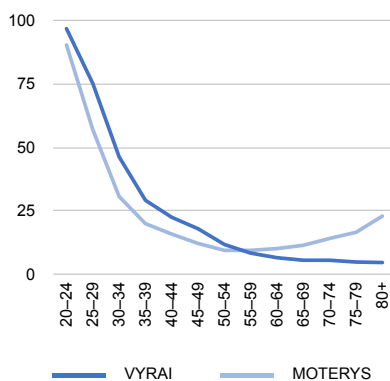
Nagrinėdami moterų ir vyrų, niekada nesukūrusių santuokos, dalies kaitą 2011 ir 2021 m. (6 pav.), matome, kad vyrų populiacijoje nevedusių dalis išauga visose amžiaus grupėse nuo 25 iki 54 metų amžiaus atitinkamai po maždaug 10 procentinių punktų. Pavyzdžiui, jei 2011 m. 44–49 metų amžiaus vyrų, kurių aktyvusis šeimos kūrimo periodas jau yra baigtas, nevedusių buvo 9,9 proc., tai 2021 m. – 18 proc. Tarp vyresnio amžiaus vyrų (60 metų ir vyresnių) nesusituokusiųjų dalis beveik nekito, tokių vyrų dalis svyruoja tarp 3–5 proc., taigi jie yra greičiau išimtis.

Moterų niekada netekėjusių dalis jaunesnėse amžiaus grupėse tarpsurašyminiu periodu taip pat augo, tačiau ne taip žymiai kaip vyrų populiacijoje. Pavyzdžiui, 40–44 metų amžiaus niekada santuokoje negyvenusios moterys 2011 m. sudarė 10,3 proc., o dešimtmečiu vėliau – 15,9 proc. Vis dėlto niekada netekėjusių moterų dalis reikšmingai didesnė yra vyresnėse nei 70 metų amžiaus grupėse.

Nevedusių vyrų ir netekėjusių moterų dalies augimas amžiaus grupėse iki 55–59 metų amžiaus atspindi, tikėtina, ne augantį vienišų gyvenančių asmenų, bet partnerystės už santuokos plitimą.

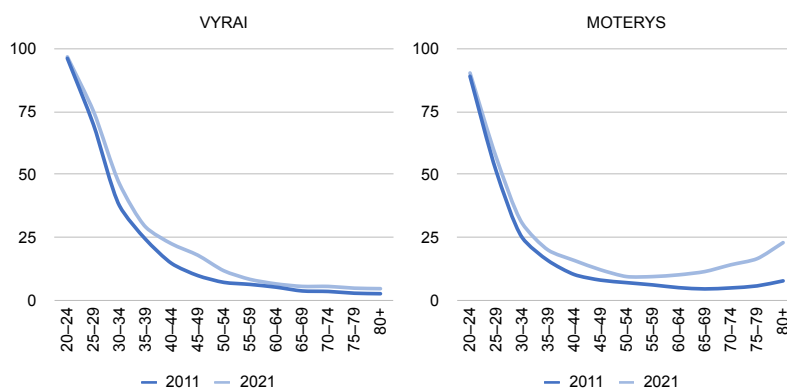
Išsituokę. Visose amžiaus grupėse išsituokusių moterų yra daugiau nei vyrų (8 pav.). Kaip jau minėta, šis lyčių atotrūkis sąlygotas to, jog po ankstesnės santuokos iširimo vyrai dažniau nei moterys sukuria pakartotinę santuoką. Išsituokusiųjų dinamika pagal amžių

6 pav. Niekada nesusituokę vyrai ir moterys pagal amžių, proc.

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

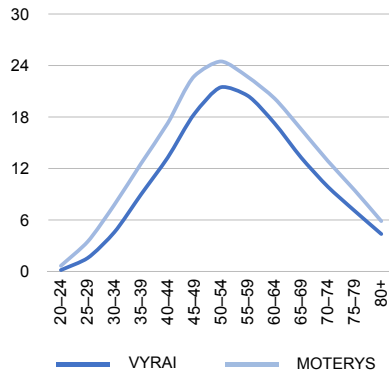
7 pav. Nesusituokę vyrai ir moterys pagal amžių 2011 ir 2021 metais, proc.

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

rodo, kad išsituokusių moterų ir vyrų gausėja iki 50–54 metų amžiaus, kai nutraukusių santuoką dalis pasiekia piką – moterų 24,5 proc., vyrų 21,5 proc. Taigi maždaug kas ketvirta 50–54 metų moteris ir kas penktas to paties amžiaus vyras Lietuvoje 2021 m. buvo išsituokę. Išsituokusiųjų dalis sparčiausiai gausėja nuo 30–34 iki 45–49 metų amžiaus, kai išsituokusiųjų dalis tarp moterų ir vyrų su kiekviena amžiaus grupe paauga maždaug po 4–5 proc. punktus. Vyresnėse nei 55 metai amžiaus grupėse išsituokusiųjų dalis mažėja. Tai dėsninga, nes ilgesnė santuokos trukmė mažina ištuokos riziką.

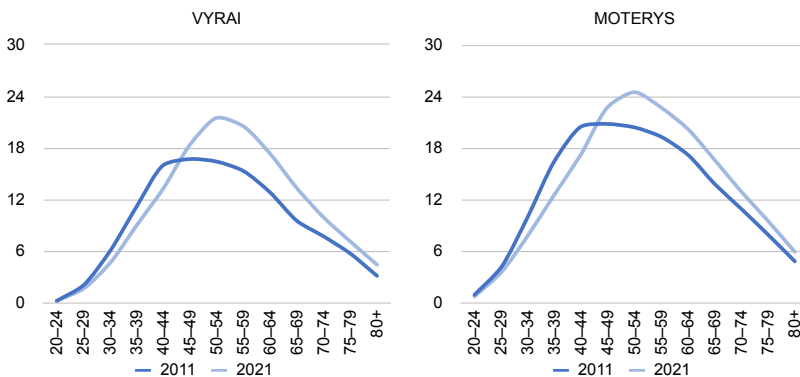
8 pav. Išsituokę vyrai ir moterys pagal amžių, proc.

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Tarpsurašyminiu laikotarpiu išsituokusiųjų išaugo tiek vyrų, tiek ir moterų populiacijoje (9 pav.). Vis dėlto išsituokusiųjų pagal amžių kreives pikas pasislinko į vyresnį amžių. 2021 m. didžiausia išsituokusiųjų dalis koncentruojasi vienoje amžiaus grupėje (50–54 metų amžiaus), kitaip nei tai buvo prieš dešimtmetį. 2011 m. išsituokusiųjų dalys buvo panašios nuo 40–44 iki 55–59 metų amžiaus. Taigi išsituokusiųjų dalies pikas 2011 m. buvo „plokštesnis“, tolygiau išsidėstęs didesniame amžiaus intervale, o 2021 m. – didžiausia išsituokusiųjų dalis teko vienai amžiaus grupei. Išsituokusiųjų populiacijos augimas, viena vertus, gali būti susijęs su gausiau besiskyrusiomis 1970–1974, 1965–1969 m. kohortomis, bet ir tuo, kad dalis šių kohortų po skyrybų, jei ir atkūrė partnerystę, gyveno kohabitacijose ir neberegistravo santuokų.

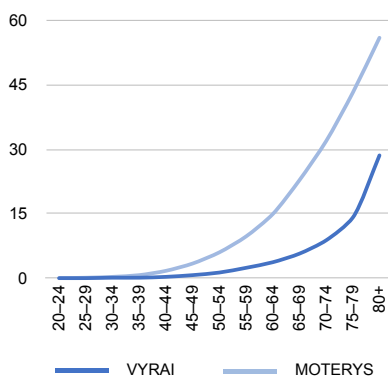
9 pav. Išsituokę vyrai ir moterys pagal amžių 2011 ir 2021 metais, proc.

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

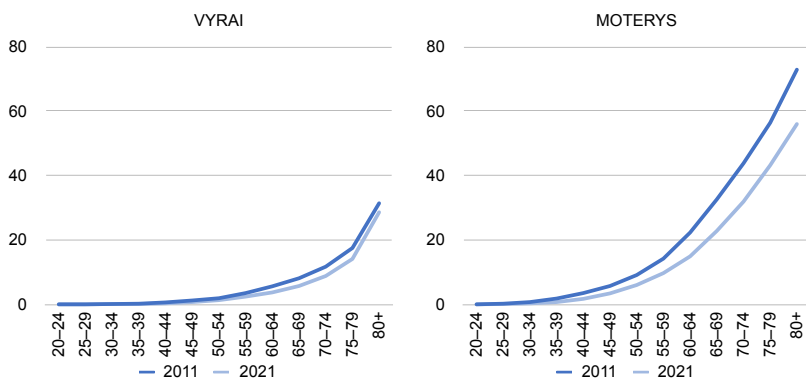
Našliai (-ės). Našlių moterų vyresniame amžiuje, kaip jau aptarėme, yra ženkliai daugiau nei vyrų, o vyriausiame amžiuje našlystė yra dažniausiai pasitaikantis moterų santuokinis statusas. Žvelgdami į našlių moterų ir vyrų pasiskirstymą amžiaus grupėse, matome itin didelį atotrūkį, kuris pradeda augti nuo 50–54 metų amžiaus grupės ir vyresnėse grupėse dar radikaliau išauga. Taip, pavyzdžiui, 65–69 metų amžiaus vyrų našlių yra 5,7 proc., o moterų – 22,8 proc., dešimt metų vyresnėje amžiaus grupėje atitinkamai – 14,1 ir 43,2 proc. Vyresnėje nei 80 metų amžiaus grupėje 56 proc. moterų yra našlės, o vyrų – du kartus mažiau (28,6 proc.).

10 pav. Našliai vyrai ir našlės moterys pagal amžių, proc.

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

11 pav. Našliai vyrai ir našlės moterys pagal amžių 2011 ir 2021 metais, proc.

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Tarpsurašyminiu laikotarpiu našlių populiacija mažėjo ir tai didžiąja dalimi moterų sąskaita (11 pav.). Jei 2011 m. 70–74 metų amžiaus moterų našlių buvo 43,8 proc., tai paskutinio surašymo metu jų fiksuota jau tik 31,9 proc. Panaši tendencija stebima ir vyresnėse amžiaus grupėse, kur moterų našlių dalis mažėjo. Tikėtina, kad tai yra XXI a. 2-ąjį dešimtmetį iki COVID-19 pandemijos augusios vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės augimo, taip pat jos atotrūkio pagal lytį mažėjimo pasekmė.

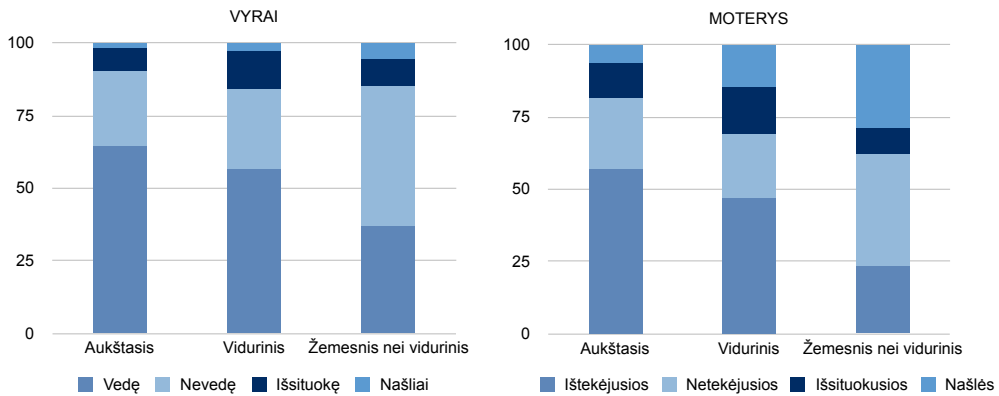
SANTUOKINIS STATUSAS IR IŠSILAVINIMAS

Išsilavinimas yra asmens kultūrinio bei socioekonominio kapitalo atspindys, o šie kapitalai yra svarbūs veiksniai, turintys įtakos šeiminių gyvenimo sprendimams ir trajektorijoms. Įgytas išsilavinimas sąlygoja individo poziciją darbo rinkoje, karjeros perspektyvas, gaunamą materialinį atlygį, gyvenimo stilių. Jis veikia ir kaip individualus išteklius, padedantis kurti subjektyvaus saugumo jausmą, užtikrintumą dėl ateities šiuolaikinėje visuomenėje, kurioje apstu neapibrėžtumų, susijusių su socialine, ekonomine, politine raida. Išsilavinimo vaidmuo šeiminiam elgesiui yra apspręstas ir visuomeninio konteksto. Pavyzdžiui, universitetinis išsilavinimas visose išsivysčiusiose visuomenėse vyrams yra veiksnys, padidinantis šansus sukurti santuoką, tuo tarpu moterų atveju – nebūtinai, ir tai priklauso nuo kitų konkrečiai šaliai būdingų kontekstinių veiksnių (Kalmijn, 2013).

Ankstesnių XXI a. pradžioje vykdytų Lietuvos gyventojų surašymų rezultatų analizė atskleidė reikšmingus santuokinės elgsenos skirtumus pagal išsilavinimą (Stankūnienė, 2006; Stankūnienė et al., 2016). Šiame poskyryje aktualu ne tik aptarti bendras išsilavinimo ir santuokinio statuso struktūros tendencijas, bet ir įvertinti jaunesnes kohortas bei jų santuokinių elgesį.

2021 m. surašymo duomenų analizė atskleidė bendrą vyrų ir moterų populiacijoms būdingą tendenciją: aukštojo išsilavinimo grupėse yra didžiausia dalis susituokusiųjų, o su kiekviena žemesnio išsilavinimo grupe jų dalis mažėja (12 pav.). Jei 64,5 proc. vyrų ir 56,9 proc. moterų su aukštuoju išsilavinimu yra susituokę, tai žemesnio nei vidurinio išsilavinimo grupėje jų dalis yra kone du kartus mažesnė (atitinkamai 36,8 ir 23,2 proc.). Vidurinio išsilavinimo grupėje atitinkamai vedusių vyrų yra 56,3 proc., o ištekėjusių moterų – 47,1 proc.

12 pav. Santuokinis statusas pagal išsilavinimo grupes, 16 metų amžiaus ir vyresni gyventojai, proc.

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Niekada nebuvousių santuokoje vyrų (vyresnių nei 16 metų) dalis mažiausia tarp įgijusių universitetinį išsilavinimą (25,8 proc.), o didžiausia – žemiausio išsilavinimo grupėje (48,1 proc.). Taigi nevedusių vyrų žemiausio išsilavinimo grupėje yra kone du kartus daugiau ir kas antras šios grupės vyras niekada nebuvo sukūręs šeimos. Vis dėlto būtina atsižvelgti, kad čia vertinama populiacija vyresnė nei 16 metų amžiaus, tad dalis, surašymo metu turėjusių žemesnį nei vidurinį išsilavinimą, dar pakils išsilavinimo pakopa. Šiame poskyryje kiek vėliau, jau įvedę ir kartų perspektyvą, patikslinsime santuokinio elgesio skirtumus pagal išsilavinimą. Moterų su aukštuoju išsilavinimu netekėjusių dalis – 24,4 proc., o žemiausio išsilavinimo grupėje – 38,7 proc. Panaši padėtis yra ir vidurinio išsilavinimo grupėje. Tačiau nesukūrusių santuokos reikšmingai išauga tarp moterų su žemiausiu išsilavinimu.

Išsituokusiųjų dalys pagal išsilavinimą yra panašios aukštojo bei žemiausio išsilavinimo grupėse (atitinkamai 7,8 ir 9,4 proc.) ir kiek didesnė vidurinio išsilavinimo grupėje (13,1 proc.). Panaši tendencija būdinga ir moterų populiacijai, kur išsituokusiųjų dalis kiek didesnė vidurinio išsilavinimo grupėje.

Našlių vyrų yra itin mažai visose išsilavinimo grupėse, tačiau moterų populiacijoje su kiekviena žemesne išsilavinimo grupe našlių gretos išauga beveik du kartus. Jei aukštojo išsilavinimo grupėje našlių yra 6,2 proc., vidurinio – 14,8 proc., tai žemiausio – 29 proc.

Santuokinis statusas, išsilavinimas ir gimimo kohortos. Kadangi įgytas išsilavinimas yra sąlygotas amžiaus, ypač kai kalbame apie jaunesnes kohortas, toliau nagrinėsime

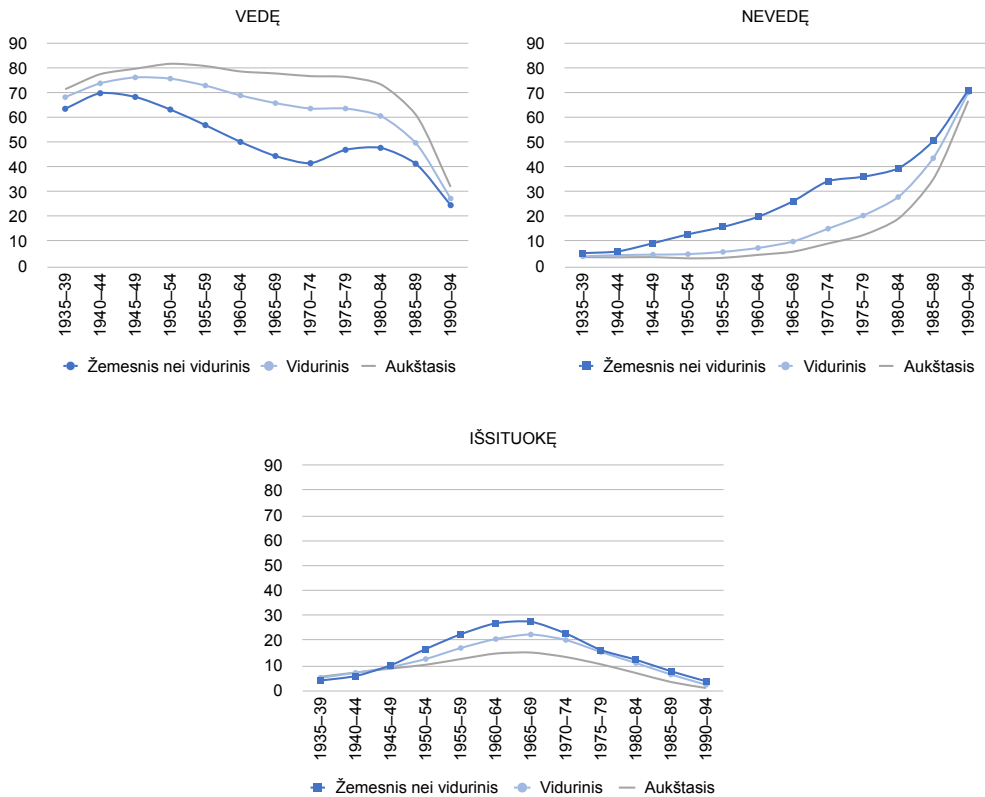
santuokinį statusą pagal išsilavinimą ir gimimo kohortas. 13 ir 14 pav. atspindėtos vyrų ir moterų populiacijos pagal kohortas ir išsilavinimą atskirose išsilavinimo grupėse. Stebėjimo pabaigos tašku pasirinkta 1990–1994 m. kohorta, kuri surašymo metu buvo 26–30 metų amžiaus, taigi, kai jau įžengiama į aktyvųjį šeimos kūrimo etapą ir dažniausiai yra pasiektas aukščiausias išsilavinimas.

Vyrų santuokinio gyvenimo trajektorijos yra reikšmingai apspęstos išsilavinimo, kaip matome 13 pav., gyvenimas santuokoje yra vyrų su aukštuoju išsilavinimu privilegija, kuri beveik nekinta stebint skirtingas vyrų kohortas. Nuo vyriausių, gimusių XX a. 5-ajame dešimtmetyje (1940–1944 m.), iki jauniausių kohortų vyrai su aukštuoju išsilavinimu dažniausiai yra susituokę. Taip, pavyzdžiui, 1940–1944 m. gimusių susituokusių vyrų yra 77,7 proc., gimusių po dviejų dešimtmečių (1960–1964 m.) – 78,8 proc., o gimusių dar dviem dešimtmečiais vėliau (1980–1984 m.) – 73 proc. Taigi, nepaisant to, kad pastaroji vyrų kohorta šeimas kūrė jau iš esmės kitomis socioekonominėmis ir kultūrinėmis sąlygomis, aukštasis išsilavinimas, akivaizdu, išlieka stipriausia „valiuta santuokinėje rinkoje“, kuri didina šių vyrų šansus ne tik susituokti, bet ir tęsti santuoką arba sukurti pakartotinę. Vidurinio išsilavinimo grupės vyrai (rečiau nei turintys aukštąjį, tačiau dažniau nei žemiausio išsilavinimo grupės) yra susituokę, o diferencijuojantis išsilavinimo poveikis šių dviejų išsilavinimo grupių vyrams su kiekviena jaunesne kohorta augo. Jei vyriausiose vyrų kohortose susituokusių vyrų diferenciacijos beveik nėra, tai jaunesnėse – skirtumai kartos viduje augo. Pavyzdžiui, 1940–1944 m. kohortoje vedusių vyrų su skirtingu išsilavinimu dalys yra labai panašios (atitinkamai 77,7, 74 ir 70 proc.), tai tarp gimusių 1960–1964 m. vedusių vyrų, priklausančių aukščiausio išsilavinimo grupei, buvo 78,8 proc., vidurinio išsilavinimo grupės – 69 proc., o žemiausio – 50 proc. Dar po dvidešimties metų gimusių vyrų – 73,6, 60 ir 50 proc. Taigi matome tiek augančius tarpkohortinius, tiek ir intrakohortinius vedusių vyrų pagal išsilavinimą skirtumus vidutinio ir žemiausio išsilavinimo grupėse ir iš esmės stabilią situaciją vyrų su aukščiausiu išsilavinimu.

Žvelgdami į žemiausio išsilavinimo (t. y. žemesnio nei vidurinis išsilavinimas) vyrų kreivę, matome, kad vedusiųjų dalis mažėja jau nuo 1950–1954 m. gimimo kohortos ir su kiekviena paskesne kohorta kreivė vis žemėja. 1960–1964 m. kohortoje ir su kiekviena jaunesne tik kas antras vyras buvo nors kartą vedęs, o 1965–1974 m. kohortose santuoką buvo įteisinę tik maždaug 40 proc. Kadangi pastarosios kohortos vyrai surašymo metu buvo 46–55 metų amžiaus, tikėtina, kad dauguma jų jau niekada ir nesusituoks. Žinoma, nuspėtina, kad įgijusieji pagrindinį išsilavinimą yra selektyvi grupė, juolab kad kohortų,

gimusių nuo XX a. 6-ojo dešimtmečio išsilavinimo keliai jau buvo paveikti sovietmečiu (1977–1978 m.) įgyvendintos švietimo reformos, pagal kurią įvestas privalomas vidurinis išsilavinimas, tad vidurinį išsilavinimą įgijusiųjų gretos augo, o šio išsilavinimo laiptelio nepasiekusieji buvo išskirtinė gyventojų grupė.

13 pav. Vyrai santuokinio statuso grupėse pagal išsilavinimą ir kohortas, 1935–1994 m. kohortos, proc.

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Nevedusių vyrų pagal kohortas ir išsilavinimą dinamika yra atvirkštinė jau aptartai vedusiųjų. Tarp nevedusiųjų visose kohortose lyderiauja žemiausio išsilavinimo grupės vyrai, o rečiausiai tokį santuokinį statusą turi vyrai su aukštuoju išsilavinimu. Didžiausias tarpkohortinis nevedusiųjų dalies augimas būdingas žemiausio išsilavinimo grupei. Nuo 1945–1949 iki 1960–1964 metais gimusių kohortų jų dalis augo nuosaikiai, tačiau tarp

1965–1974 metais gimusiųjų niekada santuokos neįteisusių žemiausio išsilavinimo vyrų dalis auga sparčiau, t. y. vis didesnė dalis vyrų lieka niekada nesukūrę šeimos. Surašymo metu buvusių 36–50 metų amžiaus (1970–1984 m. gimusieji) žemiausio išsilavinimo nevedusių vyrų yra apie 40 proc., taigi keturi iš dešimties.

Nagrinėdami skirtumus kohortų viduje, taip pat matome didelį atotrūkį. 1970–1974 m. kohortoje (vyrų, kurie surašymo metu buvo 46–50 metų) niekada neįteisusių santuokos vyrų su aukštuoju išsilavinimu yra 9,2 proc., vidurinio išsilavinimo grupės – 15,2 proc., o žemiausio išsilavinimo grupės – 34 proc. Tad atotrūkis tarp aukščiausio ir žemiausio išsilavinimo grupių šioje kohortoje yra daugiau nei tris kartus didesnis. Ir nors dešimtmečiu jaunesnėje kohortoje (1980–1984 m.) jis šiek tiek sumažėja (atitinkamai nevedusių vyrų su aukštuoju yra 19,2 proc., su žemiausiu – 39,6 proc.), vis tiek išlieka didelis. Vidurinio išsilavinimo grupės nevedusių vyrų šioje kohortoje taip pat yra daug, apie trečdalis (28 proc.). Tikėtina, kad dalis šių žemiausio išsilavinimo grupės vyrų lieka tik už „santuokos borto“, bet sukuria partnerystes, gyvena kohabitacijose. Praėjus trims dešimtmečiams nuo radikalių šeimos formavimo pokyčių pradžios 1990-ųjų viduryje ir retrospektyviai žvelgiant į šiandieninių keturiasdešimtmečių–penkiasdešimtmečių kartas, kuriems ir teko būti šių pokyčių pirmeiviams, galima konstatuoti, kad šių pokyčių „pralaimėtojai“ yra vyrai su žemesniu išsilavinimu. Pakitusios socialinės-kultūrinės santuokinio gyvenimo normos, atvėrusios ir šeiminio gyvenimo ne santuokoje galimybes, išstūmė vyrus su prasčiausiomis socioekonominėmis perspektyvomis iš santuokinės rinkos, tuo pačiu atribojo ir nuo santuokos teikiamų privalumų.

Išsituokusių vyrų kohortinės kreivės atskleidžia ir keletą reikšmingų skirtumų. Kaip ir nevedusiųjų atveju, aukštojo išsilavinimo vyrų kreivė yra žemiausia, rodanti, kad visose kohortose šie vyrai arba rečiausiai skiriasi, arba, jei ir išsiskiria, susituokia pakartotinai. Tuo tarpu kitų dviejų išsilavinimo grupių išsituokusiųjų dalys yra didesnės, tačiau čia vėlgi matome svarbius tarpkohortinius skirtumus. Vyriausiose kohortose išsituokusiųjų pagal išsilavinimą diferenciacijos beveik nėra (nors tai gali būti sąlygota ir mirtingumo skirtumų), tuo tarpu nuo 1955–1959 m. gimusios kohortos akivaizdus atotrūkio tarp išsilavinimo grupių augimas, kuris pasiekia piką 1960–1964 m. ir 1965–1969 m. gimimo kohortose. Pastarojoje išsituokusiųjų žemiausio išsilavinimo vyrų yra 27 proc., vidurinio išsilavinimo grupės – 22,4 proc., o aukštojo išsilavinimo – 15,2 proc.; panašios proporcijos būdingos ir penkeriais metais vyresnei kohortai. Taigi atotrūkis tarp aukštojo ir žemiausio išsilavinimo grupių yra beveik du kartus didesnis. Penkmečiu jaunesnėje kohortoje

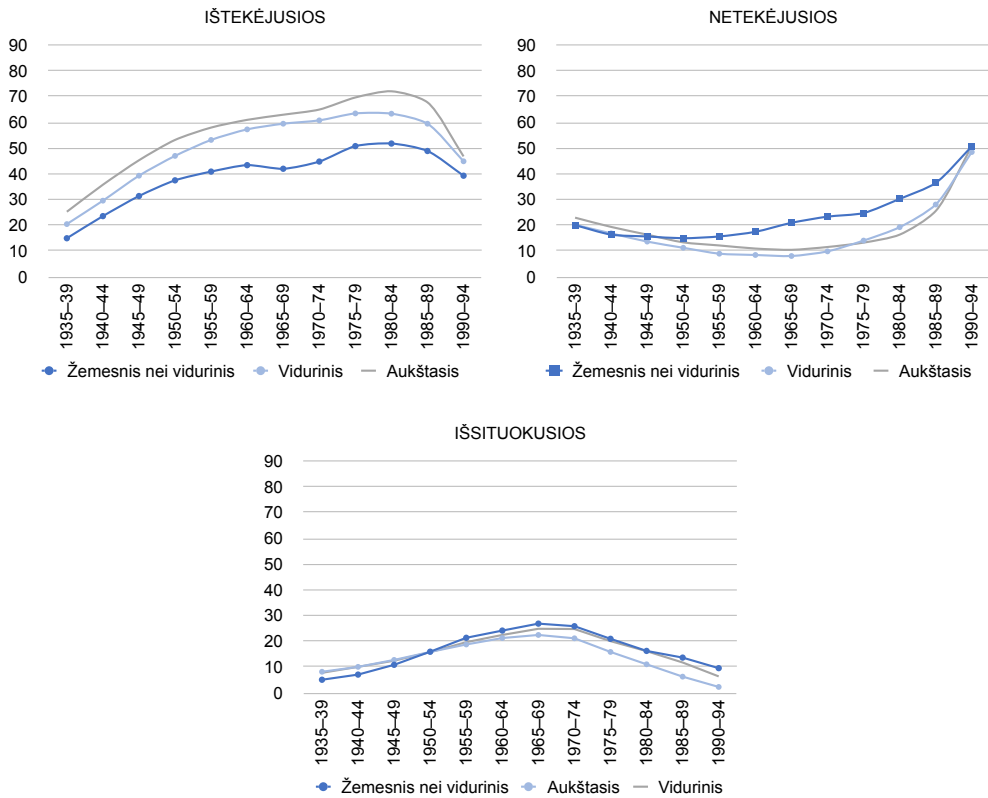
(1970–1974 m. gimusieji) jau matome diferenciacijos pagal išsilavinimą mažėjimą, skirtumą tarp žemiausio ir vidurinio išsilavinimo grupių išnykimą.

Aptartų kohortų skyrybinio elgesio skirtumai gali būti apspręsti keleto specifinių procesų, išskirtiniu būdu formavusių šių kohortų gyvenimo kelią. 1960–1964 ir 1965–1969 metų kohortos tuokėsi pagal Lietuvai būdingą „sovietinį modelį“, t. y. jauno amžiaus ir santuokas kūrė apie 1990-uosius. Jų jaunos šeimos gyvenimo periodas sutapo su lūžiniais visuomenės pokyčiais, kurių metu būtent žemesnio išsilavinimo vyrams adaptacijos galimybės naujoje socioekonominėje tikrovėje buvo ribotos, palyginti su aukštojo išsilavinimo vyrais. Tyrimai rodo, kad 2000-ųjų pradžioje didžiausia ištuokos rizika kildavo 10–12 santuokos metais ir buvo būdinga žemesnio išsilavinimo vyrams (Maslauskaitė et al., 2015). Taigi šių vyrų santuokas išardė nauja socialinė transformacinio periodo realybė, kurioje jie galbūt neturėjo asmeninių resursų prisitaikyti ir atlikti šeimos maitintojo vaidmenį. Sociopsichologinis stresas, lydėjęs socialines transformacijas, galingiausiai spaudė būtent šias mažiausiai asmeninio ir ekonominio kapitalo turinčias visuomenės grupes, o tai atsiliepė ir jų šeiminio gyvenimo keliui. Tuo tarpu nuo 1970–1974 m. kohortos nykstanti ištuokų diferenciacija, tikėtina, sąlygota to, kad šioje ir jaunesnėse kohortose dalis vyrų nebesukūrė šeimos, ir tai, kad neįteisinę santuokos yra vyrai, kurie būtų turėję didžiausius šansus išsiskirti. Taigi santuokos selektyvumas, tankesni socioekonominiai santuokos sukūrimo filtrai sąlygoja ir skyrybų diferenciacijos pagal išsilavinimą atotrūkio mažėjimą.

Žvelgiant į moterų kohortines kreives pagal išsilavinimą skirtingo santuokinio statuso grupėse, pirmas ryškus skirtumas nuo vyrų – mažesnė diferenciacija visose santuokinio išsilavinimo grupėse. Ištekėjusių ir niekada šeimos nesukūrusių moterų atveju matome, jog aukščiausio ir vidurinio išsilavinimo grupėms priklausančių moterų kohortinės kreivės labai artimos, o tai rodo, kad šių dviejų išsilavinimo grupių matrimonialinė elgsena labai panaši. Didesnis atotrūkis būdingas tik žemiausio išsilavinimo moterims, tačiau, palyginti su vyrais, jis mažesnis. Tuo tarpu išsituokusių moterų visų trijų išsilavinimo grupių kreivės yra labai panašios. Mažesnė diferenciacija pagal išsilavinimą nei vyrų rodo, kad su išsilavinimu susiję socioekonominiai filtrai, nors ir veikia, turi mažesnę galią formuoti šeiminio gyvenimo kelius.

Ištekėjusių moterų kohortinės kreivės forma reikšmingai skiriasi nuo aptartos vyrų. Vyresnio amžiaus moterys (kohortos 1935–1949 m. gimimo) surašymo metu rečiau buvo ištekėjusios. Tačiau tai – pasekmė dažnesnės moterų našlystės, kuri apspręsta moterų ir vyrų mirtingumo skirtumų. Vertindami vėliau gimusias kohortas, kurioms surašymo metu

14 pav. Moterų santuokinio statuso grupėse pagal išsilavinimą ir kohortas, 1935–1994 metų kohortos, proc.

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

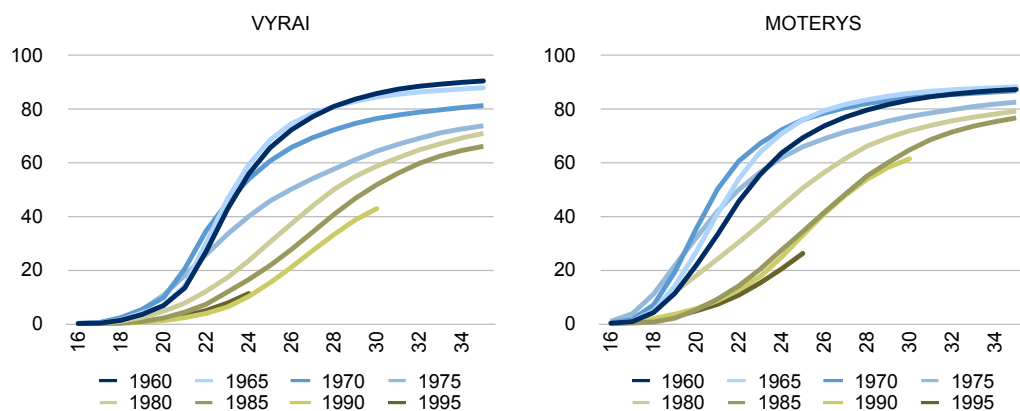
buvo apie 40–60 metų (1960–1984 m. gimimo), surašymo duomenyse fiksuojame keletą svarbių dalykų. Pirmiausia matome, kad žemiausio ir aukščiausio išsilavinimo grupių atotrūkis beveik nekito ir aptariamose kohortose jis siekia apie 20 proc. punktų. Palyginę tai, kad apie 1960-uosius metus gimusios moterys tuokėsi 1980-ųjų pradžioje, o gimusios apie 1980-uosius – jau pirmąjį 2000-ųjų dešimtmetį, matome, kad žemiausio ir aukščiausio išsilavinimo ištekejusių moterų dalies atotrūkis išlieka panašus. Vadinasi, nepaisant iš esmės pakitusio socioekonominio, kultūrinio konteksto, santuokai įteisinti socialiniai filtrai menkai keičiasi. Antras įdomus dalykas – nors ir nežymiai, tačiau išaugo susituokusių moterų su aukštesniu išsilavinimu dalis 1975–1989 m. gimimo kohortose. Viena vertus, tai, žinoma, žemesnių šios grupės moterų ištuokų rodiklių pasekmė, bet galbūt indikuoja ir moterų su aukštesniu išsilavinimu išaugusį patrauklumą „santuokinėje

rinkoje“ arba tiesiog išaugusią moterų su aukštuoju išsilavinimu dalį.

SANTUOKINIO GYVENIMO PRADŽIA: KADA IR KAS TUOKIASI?

Surašymo metu rinkta informacija ne tik apie tuo metu asmens turėtą santuokinį statusą, bet ir apie pirmosios santuokos sukūrimo datą, o šios informacijos pagrindu galima tiksliai įvertinti, kaip keitėsi atskirų kohortų santuokos įregistravimo keliai. 2001 m. surašymo pagrindu tokia analizė buvo atlikta Stankūnienės (2006), tuomet daryta išvada apie vyriausių kartų (gimusių 1920–1930-aisiais) žemesnę santuokystės lygį, kuris buvo sąlygotas pokario suirutės ir to laikmečio demografinio lyčių disbalanso, vėliau gimusių kartų (1940–1960-ųjų) santuokų jaunėjimą ir susituokusių dalies augimą bei pirmuosius pirmųjų santuokų senėjimo, atidėjimo ženklus, būdingus gimusiems apie 1970-uosius. 2001 m. surašymo metu 1970-ųjų ir jaunesnės kartos buvo dar pakankamai nedaug nukėliavusios savo asmeninių šeimos istorijų kelyje, tad 2021 m. surašymas leidžia tiksliai įvertinti Lietuvos visuomenėje įvykusį šeimos demografinių pokyčių mastą kalbant apie santuokos kūrimo pokyčius.

15 pav. Pirmos santuokos sudarymo kaupiamieji procentai pagal amžių, tuokiantis pirmą kartą, ir kartas, 1960–1995 m. gimimo kohortos (atrinktos), vyrai ir moterys, kumuliaciniai procentai

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

15 pav. atvaizduota, kokia dalis tam tikros vyrų ir moterų kohortos buvo susituokę sulaukę tam tikro amžiaus (horizontali grafiko ašis). Taigi iš šio grafiko galime retrospektyviai įvertinti pasiektą kohortos santuokystės lygį (t. y. kokia dalis kohortos sukuria santuokas) ir kaip sparčiai, gausiai sulaukusi tam tikro amžiaus konkreti karta tuokiasi, kaip sinchroniškai, einant laikui, didžioji dalis kohortos linksta tuoktis.

1960–1995 metų kartų vyrų ir moterų santuokinio gyvenimo pradžios kaita turi bendrumų, tačiau ir kiekvienai populiacijai būdingos specifikos. Vyrų populiacijoje keitėsi tiek santuokų kūrimo tempas (kaip sparčiai gausėjo sukūrusių santuoką kartos dalis sulaukus tam tikro amžiaus, t. y. santuokystės tempas), tiek ir pasiektas santuokų lygis (kokia dalis kartos, sulaukusios tam tikro amžiaus, yra susituokusi), tuo tarpu moterų – ryškesni santuokų kūrimo tempo pokyčiai, o bendras santuokystės lygis turi mažesnę diferenciaciją, palyginti su vyrų populiacija.

Vyriausių aptariamų vyrų kartų (1960 ir 1965 m. gimusieji) atstovai sparčiai tuokėsi jauno amžiaus, abiejų kartų kreivės yra kone identiškos. Sulaukus 25 metų jau 70 proc., 28 metų – 80 proc., o 35 metų – 90 proc. šių kartų vyrų buvo susituokę pirmą kartą. Intensyviausias susituokusiųjų dalies augimas buvo būdingas nuo 22 iki 25 metų amžiaus. Taigi abi šios kartos¹ kūrė šeimas pagal identišką modelį. Penkeriais metais vyresnėje – 1970 m. gimimo vyrų – kartoje jau stebime santuokinio elgesio pokyčius. Nors pusė šios kartos, sulaukę 24 metų, jau buvo susituokę, taigi, santuokų kūrimo tempas 22–24 gyvenimo metais buvo panašus kaip ir ankstesnių kartų, tačiau paskesniais savo gyvenimo metais jis pradeda lėtėti (kreivė „plokštėja“), o bendra susituokusiųjų, sulaukusių 35 metų amžiaus, dalis jau yra 10 proc. punktų žemesnė.

Dar penkeriais metais vėliau gimusių (1975 m.) vyrų žengimo į santuoką trajektorija jau atspindi naują santuokinį elgesį, nors jų santuokinio elgesio pradžia (kaip santuokos buvo kuriamos šiai kartai esant jauno amžiaus – iki 21 metų) dar panaši į vyresnes. Vis dėlto, sulaukus 22 metų, šios kartos santuokinio elgesio trajektorija įgauna savitą profilį. Pusė šios kartos susituokė jau sulaukę 27 metų, taigi trejais metais vėliau

¹ Demografijoje, žymint tam tikru periodu gimusių asmenų grupę, vartojama kohortos sąvoka, įprastai būna penkiametės arba dešimtmėtės kohortos. Kartos sąvoka, kuri vartojama sociologijoje, yra labiau niuansuota, o kartų išskyrimas remiasi bendra kartos patirtimi, kuri kuriama kartai sulaukus tam tikro amžiaus išgyvenant vienus ar kitus visuomeninio gyvenimo įvykius. Suvokiant šių abiejų sąvokų skirtumą, dėl paprastumo šiame tekste kohortos ir kartos sąvokos vartojamos pramaišiu.

nei aptartose vyresnėse kohortose. 1975 m. gimimo kartos vyrų, sulaukusių 35 metų ir sukūrusių santuoką, dalis yra dar žemesnė nei gimusiųjų 1970 metais. Jaunesnėms vyrų kohortoms (gimusiems 1980 ir 1985 m.) būdingas įsitvirtinęs naujas santuokų kūrimo modelis: susituokusiųjų dalis auga lėtai. Pusė šių kartų vyrų santuokas buvo sukūrę sulaukę atitinkamai 29 ir 30 metų. Jei lygintume 1970 ir 1980 m. gimimo kohortas, tai pirmojoje – pusė kartos susituokė sulaukę 24 metų, o antrojoje – tik 29 metų. Taigi akivaizdus žymiai ilgesnis biografinio laiko tarpsnis iki santuokos. 1980 ir 1985 m. kohortos ne tik su reikšmingai žemesniu intensyvumu kuria santuokas, bet ir bendra susituokusių vyrų dalis yra mažesnė. Sulaukus 35 metų amžiaus, susituokusiųjų 1990-ųjų kartos yra jau tik apie 70 proc., nors ir atkartojamos 1980 ir 1985 metų kreivės pagal santuokų kūrimo tempą, pasiektas lygmuo yra dar žemesnis.

Taigi, žvelgiant į 1960 ir 1990 m. gimusių vyrų kohortų, kurios reprezentuoja dabartinių šešiasdešimtmečių ir sąlyginę jų trisdešimtmečių vaikų kartas, santuokų kūrimą, galima fiksuoti du reikšmingai išsiskiriančius modelius. Tėvų karta tuokėsi jauname amžiuje, didelė dalis kartos santuokos sukūrimą išgyveno panašaus amžiaus, įžengusių į ketvirtąją dešimtį devyni iš dešimties šios kartos atstovų buvo įregistravę santuoką (kuri vėliau galbūt ir nutrūko). Vaikų karta tuoktis pradėjo vyresniame amžiuje, santuokos kūrimo amžiaus intervalas yra ženkliai didesnis (šis gyvenimo kelio įvykis nėra sinchronizuotas kartoje), o įžengusių į ketvirtąją dešimtį tik keturi iš dešimties vyrų jau yra sukūrę santuokas, taigi, palyginti su tėvų karta, du kartus mažiau. Vyrų kartos, gimusios tarp 1960 ir 1990 metų, atspindi perėjimą prie naujo santuokų modelio. Jei 1970-ųjų karta pagal santuokų kūrimo tempą panaši į vyresnes, tai pagal pasiektą lygį jau rodo naujo santuokystės modelio adaptaciją. 1975-ųjų karta galėtų būti įvardijama kaip „lūžio arba tarpinė karta“, nes joje jau matome tiek santuokystės tempo, tiek lygio kaitą. O jaunesnės kartos demonstruoja naujo santuokystės modelio įsitvirtinimą, replikuodamos viena kitos santuokinį elgesį.

Moterų populiacijai, kaip jau minėta, būdingi žymiai didesni santuokų kūrimo tempo nei pasiekto lygio pokyčiai, palyginti su vyrais. Surašymo metu jau sulaukusios 35 metų amžiaus moterų kartos nedaug skiriasi pagal tai, kuri kartos dalis buvo susituokusios, šis skirtumas siekia apie 10 proc. punktų. Vis dėlto ryškūs yra santuokų kūrimo biografinio kalendoriaus pokyčiai, tiesa, kitaip nei vyrų, jie pasireiškia kiek vėliau. Trys vyriausios aptariamoms moterų, gimusių 1960, 1965 ir 1970 m., kartos atstovauja „senajam“ santuokystės modeliui. Pusė kiekvienos iš šių kartų moterų, sulaukusių atitinkamai 23, 22 ir 21

metų, jau buvo susituokusios. Intensyviausiai šiose kohortose tuoktasi nuo maždaug 19 iki 25 metų. O įžengusios į 35-uosius gyvenimo metus apie 90 proc. kartos savo gyvenimo kelyje jau buvo sukūrusios santuoką. 1975 m. gimimo kohorta pradeda panašiai kaip jau aptartosios, pusė šios kartos moterų, sulaukusių 22 metų, jau buvo susituokusios, tačiau kitos tai atidėjo vyresniam amžiui. Posūkį prie naujo santuokystės modelio ryškiausiai atspindi 1980-ųjų karta, kurioje jau akivaizdus santuokų „senėjimas“ (kūrimas vyresniame amžiuje). Pusė šios kartos moterų santuokas buvo sukūrusios tik sulaukusios 25 metų, taigi net trejais metais vyresnės nei 1975 metų kohorta. 1985 metų gimimo kohorta jau visiškai demonstruoja naują santuokystės modelį. Ji žymiai pavėlina santuokų kūrimo pradžią, joje ypač sumažėja santuokų jauname amžiuje. Sulaukusių 21 metų tik 9 proc. šios kartos moterų yra susituokusios, kai penkeriais metais vyresnėje tokių šio amžiaus moterų buvo net ketvirtadalis. Santuokos slenkstį pusė šios kartos moterų įveikia tik sulaukusios 28 metų amžiaus. Tačiau šios kartos moterys, sulaukusios 35 metų, pagal bendrą sukurtų santuokų dalį iš esmės pasiveja vyresnes kartas; santuoką registravusių moterų dalis sudaro 77 proc. Surašymo metu buvusios trisdešimtmetės moterys (1990 metų gimimo kohorta) atkartoja 1985 metų kartos kreivę, nors, žinoma, tiksliau retrospektyviai įvertinti jų santuokinio elgesio trajektorijas bus galima kito surašymo metu.

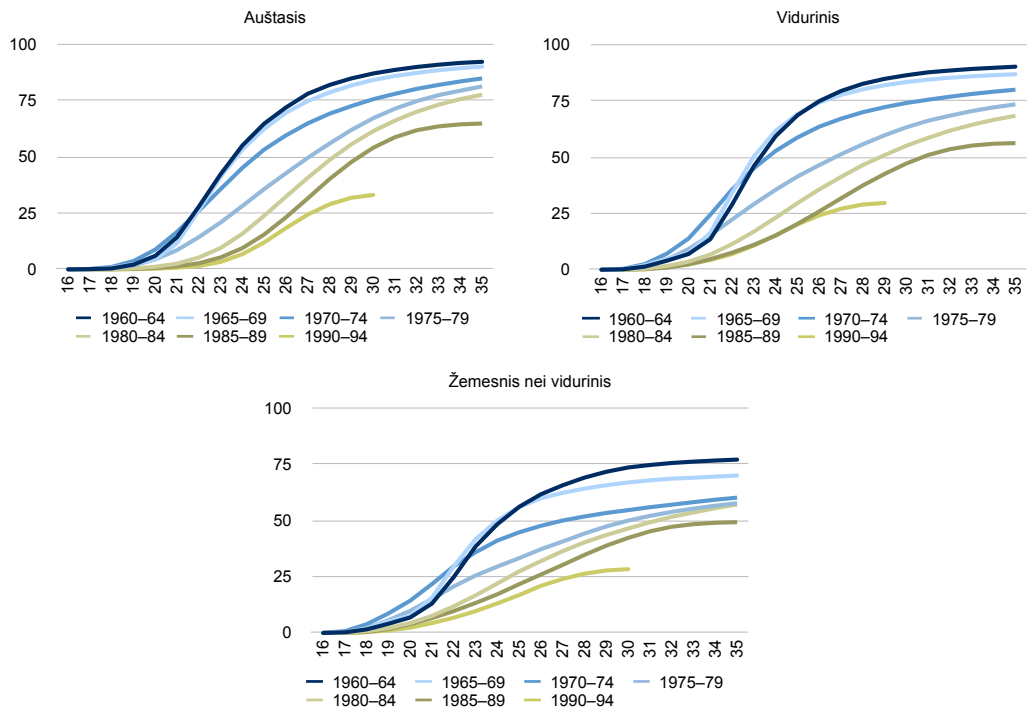
Šiame skyriuje jau aptarėme santuokinių statusų kohortinius skirtumus pagal išsilavinimą, tačiau ši vaizdą tikslinga papildyti ir žvelgiant į tai, koks buvo atskirų kartų santuokų kūrimo tempas ir pasiektas lygis skirtingo išsilavinimo grupėse. Ar perėjimas prie naujo santuokystės modelio panašiai plito visose išsilavinimo grupėse?

Vertinant vyrų santuokinio elgesio pradžios ypatumus išsilavinimo grupėse, pastebėtini keli dalykai (16 pav.). Pirmą, visose išsilavinimo grupėse matome perėjimą prie naujo santuokystės modelio, akivaizdžiai keitėsi santuokų kūrimo tempas, jis lėtėjo, apėmė vis platesnį amžiaus tarpsnį visose išsilavinimo grupėse (santuokas sukūrusiųjų dalies kreivės „plokštėjo“, jei lyginsime gimusius 1960–1964 ir 1970–1974 metais ar vėliau). Taigi santuokystės kūrimo tempo lėtėjimas yra universaliai būdingas visoms išsilavinimo grupėms. Antra, pasiektas santuokystės lygis aukščiausias išlieka tarp universitetinio išsilavinimo vyrų. Jei lyginsime 1960–1964 ir 1980–1984 m. gimusias kohortas (pastaroji 2021 m. surašymo metu buvo sulaukusi 36–40 metų), tarp universitetinio išsilavinimo vyrų pirmą santuoką sukūrusiųjų dalies skirtumas sudaro 14 proc. punktų, tuo tarpu tarp vidutinio išsilavinimo grupės vyrų – 22 proc. punktų, tarp žemiausio – 20 proc. punktų. Taigi vyrai su aukštesniu išsilavinimu išlieka aktyviausia santuokų kūrimo grupe, nepriklausomai

nuo kartos, jų daugiausia tuokiasi. Pažymėtina, kad ši tendencija nesikeičia ir ilgalaikėje perspektyvoje. Vyresnėms vyrų kartoms aukštasis išsilavinimas taip pat garantavo santuoką (Stankūnienė, 2006, 2016), tai atsikartoja ir jaunesnėse kohortose. Trečia, žemo išsilavinimo vyrų pirmųjų santuokų kūrimo kreivės jau buvo reikšmingai žemesnės vyriausiose stebimose kohortose. 77 proc. 1960–1964 metų kartos vyrų, sulaukusių 35 metų, buvo sukūrę šeimą, tuo tarpu jų bendraamžiai su aukštuoju ir vidutiniu išsilavinimu atitinkamai 92 ir 90 proc. Kiekvienoje paskesnėje kohortoje jų pasiektas santuokų lygis mažėjo.

Taigi galima teigti, kad anksčiau aptarti bendri tarpkohortiniai vyrų pirmųjų santuokų skirtumai, kalbant apie pasiektą santuokystės lygį (kiek kartos vyrų susituokia), didžiąja dalimi yra sąlygoti to, kaip keitėsi vyrų su žemesniu nei universitetinis išsilavinimas santuokų kūrimas. Būtent žemesnio nei universitetinio išsilavinimo grupėse vis mažiau vyrų susituokdavo. Apibendrinant, perėjimas (tai apima platesnį amžiaus tarpsnį)

16 pav. Pirmosios santuokos sudarymo kaupiamieji procentai išsilavinimo grupėse pagal amžių, tuokiantis pirmą kartą, ir kartas (1960–1995 m. gimimo kohortos, atrinktos), vyrai, kumuliaciniai procentai

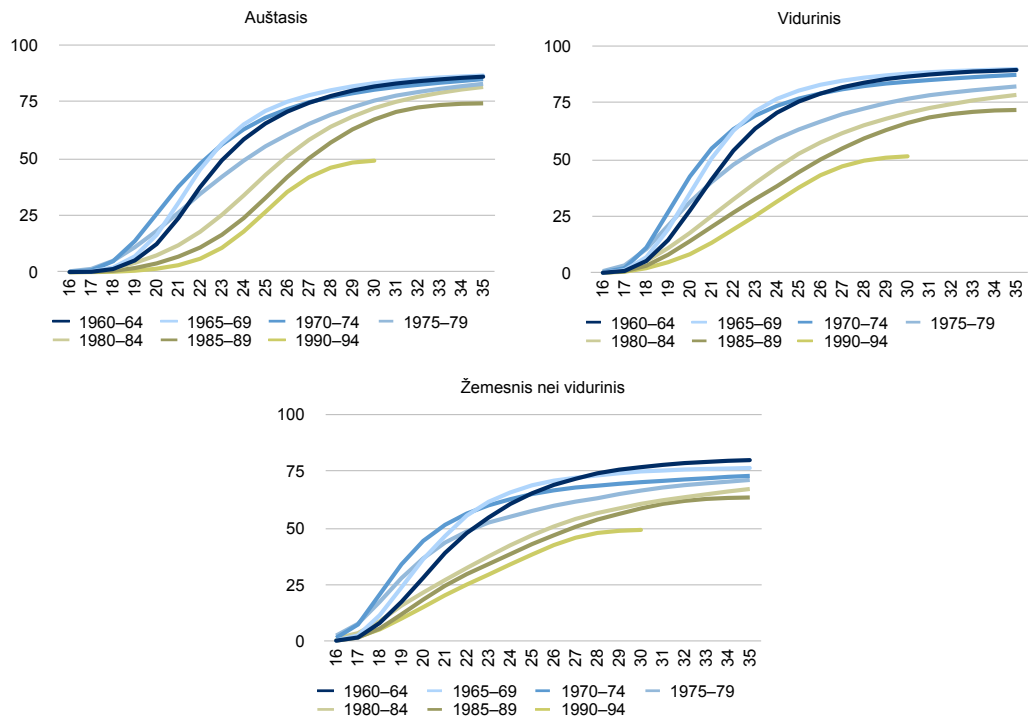

Šaltinis: 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

prie naujo santuokų kūrimo kalendoriaus, santuokų kūrimo tempo lėtėjimas universaliai būdingas visoms skirtingo išsilavinimo grupėms, tačiau vyrų populiacija diferencijuojasi pagal pasiektą santuokystės lygį išsilavinimo grupėse.

Kitaip nei vyrų populiacijoje, išsilavinimas mažiau diferenciuoja moterų pirmųjų santuokų kūrimą. Pirma, visų išsilavinimo grupių moterų kohortinės pirmųjų santuokų kūrimo kreivės yra panašios, tai rodo, kad visos išsilavinimo grupės pakankamai sinchroniškai perėjo prie naujo pirmųjų santuokų kūrimo modelio, kuriam būdingas santuokos atidėjimas vyresniam amžiui. Žinoma, kaip ir vyrų atveju, žemiausio išsilavinimo moterų net vyriausioji kohorta pasiekė kiek žemesnį pirmųjų santuokų sukūrimo lygmenį. Visgi moterų atveju šie skirtumai nebuvo tokie dideli. Antra, tarpkohortiniai pasiekto pirmųjų santuokų lygio skirtumai išsilavinimo grupėse yra mažesni nei vyrų

17 pav. Pirmosios santuokos sudarymo kaupiamieji procentai išsilavinimo grupėse pagal amžių, tuokiantis pirmą kartą, ir kartas (1960–1995 m. gimimo kohortos, atrinktos), moterys, kumuliaciniai procentai

populiacijoje, nors aukštojo išsilavinimo privalumas stebimas ir šiuo atveju. Jei 1960–1964 metų kohortos universitetinį išsilavinimą įgijusių moterų, sulaukusių 35 metų, 86 proc. buvo įregistravusios santuoką, tai tarp gimusiųjų 1980–1984 m. – 81,6 proc. Vidutinio ir žemiausio išsilavinimo grupių moterų pasiekto pirmųjų santuokų skirtumas aptariamose kohortose sudarė 11,5 ir 12,7 proc. punkto. Taigi matome, kad išsilavinimas nėra toks svarbus veiksnys, apsprendžiantis faktą, ar moteris sukurs santuoką, ar ne.

IŠVADOS

Praėjusieji trys dešimtmečiai Lietuvos šeimos demografinėje ir socialinėje istorijoje neabejotinai priskirtini reikšmingų pokyčių periodui. Nuo XX a. paskutiniojo dešimtmečio vidurio pradėjusi plisti kohabitacija tapo impulsu pirmųjų santuokų rodiklių mažėjimui, santuokų atidėjimui ir amžiaus, kuriant pirmąją santuoką, senėjimui. 2021 m. surašymas, kuris užfiksavo visos visuomenės santuokinio statuso padėtį, suteikia galimybę įvertinti, kaip kito Lietuvos gyventojų santuokinio statuso struktūra, palyginti su ankstesniais surašymais, kaip varijavo moterų ir vyrų santuokiniai statusai pagal amžiaus grupes, išsilavinimą, kaip keitėsi pirmųjų santuokų kūrimo modelis.

Atlikta analizė leidžia daryti keletą išvadų. Pirma, 2021 m. stabilizavosi susituokusių moterų ir vyrų populiacijos dalis, kuri nuosekliai mažėjo 1989–2011 m. periodu. Šiuo metu susituokusių 16 metų amžiaus ir vyresnių Lietuvos gyventojų vyrų yra 54,5 proc., o moterų – jau mažiau nei pusė (46,3 proc.). Beveik trečdalis vyrų yra nevedę ir kas ketvirta moteris netekėjusi. Jei nevedusių vyrų dalis nuo 2011 m. išliko stabili, tai moterų – šiek tiek paaugo (3 proc. punktais). Dinamiškiausia buvo išsituokusiųjų grupė, kuri gausėjo ir tarp vyrų, ir tarp moterų. Išsituokusių moterų Lietuvoje yra 13,8 proc., vyrų – 11,1 proc. Moterų populiacijoje mažėjo našlių. Jei prieš dešimtmetį jų buvo 18,4 proc., tai dabar – 14,4 proc. Santuokinės struktūros būklė yra išvestinis tiek šeimos, tiek ir kitų demografinių procesų rezultatas. Nusistovinti susituokusiųjų ir nesukūrusiųjų šeimos dalis daugiausia yra apspręsta įsitvirtinusio labiau pliuralistinio šeimos kūrimo modelio, grįsto ne tik santuoka. Jis ne tik atvėrė kelius šeimos formoms įvairėti, bet ir pertvarkė santuokos kūrimo socialinius filtrus. Tai reiškia, kad jauni žmonės, kurie galėtų būti susituokę, gyvena kohabitacijoje. Daugumai ji nėra ilgalaikis pasirinkimas, o tik tarpinis etapas iki santuokos. Vyresni, kurie atkuria partnerystę, iširus ankstesnei santuokai, irgi nebūtinai tuokiasi, tai taip pat prisideda prie susituokusiųjų dalies mažėjimo. Be to, kohabitacija tampa šeiminio

gyvenimo alternatyva tiems, kurie nėra patrauklūs kurti santuoką, tai ypač pasakytina apie žemesnio socioekonominio statuso vyrus. Išsituokusiųjų populiacijos augimas yra susijęs su gausesnėmis dabartinių vidutinio ir vyresnio amžiaus kohortomis, kurių didesnė dalis tuokėsi, bet ir gausiai skyrėsi. Našlių populiacijos mažėjimas atspindi iki COVID-19 pandemijos pradėjusias reikštingas mirtingumo tendencijas. Stankūnienė (2016), aptardama 1987–2011 m. surašymais fiksuotus santuokinės struktūros pokyčius, išskyrė tris demografinius santuokinio elgesio modelius, teigdama, kad nuo XX a. 10-ojo dešimtmečio Lietuvai būdingas vyresnio santuokos amžiaus, kohabitacijų plitimo ir šeimos nestabilumo modelis. Kiek patikslindami tokią periodizaciją, galime teigti, kad XXI a. pradžia būdingas vyresnio santuokos amžiaus ir nusistovėjusio kohabitacijos vaidmens kuriant šeimą modelis.

Vyrų ir moterų santuokinių statusų struktūros pagal amžiaus grupes turi reikšmingų skirtumų. Didžiausi jie žvelgiant į susituokusiuosius. Nuo jauno iki vidutinio amžiaus abiejų lyčių susituokusiųjų dalis auga sinchroniškai, tačiau, sulaukus 45–49 metų, vyrų ir moterų keliai ryškiai išsiskiria: ištekęusių moterų mažėja, o vedusių vyrų daugėja su kiekviena vyresne amžiaus grupe. Sulaukus brandaus (70–79 metų) amžiaus, šis skirtumas tarp ištekęusių moterų ir vedusių vyrų dalies yra kone du kartus didesnis. Taigi maždaug 8 iš 10 vyrų yra vedę, ištekęusių moterų – apytikriai 4 iš 10. Šios iš esmės skirtingos susituokusiųjų vyresniame amžiuje trajektorijos sąlygotos dviejų kitų demografinių procesų: mirtingumo ir pakartotinių santuokų. Vyrų, jei gyvenimo kelyje ir išsituokia, sukuria pakartotines santuokas, taip vėl įgyja sutuoktinio statusą, kuris fiksuojamas surašymo metu. „Antrinė santuokos rinka“ yra žymiai palankesnė vyrams tiek dėl sociokultūrinių normų, tiek ir dėl demografinio lyčių disbalanso vyresniame amžiuje. Be to, vedusiems vyrams yra daugiau šansų sulaukti vyresnio amžiaus, nes, kaip rodo tyrimai, santuoka yra vienas iš veiksmingų, didinančių vidutinę tikėtiną gyvenimo trukmę (Jasilionis et al., 2015).

Tarpsurašyminiu periodu moterų ir vyrų santuokinių statusų struktūrose reikšmingiausi skirtumai stebimi vedusių vyrų, išsituokusių vyrų ir moterų bei moterų našlių populiacijoje. Susituokusių vyrų mažėjo visose amžiaus grupėse, išskyrus vyresnius nei 75 metų vyrus. Mažiausiai susituokusių vyrų yra 45–54 metų amžiaus grupėje, o tai atspindi apie 1970-uosius gimusių (1966–1975 m.) vyrų kohortų santuokinio elgesio ypatumus. Tikėtina, kad tai yra rezultatas keleto šeimos demografinių procesų – kohabitacijų ir skyrybų, o šios kohortos buvo pirmosios naujų šeiminių gyvenimo tendencijų skleidėjos. Tarpsurašyminiu laikotarpiu išaugo išsituokusių vyrų ir moterų, o gausiausia jų buvo 50–54

metų amžiaus grupėje. Tai gali būti ir šių kartų gausesnių skyrybų, bet ir pakartotinių partnerysčių ne santuokoje plitimas. Našlių moterų dalies mažėjimas, kaip jau aptarta, pirmiausia susijęs su vyrų mirtingumo pokyčiais ikipandeminiu periodu.

Santuokos sukūrimas bei vėlesnė šeiminių gyvenimo trajektorija yra socialiai stratifikuota, tai ypač pasakytina apie vyrus. Gyvenimas santuokoje yra vyrų su aukštuoju išsilavinimu privilegija, kuri beveik nekinta stebint skirtingas vyrų kohortas. Vyrų su aukštuoju išsilavinimu dažniausiai yra susituokę, taigi, nepaisant to, kad skirtingų kartų vyrų santuokas kūrė ir jų šeiminių gyvenimas klostėsi skirtinguose socialiniuose kontekstuose, aukštasis išsilavinimas išlieka stipriausia vyrų „valiuta santuokinėje rinkoje“. Vidurinio išsilavinimo grupės vyrų (rečiau nei turintys aukštąjį, tačiau dažniau nei žemiausio išsilavinimo grupės) yra susituokę, o diferencijuojantis išsilavinimo poveikis šių dviejų išsilavinimo grupių vyrams su kiekviena jaunesne kohorta augo. Nevedusių vyrų pagal kohortas ir išsilavinimą dinamika yra atvirkštinė jau aptartai vedusiųjų. Tarp nevedusiųjų visose kohortose lyderiauja žemiausio išsilavinimo grupės vyrų, o rečiausiai tokį santuokinį statusą turi vyrų su aukštuoju išsilavinimu. Išsituokusių vyrų kohortinės kreivės atskleidžia ir keletą reikšmingų skirtumų. Kaip ir nevedusiųjų atveju, aukštojo išsilavinimo vyrų kreivė yra žemiausia, rodanti, kad visose kohortose šie vyrų arba rečiausiai skiriasi, arba, jei ir išsiskiria, tai susituokia pakartotinai. Tuo tarpu kitų dviejų išsilavinimo grupių išsituokusiųjų dalys yra didesnės, tačiau yra ir tarpkohortinių skirtumų. Moterų atveju stratifikuojanti išsilavinimo įtaka santuokai ir šeiminių gyvenimo istorijai yra mažesnė.

Surašymo metu sukaupta informacija apie pirmosios santuokos amžių leidžia įvertinti ir atskirų kartų santuokystės modelio ypatumus. Apie perėjimą prie vyresniame amžiuje kuriamų santuokų ir žemesnio santuokystės lygio, kai vis mažesnė kartos dalis sukuria santuoką, jau rašyta, analizuojant ankstesnių surašymų duomenis (Stankūnienė, 2006, 2016). 2021 m. surašymas suteikia galimybę įvertinti jaunesnes kohortas bei atsakyti į klausimą, ar pastarosios tuokiasi vis vėliau ir vis rečiau, o gal galime kalbėti apie užbaigtą perėjimą, nusistovėjusį naują pirmųjų santuokų modelį. Taigi darytina išvada, kad perėjimas prie naujo modelio baigėsi. Jaunesnės kohortos, gimusios XX a. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje – 10-ojo dešimtmečio pradžioje, kurdamos pirmąsias santuokas jau nebesielgia revoliucingai, jos replikuoja viena kitą, matome didelį panašumą tiek nagrinėdami, kaip sparčiai karta kuria santuokas, tiek ir kokia jos dalis apskritai susituokia. Vyrų populiacijoje revoliucingus pokyčius pradėjusi karta buvo gimusieji 1970-ųjų pradžioje, moterų – 1970-ųjų viduryje ir antroje pusėje. Vyrų atveju pasikeitė ir pirmųjų santuokų tempas

bei lygis, moterų populiacijoje ryškesni santuokų kūrimo tempo, bet ne pasiekto lygio tarpkohortiniai skirtumai. Taigi perėjimas prie naujo modelio ryškesnį pėdsaką paliko vyrų santuokystei. Šis pėdsakas yra socialiai stratifikuotas, giliausias jo išpaudas yra žemesnio išsilavinimo vyrams.

Literatūra

Demografijos metraštis 1995 (1996). Vilnius.

Jasilionis, D., Stankūnienė, V., Maslauskaitė, A. ir Stumbrys, D. (2015). Lietuvos demografinių procesų diferenciacija. Lietuvos socialinių tyrimų centras.

Kalmijn, M. (2013). The educational gradient in marriage: A comparison of 25 European countries. *Demography*, 50(4), 1499–1520.

Maslauskaite, A., Jasilioniene, A., Jasilionis, D., Stankuniene, V. ir Shkolnikov, V. M. (2015). Socio-economic determinants of divorce in Lithuania: Evidence from register-based census-linked data. *Demographic research*, 33, 871–908.

Maslauskaitė, A. (2009). Kohabitacija Lietuvoje: šeimos formavimo etapas ar „nauja šeima“? In V. Stankūnienė, A. Maslauskaitė (ats. red.). Lietuvos šeima: tarp tradicijos ir naujos realybės (p. 37–98). Vilnius: STI.

Maslauskaitė, A. ir Baublytė, M. (2015). Gender and re-partnering after divorce in four central European and Baltic countries. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 51(6), 1023–1046.

Rodiklių duomenų bazė (2023). Prieiga per internetą: www.osp.lt

Stankūnienė, V. (2006). Santuokos, ištuokos, santuokinis statusas. In V. Stankūnienė (ats. red.). Lietuvos gyventojai: struktūra ir demografinė raida (p. 101–116). Vilnius: SD ir STI.

Stankūnienė, V. (2016). Santuokinio statuso kitimas: ilgalaikė trajektorija ir šiuolaikinė situacija. In V. Stankūnienė, M. Baubalytė, K. Žibas ir D. Stumbrys. Lietuvos demografinė kaita. Ką atskleidžia gyventojų surašymai (p. 137–174). Kaunas: VDU.

8 SKYRIUS

DOVILĖ GALDAUSKAITĖ

Gimstamumas

IVADAS

Lietuvoje, kaip ir kitose išsivysčiusiose šalyse, jau keletą dešimtmečių stebimas gimstamumo mažėjimas ir vaikų susilaukimo atidėjimas vis vyresniam amžiui (Frejka, 2017; Sobotka ir Berghammer, 2021; Beaujouan, 2023). Šios ilgalaikės gimstamumo mažėjimo tendencijos reikalauja viešosios politikos formuotojų reakcijos ir duomenimis grįstų sprendimų, siekiant pirmiausia sustabdyti gimstamumo mažėjimą ir tik paskui ieškoti sprendimų, sudarančių palankias sąlygas gimstamumui didėti.

Gyventojų ir būstų surašymų informacija yra retrospektyvus pobūdžio bei suteikia galimybę suprasti ilgalaikius gimstamumo pokyčius, vertinant atskirų kartų moterų prokreacinės elgsenos tendencijas. Šių duomenų pagrindu galima vertinti gimstamumo kitimą pagal kartas, tačiau aktualiausia vertinti tik tų moterų, kurios jau nebėra reproduktyvus amžiaus. Remiantis prielaidomis apie prokreacinės elgsenos pabaigą (Frejka, 2017), 2001 ir 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo Lietuvos mikroduomenų pagrindu atliktais tyrimais (Stankūnienė, 2006; Stankūnienė ir Baublytė, 2016) bei einamosios statistikos duomenimis, kurie rodo, kad vyresnės nei 40 metų amžiaus moterys vaikų susilaukia retai¹⁵, vertinamos 1930–1980 m. gimusių moterų kartų gimstamumo rodiklių kitimo tendencijos. Šių kartų moterys 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo metu jau buvo baigusios arba bebaigiančios savo prokreacinę karjerą – joms buvo 40 ir daugiau metų. Analizuojami ir keli jaunesnių nei 40 metų amžiaus moterų gimstamumo rodikliai.

Šiame skyriuje pateikti skaičiavimai atlikti naudojant daugiausia 2021 m. ir kai kuriuos 2011 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenis. Gimstamumo tendencijų kaita pristatoma analizuojant bendrąsias pagimdytų vaikų skaičiaus kaitos tendencijas ir diferenciaciją pagal pagrindines sociodemografines charakteristikas, taip pat pirmo vaiko susilaukimo pagal motinos amžių tendencijas ir diferenciaciją pagal kai kurias sociodemografines charakteristikas. Pagrindiniai surašymo rodikliai, naudojami šiame skyriuje pristatomoje analizėje, – pagimdytų vaikų skaičius ir pirmo vaiko gimimo metai. Sociodemografinės charakteristikos, naudojamos gimstamumo specifikai tarp atskirų kartų vertinti, – gyvenamoji vietovė, gimimo vieta, išsilavinimas bei tautybė.

¹⁵ 2012–2022 m. laikotarpio oficialios statistikos duomenimis, 40 metų amžiaus ir vyresnės moterys kasmet pagimdė 2,5–3,7 proc. kūdikių (Valstybės duomenų agentūra, 2024a).

VIDUTINIS PAGIMDYTŲ VAIKŲ SKAIČIUS: BENDROSIOS TENDENCIJOS IR DIFERENCIACIJA

Gimstamumo lygio kaitai vertinti dažnai naudojama einamoji demografinė statistika, tačiau kohortiniai rodikliai yra informatyvesni. Einamoji demografinė statistika, naudojant periodinį suminį gimstamumo rodiklį, leidžia vertinti visų konkrečiu periodu gyvenančių reproduktyvaus amžiaus moterų gimstamumo rodiklius, t. y. santykinės kartos, o kohortiniai gimstamumo duomenys – kiekvienos moterų kartos, jau baigusios savo reproduktyvų amžių, t. y. realios kartos. Einamosios statistikos gimstamumo rodikliai kinta priklausomai nuo vaikų susilaukimo kalendoriaus pokyčių ir kontekstinių įvairaus pobūdžio veiksnių (pavyzdžiui, ekonominių svyravimų, COVID-19 pandemijos, geopolitinių neramumų ir kt.). Kohortiniai gimstamumo rodikliai nepriklauso nuo šių pokyčių, nes rodo kartos, jau baigusios savo prokreacinę karjerą, gimstamumo tendencijas.

Prieš pereinant prie gimstamumo tendencijų analizės, svarbu atkreipti dėmesį į kelis metodologinius gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenų, naudojamų šiame skyriuje pristatomoje analizėje, aspektus. Atlikus pirminę 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo rodiklių, reikalingų gimstamumo tendencijoms apibūdinti, analizę, vyriausių kartų moterims gautas gana mažas vidutinis pagimdytų vaikų skaičius, lyginant su praėjusių surašymų duomenimis (Stankūnienė, 2006; Stankūnienė ir Baublytė, 2016). Šie neatitiktikimai susiję su 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo metodologiniais pasikeitimais; tai – pirmasis Lietuvos gyventojų ir būstų surašymas, atliktas remiantis išimtinai administraciniais duomenimis. Nepaisant šio metodo naudojimo privalumų, pagrindinis ribotumas – tiesioginė rezultatų aprėpties priklausomybė nuo administracinių duomenų šaltinių, kurie administruojami ne statistiniais tikslais, kokybės. Pagrindinis administracinių duomenų šaltinis, kuris teikia duomenis apie su gyventojais susietus procesus, – Gyventojų registras (toliau – GR). Kaip nurodoma Lietuvos Respublikos gyventojų registro įstatyme, GR objektai yra Lietuvos Respublikos piliečiai, asmenys be pilietybės ir kitų valstybių piliečiai, kurie gauna Lietuvos Respublikoje išduodamus asmens dokumentus, deklaruoja gyvenamąją vietą Lietuvos Respublikos teritorijoje arba kurių civilinės būklės aktai registruojami Lietuvos Respublikos institucijose. GR įsteigtas 1992 m., nors pagrindinių gyvenimo įvykių (civilinės būklės aktų) registracija buvo centralizuota nuo 1941 m. (Gyventojų registro raida Lietuvoje, 2018), neuztikrintas informacijos apie gyventojus pilnumas. GR išlieka ribota informacija apie asmenis, mirusius iki registro įkūrimo,

ir imigrantus – jų vaikų skaičių bei kitus giminystės ryšius. Tėvams priskiriami vaikai, kurių: gimimas registruotas Lietuvoje; asmens dokumentas išduotas LR; deklaruota gyvenamoji vieta LR; ryšys su tėvais pagrįstas kitokiais reglamentuotais dokumentais. Tačiau tai nereiškia, kad GR tėvams yra nurodyti visi vaikai.

Remiantis 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo duomenimis, atliktas asmens lygmens pagimdytų vaikų skaičiaus lyginimas rodo ryškius skirtumus tarp pačių vyriausių kartų moterų pagimdytų vaikų skaičiaus. Lyginimas atskleidžia, kad 55 tūkst. 1930–1980 m. gimusių moterų, 2021 m. surašymo duomenimis, nurodytas vaikų skaičius yra mažesnis nei 2011 m. Atsižvelgiant į tai, šiame skyriuje pristatomoje analizėje moterims, kurioms, 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo duomenimis, buvo nurodyta mažiau vaikų nei 2011 m., pagimdytų vaikų skaičiaus duomenų šaltinis – 2011 m. gyventojų ir būstų surašymas (1 priedas).

Šioje dalyje pirmiausia aptariamos bendrosios periodinių gimstamumo rodiklių, skaičiuojamų remiantis einamąja demografinė statistika, ir kohortinių gimstamumo rodiklių, skaičiuojamų remiantis gyventojų ir būstų surašymų duomenimis, tendencijos. Toliau aptariama kohortinių gimstamumo rodiklių diferenciacija pagal pagrindines socio-demografines charakteristikas.

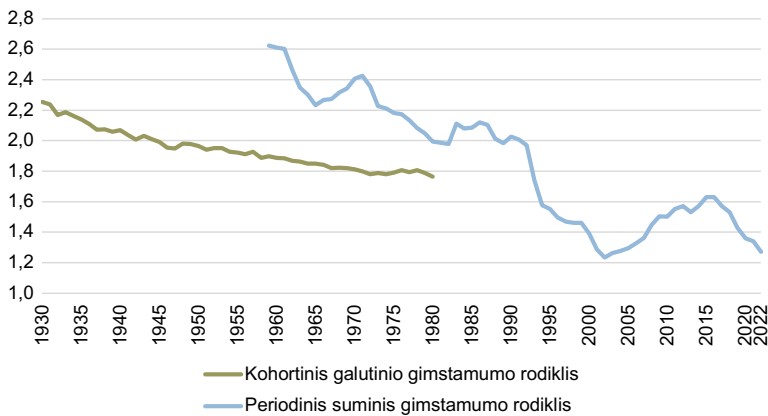
Bendrosios periodinių ir kohortinių gimstamumo rodiklių tendencijos

Remiantis Lietuvos periodinio suminio gimstamumo rodiklio¹⁶ (toliau – PSGR) kaita nuo XX a. antros pusės (1 pav.), nepaisant kai kuriais laikotarpiais stebėtų padidėjimų, būdingas gimstamumo mažėjimas iki kartų kaitą užtikrinančio lygio (periodinis suminis gimstamumo rodiklis yra 2,1). Prie tokio gimstamumo lygio Lietuva priartėjo XX a. 8 dešimtmetyje ir truputį svyruojantis (tarp 2,0 ir 2,2) gimstamumas išliko apie 2 iki 10 dešimtmečio pradžios, kai vėl staiga ėmė mažėti. Nuo paskutinio praėjusio amžiaus dešimtmečio gimstamumas nenuosekliai mažėjo. 1990 m. jis buvo 2,0 ir tada staigiai sumažėjo iki ypač žemo – 2001–2005 m. buvo žemiau 1,3. Po šio periodo įvyko trumpalaikis atsigavimas – kompensacinis periodas – dėl prieš tai vyresniam amžiui atidėto vaikų susilaukimo iki 2015–2016 m., kai PSGR siekė 1,6, o paskui dar kartą sumažėjo ir 2022

¹⁶ Periodinis suminis gimstamumo rodiklis (PSGR) rodo, kiek gyvų vaikų vidutiniškai per visą savo gyvenimo reproduktyvų laikotarpį (15–49 metų amžiaus) pagimdytų moteris, jeigu gimstamumas kiekvienoje amžiaus grupėje išliktų nepakitęs (Lietuvos statistikos departamentas, 2022).

m. vėl krito žemiau 1,3, taigi sugrįžta į prieš 20 metų stebėtą lygį (VDA, 2024b). Periodinio suminio gimstamumo rodiklio svyravimai ir daugumą jų lėmę vaikų susilaukimo kalendoriaus pokyčiai, paskatinti įvairių atskirais laikotarpiais veikusių veiksnių, aptariamam laikotarpiu analizuoti bei aptarti ne kartą (Stankūnienė ir Baublytė, 2016; Stankūnienė ir Jasilionienė, 2008; Stankūnienė et al., 2000, 2013).

1 pav. Lietuvos kohortinių (1930–1980 m.) ir periodinių (1959–2022 m.) gimstamumo rodiklių kaita

Šaltinis: VDA, 2024b; Human Fertility Database. Max Planck Institute for Demographic Research (Germany) and Vienna Institute of Demography (Austria). Available at www.humanfertility.org (data downloaded on 2024-01-27); 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

Kohortinis galutinio gimstamumo rodiklis¹⁷, kuris atitinka vidutinį vaikų skaičių, pagimdytų tam tikros kartos moterų, tarp 1930–1980 m. gimusių moterų kartų beveik nuosekliai mažėjo (1 pav.). Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius sumažėjo nuo 2,3 tarp pačių vyriausių kartų moterų (gimusių 1930 m.) iki 1,8 tarp pačių jauniausių kartų moterų (gimusių 1980 m.) ir atskleidžia gimstamumo modelio pasikeitimus. 1930–1936 m. gimusių kartų moterys susilaukė daugiau nei 2,1 vaiko, tai reiškia, kad dar buvo užtikrinama kartų kaita. 4 dešimtmečio gimimo kartos moterų gimstamumo lygis siejamas su lygiu, įsivyravjančiu pasibaigus pirmajam demografiniam perėjimui¹⁸. Kaip apibūdina Stankūnienė ir Baublytė (2016), analizavusios dar ankstesnių moterų kartų, gimusių

¹⁷ Kohortinis galutinio gimstamumo rodiklis rodo konkrečios moterų kartos (gimimo kohortos), jau baigusios reproduktyvų periodą, vidutinį pagimdytų vaikų skaičių (Stankūnienė ir Baublytė, 2016). Tekste toliau vartojamas vidutinis pagimdytų vaikų skaičius atitinka moterų kartos arba kohortos, arba gimimo kohortos vidutinį pagimdytų vaikų skaičių.

1920–1929 m., gimstamumo lygio mažėjimą galėjo lemti su pirmuoju demografiniu perėjimu siejami veiksniai. Kaip matyti 1 pav., su kiekviena po praėjusio šimtmečio 4 dešimtmečio vidurio gimusia jaunesne moterų karta vidutinis pagimdytų vaikų skaičius, nepaisant kai kurių neženklų svyravimų, buvo mažesnis. Tarp jauniausios kartos moterų, gimusių 1966–1979 m., vidutinis pagimdytų vaikų skaičius yra stabilizavęsis apie 1,8. Šios moterys savo vaikų susilaukimą ir šeimų kūrimą intensyviausiai pradėjo po Nepriklausomybės atgavimo. Kaip apibendrinusios įvairių Lietuvos šeimos formavimo ir gimstamumo tyrimų rezultatus teigia Stankūnienė ir Baublytė (2016), gimusių 7 dešimtmečio pabaigoje ar 8 dešimtmečio pradžioje kartų moterys, bent jau kiekybinėmis charakteristikomis, atstovauja naujam prokreacinės elgsenos modeliui, siejamam su antruoju demografiniu perėjimu¹⁹. Šį apibendrinimą tik patvirtina šiame poskyryje jau pristatyta kohortinių gimstamumo rodiklių analizė ir papildo toliau pristatoma ne tik susilaukiamų vaikų skaičiaus, bet ir kitų gimstamumo modelio dedamųjų, tokių kaip motinos amžiaus susilaukiant pirmo vaiko ir bevaikystės lygio, analizė.

Nors 1930–1980 m. gimusių moterų kartų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius beveik nuosekliai mažėjo ir jau ilgą laiką neužtikrina kartų kaitos, tačiau vidutinis tos pačios moterų kartos pagimdytų vaikų skaičius rodo tik bendrąsias atitinkamos moterų kartos tendencijas ir neatskleidžia atskirų subpopuliacijų gimstamumo rodiklių tendencijų.

Kohortinių gimstamumo rodiklių diferenciacija

Remiantis gyventojų ir būstų surašymo duomenimis, galima vertinti gimstamumo tendencijas pagal surašymo metu fiksuotas moterų sociodemografines charakteristikas. Šiame poskyryje vidutinis atskirų moterų kartų pagimdytų vaikų skaičius nagrinėjamas pagal skirtingo pobūdžio gyvenamąją vietovę (miestą, kaimą ir penkis didžiuosius Lietuvos miestus), gimimo vietą (miestą, kaimą ir užsienį), tautybę (lietuvų, lenkų, rusų ir baltarusių) bei išsilavinimą (žemesnį nei vidurinį, vidurinį ir aukštąjį).

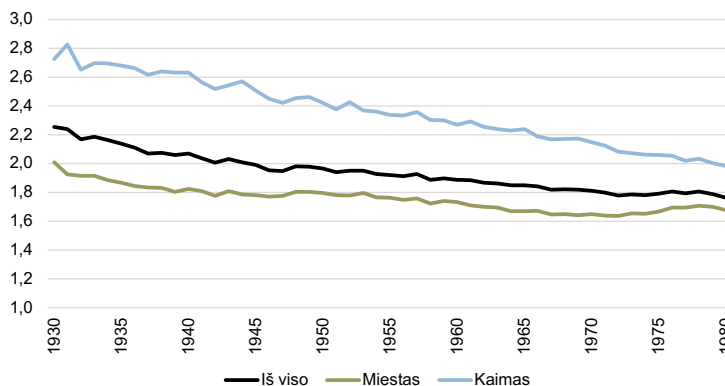
¹⁸ Pirmasis demografinis perėjimas – perėjimas nuo aukštų gimstamumo rodiklių, būdingų agrarinei visuomenei, prie žemų mirtingumo ir gimstamumo rodiklių industrinėje visuomenėje, tačiau gimstamumas, nors ir žemo lygio, bet išlieka artimas kartų kaitą užtikrinančiam lygiui (suminis gimstamumo rodiklis artimas 2) (van de Kaa, 1987, 1997, 2010).

¹⁹ Antrasis demografinis perėjimas – prokreacinės ir matrimonialinės elgsenos transformacija gimstamumui sumažėjus žemiau kartų kaitą užtikrinančio lygio, vaikų susilaukimo ir santuokų atidėjimas vyresniam amžiui, nesantuokoje gimusių vaikų gausėjimas, gausėjant santuokų neįregistravusioms poroms (van de Kaa, 2010).

Gyvenamoji vieta. Miesto ir kaimo moterų, gimusių 1930–1980 m., vidutinis pagimdytų vaikų skaičius mažėjo beveik nuosekliai, tačiau, nepaisant diferenciacijos mažėjimo, skirtumai išlieka reikšmingi (2 pav., 2 priedas). Kaimo moterų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius mažėjo sparčiau. Tarp vyriausių kaime gyvenančių moterų kartų, gimusių 1930–1934 m., vidutinis pagimdytų vaikų skaičius buvo artimas 2,7, o tarp jauniausių kartų moterų, gimusių 1975–1979 m., jau neviršijo 2,1, tai reiškia, kad buvo jau tik artimas kartų kaitai. Paskutinė kaimo moterų karta, kurios vidutinis pagimdytų vaikų skaičius viršijo kartų kaitą užtikrinantį lygį, gimė 1971 m. – jos vidutiniškai pagimdė 2,1 vaiko. Nė vienos 1930–1980 m. gimusios miesto moterų kartos vidutinis pagimdytų vaikų skaičius neviršijo 2,0 ir nuosekliai mažėjo. Tarp vyriausios kartos miesto moterų, gimusių 1930–1934 m., vidutinis pagimdytų vaikų skaičius buvo 1,9, o tarp gimusių po 7 dešimtmečio buvo stabilizavęsis apie 1,7.

Nors kaimo moterų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius mažėjo sparčiau ir vyko mieste bei kaime gyvenančių moterų gimstamumo lygio rodiklių konvergencija, skirtumai tarp miesto ir kaimo moterų susilauktų vaikų skaičiaus išlieka dar gana dideli. Tarp vyriausių kartų miesto ir kaimo moterų vidutinio pagimdytų vaikų skaičiaus skirtumas buvo gana ženklus – 0,8 (vidutinis pagimdytų vaikų skaičius tarp moterų, gimusių 1930–1934 m. ir gyvenančių kaime, buvo 2,7, o mieste – 1,9; tarp gimusių 1935–1939 m. miesto moterų – 1,8, o kaimo – 2,7) ir tada nuosekliai mažėjo – tarp praėjusio amžiaus 8 dešimtmečio antroje pusėje (1975–1979 m.) gimusių miesto ir kaimo moterų buvo 0,3 (miesto moterų – 1,7, o kaimo – 2,0).

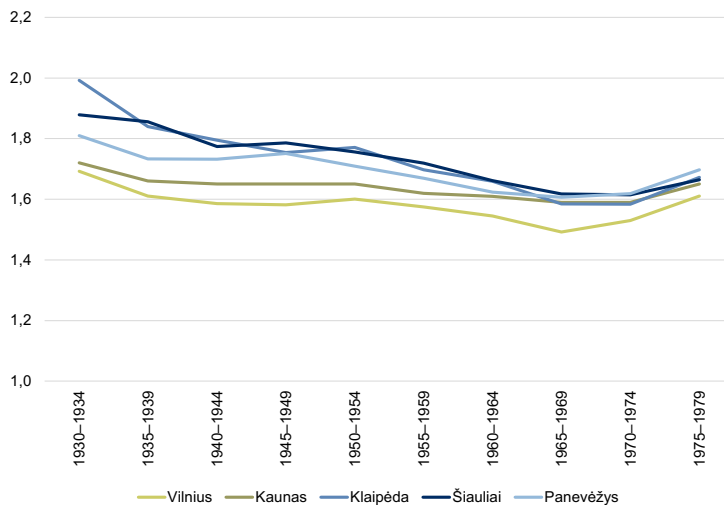
2 pav. Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius iš viso ir pagal moterų gyvenamąją vietovę ir gimimo kohortas

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

Gyventojų ir būstų surašymo duomenys suteikia galimybę vertinti vidutinio pagimdytų vaikų skaičius diferenciaciją ir pagal detalesnes gyvenamąsias vietas nei miestas ir kaimas, pavyzdžiui, didžiuosius penkis Lietuvos miestus (Vilnius, Kaunas, Klaipėda, Šiauliai, Panevėžys). Kaip matyti 3 pav., vidutinis pagimdytų vaikų skaičius tarp penkiuose didžiuosiuose Lietuvos miestuose gyvenančių moterų iš esmės keitėsi ta pačia kryptimi. Visuose penkiuose miestuose gyvenančių moterų, kurios gimė iki praėjusio amžiaus 8 dešimtmečio arba šio dešimtmečio pradžioje, vidutinis pagimdytų vaikų skaičius beveik nuosekliai mažėjo, bet jauniausių analizuojamų kohortų moterų (gimusių 1975–1979 m.) jau neženkliai „atsigauna“.

3 pav. Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius didžiuosiuose miestuose pagal moterų gimimo kohortas

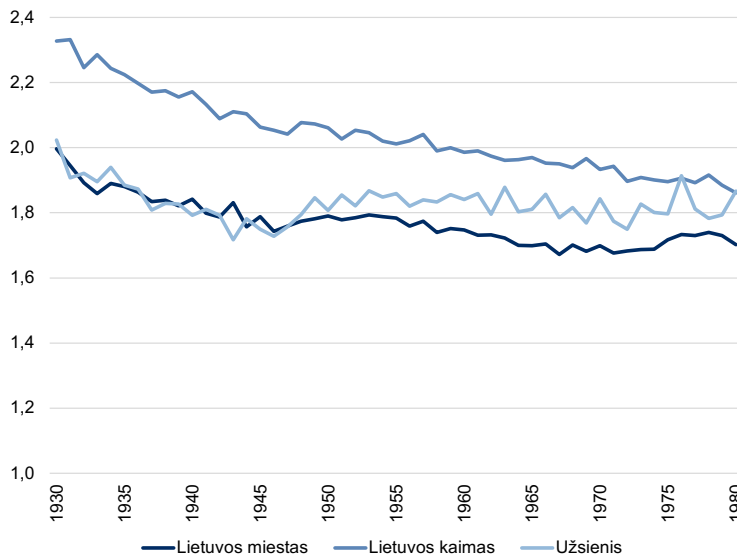
Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

Nepaisant panašios gimstamumo lygio kaitos krypties ir mažėjančių skirtumų tarp didžiuosiuose miestuose gyvenančių moterų vidutinio pagimdytų vaikų skaičiaus, kai kurių miestų ir kartų gyventojos išsiskiria. Vidutinio pagimdytų vaikų skaičiaus mažėjimas tarp visuose miestuose gyvenančių moterų vyko beveik nuosekliai, o po mažėjimo įvyko atsigavimas, stebimas jauniausioje kartoje. Tarp visų 1930–1979 m. gimusių moterų kartų Vilniaus mieste gyvenančių moterų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius buvo mažiausias (sumažėjo nuo 1,7 iki 1,5 ir vėliau padidėjo iki 1,6) ir mažiausiai vaikų

susilaukė 1965–1974 m. gimusių kartų moterys. Iki kartų, kurių gimstamumas stabilizavosi žemame lygyje, daugiausia vaikų susilaukė gyvenančios Klaipėdoje, Šiauliuose ir Panevėžyje. Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose ir Panevėžyje gyvenančių moterų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius, nepaisant ženklų skirtumų tarp vyriausių moterų kartų ir įvairių mažėjimo tempų (mažiausiai sumažėjo Kauno moterų, o labiausiai – Klaipėdos), nukrito iki to paties lygio – 1,6. Gyvenančių Kaune toks lygis buvo 1955–1974 m. gimusių kartų, Klaipėdoje ir Šiauliuose 1965–1974 m. gimimo kartų, o gyvenančių Panevėžyje – 1960–1974 m. gimimo kartų moterų. Jauniausios analizuojamos kohortos moterų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius penkiuose didžiuose miestuose, prasidėjus „atsigavimui“, tapo gana panašus – 1,6 Vilniuje ir 1,7 kituose didžiuosiuose miestuose.

Gimimo vieta. Kaip atskleidžia vidutinio pagimdytų vaikų skaičiaus kaita pagal moterų gimimo vietą, skirtumas tarp vidutinio pagimdytų vaikų skaičiaus, kurio susilaukė moterys, gimusios Lietuvos mieste ir Lietuvos kaime, iš esmės sumažėjo, o moterų, gimusių užsienyje, iš esmės išliko toks pat (4 pav., 3 priedas).

4 pav. Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius pagal moterų gimimo vietą ir kohortas

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

Lietuvos mieste ir Lietuvos kaime gimusių moterų vidutinio pagimdytų vaikų skaičiaus kovergencija vyko ne tik apskritai mažėjant vidutiniam pagimdytų vaikų skaičiui

abiejose vietovėse gimusioms moterims, bet labiausiai – mažėjant moterų, kurios gimė Lietuvos kaime, pagimdytų vaikų skaičiui. Lietuvos mieste gimusių moterų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius beveik nuosekliai sumažėjo nuo 1,9 tarp vyriausių analizuojamų moterų kartų (1930–1934 m.) ir stabilizavosi 1,7 lygyje tarp gimusių 1960–1979 metais. Lietuvos kaime gimusių 1930–1949 m. gimimo kartų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius nors ir nuosekliai mažėjo, tačiau dar viršijo kartų kaitą užtikrinančią lygį (2,1) ir jauniausiose moterų kartose (gimusiose 1970–1979 m.) sumažėjo iki 1,9. Lietuvos kaime gimusių jauniausių kartų (gimusių 1975–1979 m.) moterų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius susilygino su vaikų skaičiumi, kurio susilaukė vyriausios (gimusios 1930–1934 m.) Lietuvos mieste ir užsienyje gimusios moterys.

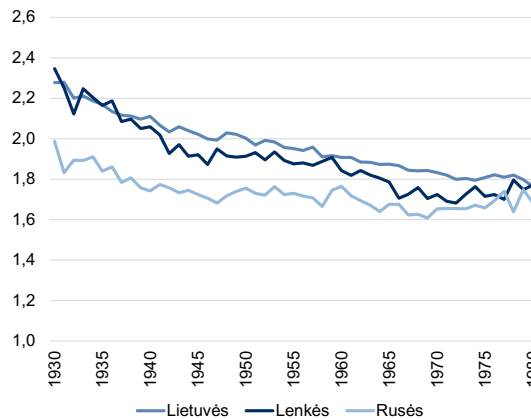
Moterų, kurios gimė užsienyje, vidutinio pagimdytų vaikų skaičiaus kaitos tendencijos buvo kitokios nei moterų, kurios gimė Lietuvos mieste ir kaime, – šių moterų gimstamumo rodikliai iš esmės nesumažėjo. Nors užsienyje gimusių moterų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius yra artimesnis Lietuvos mieste gimusių moterų pagimdytų vaikų skaičiui, nuoseklaus mažėjimo nebuvo, 1935–1979 m. užsienyje gimusios moterys vidutiniškai susilaukė apie 1,8 vaiko. Visų analizuojamų kartų moterys, gimusios užsienyje, vidutiniškai susilaukė mažiau vaikų nei moterys, gimusios Lietuvos kaime, tačiau 8 dešimtmetyje užsienyje gimusių moterų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius pagal skirtumo lygį (apie 0,1) panašiai skiriasi tiek nuo moterų, kurios gimė Lietuvos mieste, tiek nuo moterų, kurios gimė Lietuvos kaime.

Tautybė. Lyginant vidutinį pagimdytų vaikų skaičių pagal moterų tautybę, taip pat galima matyti gimstamumo rodiklių diferenciacijos mažėjimą (5 pav., 4 priedas). Iš esmės visų analizuojamų lietuvių tautybės moterų kartų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius buvo didesnis nei lenkių, rusių ir baltarusių. Vyriausių kartų (gimusių 1930–1939 m.) lietuvių ir lenkių vidutinis pagimdytų vaikų skaičius buvo ne tik labai panašus, ženkliai aukštesnis nei rusių ir baltarusių, bet ir artimas kartų kaitą užtikrinančiam lygiui (viršijo 2,1). Nors lenkių vidutinis pagimdytų vaikų skaičius mažėjo šiek tiek sparčiau nei lietuvių, jauniausiose tiek lietuvių, tiek lenkių kartose stabilizavosi. Jauniausių kartų lietuvių, gimusios 1970–1979 m., vidutiniškai susilaukė apie 1,8 vaiko, o lenkės, gimusios 1965–1979 m., – apie 1,7.

Rusių ir baltarusių (4 priedas) gimstamumo rodikliai neviršijo 2,0 ir mažėjo lėčiau nei lietuvių ir lenkių. 1935–1969 m. gimimo kartos rusių moterų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius buvo mažiausias lyginant su lietuvių, lenkių ir baltarusių, bet, nepaisant kai kurių svyravimų, iš esmės nelabai keitėsi – 1945–1964 m. ir 1970–1979 m. gimimo

kartų moterų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius buvo 1,7. Nors baltarusės vidutiniškai susilaukdavo daugiau vaikų nei rusės, jų pagimdytų vaikų skaičius mažėjo beveik nuosekliai ir jauniausių kartų baltarusės, gimusios 1970–1979 m., susilaukė mažiau vaikų, ne tik lyginant su lietuvėmis ir lenkėmis, bet ir rusėmis, – apie 1,6.

5 pav. Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius pagal moterų tautybę ir gimimo kohortas

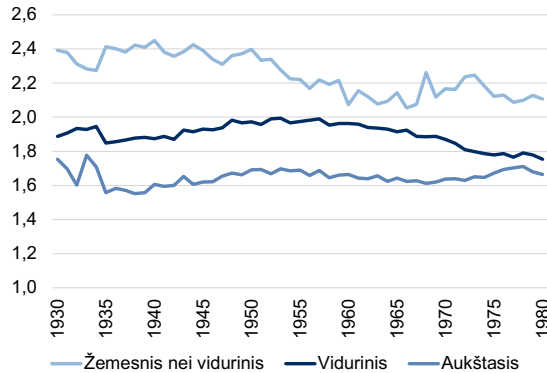

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

Išsilavinimas. Vidutinio pagimdytų vaikų skaičiaus kaitos tendencijos pagal moterų išsilavinimą keitėsi įvairiai, tačiau skirtumai – dideli. Lyginant vyriausių ir jauniausių analizuojamų moterų kartų vidutinį pagimdytų vaikų skaičių, galima matyti (6 pav., 5 priedas), kad skirtumai tarp skirtingą išsilavinimą įgijusių moterų grupių iš esmės sumažėjo, ypač tarp įgijusių vidurinį ir aukštąjį išsilavinimą. Žemiausią išsilavinimą įgijusių moterų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius nors iš esmės ir sumažėjo, bet viršijo arba išliko artimas kartų kaitą užtikrinančiam lygiui – 1930–1954 m. gimusių kartų moterų buvo tarp 2,3 ir 2,4, o 1955–1979 m. gimusių moterų svyravo tarp 2,1 ir 2,2. Įgijusių vidurinį ir aukštąjį išsilavinimą visų kartų moterų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius neviršijo 2 ir įgijusių aukštąjį išsilavinimą visose kartose išliko žemiausias. 1930–1969 m. gimusių moterų kartų, įgijusių vidurinį išsilavinimą, vidutinis pagimdytų vaikų skaičius daug nesikeitė ir svyravo tarp 1,9 ir 2,0, tik jauniausių šį išsilavinimą įgijusių kartų moterų (gimusios 1970–1979 m.) vidutinis pagimdytų vaikų skaičius pasiekė 1,8. Aukštąjį išsilavinimą įgijusių moterų gimstamumo rodiklių lygis iš esmės nesumažėjo ir svyravo tarp 1,6 ir 1,7. Visgi, vertinant diferenciaciją pagal išsilavinimą, svarbu atkreipti dėmesį į išsilavinimo lygio kaitą tarp

kartų – tarp vyriausių buvo daugiausia įgijusių žemesnį nei vidurinį išsilavinimą, o tarp jauniausių dominuoja įgijusios aukštąjį išsilavinimą.

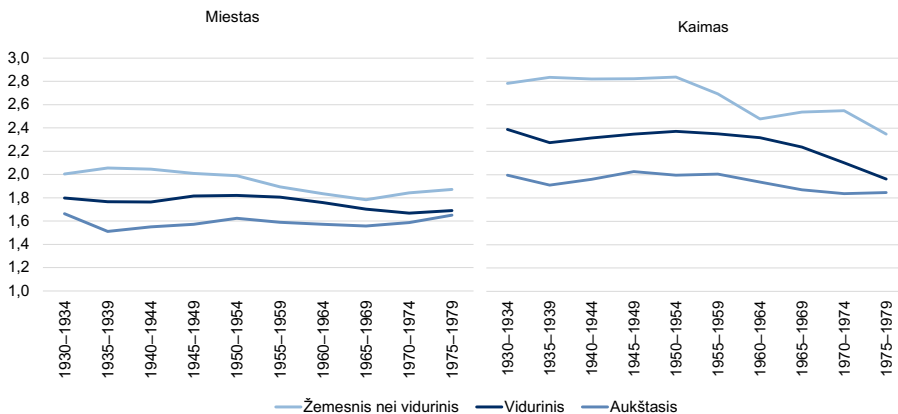
6 pav. Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius pagal moterų išsilavinimą ir gimimo kohortas

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

Išsilavinimas ir gyvenamoji vietovė. Gimstamumo lygio kaita pagal moterų išsilavinimą ir gyvenamąją vietą atskleidžia, kad visų kartų moterų, gyvenančių kaime, vidutinis pagimdytų vaikų skaičius didesnis nei gyvenančių mieste, iš esmės nepriklausomai nuo jų išsilavinimo lygio (7 pav.).

7 pav. Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius pagal moterų gyvenamąją vietą, išsilavinimą ir gimimo kohortas

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

Nors tiek tarp kaime, tiek tarp mieste gyvenančių skirtingą išsilavinimo lygį įgijusių moterų gimstamumo rodiklių vyko konvergencija, mažėjant vidutinio pagimdytų vaikų skaičiaus skirtumams, diferenciacija tarp skirtingą išsilavinimą įgijusių moterų, kurios gyvena mieste, išliko mažesnė nei tarp gyvenančių kaime.

Tarp kaime gyvenančių ir skirtingą išsilavinimą įgijusių moterų gimstamumo rodikliai beveik nuosekliai mažėjo, ypač tarp įgijusių žemesnį nei vidurinį išsilavinimą. Nepaisant šio sumažėjimo, visų žemesnį nei vidurinį išsilavinimą įgijusių kartų moterų, gyvenančių kaime, vidutinis pagimdytų vaikų skaičius dar gerokai viršijo kartų kaitą užtikrinančią lygį, net ir pačių jauniausių kartų moterų buvo 2,4. Įgijusių vidurinį išsilavinimą kaimo moterų gimstamumo rodiklių lygis krito žemiau kartų kaitą užtikrinančio lygio tik jauniausiose kartose – 1975–1979 m. gimusių kartų moteris vidutiniškai susilaukė po 2,0 vaiko. Kaime gyvenančių aukštąjį išsilavinimą įgijusių moterų gimstamumo lygio rodikliai jau nesiekė kartų kaitą užtikrinančio lygio ir iš esmės nepasikeitė – svyravo tarp 1,9 ir 2,0, tik 1970–1974 m. gimusioje kartoje buvo 1,8.

Visų išsilavinimo grupių miesto moterų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius mažesnis ir pokyčiai ne tokie ženklūs kaip tarp gyvenančių kaime. Mieste gyvenančių skirtingą išsilavinimą įgijusių moterų gimstamumo lygio rodiklių kaita savo kryptimi panaši į kaimo – labiausiai mažėjo įgijusių žemesnį nei vidurinį išsilavinimą, o mažiausiai – įgijusių aukštąjį išsilavinimą. Žemesnį nei vidurinį išsilavinimą įgijusių vyriausių kartų moterų, gimusių 1935–1944 m. ir gyvenančių mieste, vidutinis pagimdytų vaikų skaičius dar buvo 2,1. Nuo gimusių praėjusio šimtmečio 6 dešimtmetyje su vis jaunesnėmis kartomis nuosekliai mažėjo pasiekdamas 1,8, tik jauniausių kartų, gimusių 8 dešimtmetyje, vėl palengva „atsigauna“ ir artėja prie 1,9. Įgijusių vidurinį išsilavinimą labai neženkliai sumažėjo nuo 1,8 1930–1959 m. kartose iki 1,7 kartose, gimusiose nuo praėjusio šimtmečio 7 dešimtmečio vidurio. Įgijusių aukštąjį išsilavinimą svyravo tarp 1,6 ir 1,7 vaiko (išskyrus 1935–1939 m. kartoje buvusio 1,5).

Taigi, nepaisant panašumų tarp skirtingą išsilavinimo lygį įgijusių moterų, kurios gyvena mieste ir kaime, prokreacinės elgsenos, tarp jauniausių kartų miesto moterų, kitaip nei kaimo, vidutinis pagimdytų vaikų skaičius nebemažėja – tarp įgijusių žemesnį nei vidurinį arba aukštąjį išsilavinimą galima stebėti gimstamumo „atsigavimo“ ženklų, o tarp įgijusių vidurinį – stabilizaciją.

PAGIMDYTŲ VAIKŲ SKAIČIAUS BENDROSIOS IR SPECIFINĖS TENDENCIJOS

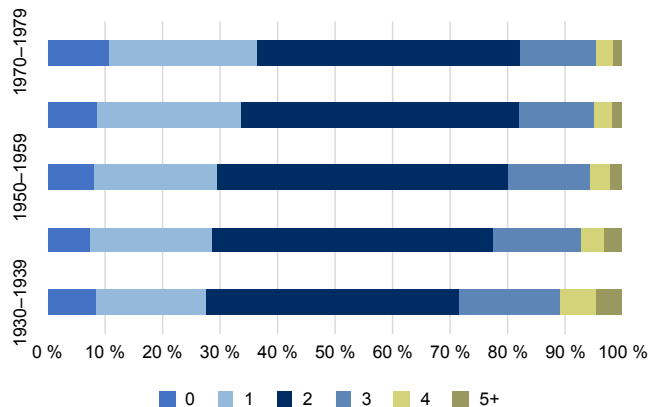
Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius gali būti įvairiai veikiamas bevaikystės ir susilaukiamų vaikų eiliškumo struktūros. Šis skaičius gali mažėti dėl didėjančios bevaikių moterų dalies, nors nesikeičia susilaukiančių skirtingo eiliškumo (1, 2 ar 3 ir daugiau) vaikų struktūra. Tačiau vidutinis pagimdytų vaikų skaičius gali taip pat mažėti ne dėl nesusilaukiančių vaikų moterų dalies didėjimo, bet dėl susilaukiamų vaikų eiliškumo struktūros kaitos, kai mažėja daugiavaikių moterų (susilaukiančių 3 ir daugiau vaikų) arba didėja susilaukiančių tik 1 vaiko dalis ir panašiai. Todėl šiame poskyryje trumpai peržvelgiami atskirų kartų susilaukiamų vaikų struktūros pokyčiai – bendrosios tendencijos ir skirtumai pagal sociodemografines charakteristikas.

Bendrosios tendencijos. Kaip rodo 1930–1979 m. gimimo moterų (ne)pagimdytų vaikų skaičiaus (8 pav., 6 priedas) analizė, palaipsniui pereinama nuo 2–3 vaikų modelio, prie 1–2 vaikų modelio. Vidutinio pagimdytų vaikų skaičiaus mažėjimą nuo 2,2 1930–1934 m. gimimo kartoje iki 1,8 1975–1979 m. gimimo kartoje iš esmės lėmė mažėjanti daugiavaikių (turinčių 3 ir daugiau vaikų) dalis ir padidėjusi susilaukiančių 2 vaikų dalis, didėjanti auginančių 1 vaiką dalis ir tik neženkliai padidėjusi bevaikių dalis.

Tik vyriausios kartos moterys, gimusios 1930–1934 m., susilaukdavo 2–3 vaikų, o tarp visų jaunesnių moterų vis labiau dominuoja 1–2 vaikų modelis. Tarp visų 1930–1979 m. gimusių moterų didžiausią dalį sudarė susilaukusios 2 vaikų, tačiau tokių moterų dalis šiose kartose keitėsi nenuosekliai. Jų dalis didėjo nuo 41 proc. tarp pačių vyriausių (gimusių 1930–1934 m.) iki 50–51 proc. tarp gimusių 1945–1964 m., o tarp moterų, gimusių 8 dešimtmetyje, sumažėjo iki 46 proc. Tik tarp vyriausios kartos (gimusių 1930–1934 m.) moterų, turinčių 3 vaikus, dalis yra didesnė nei turinčių 1 vaiką; kitose kartose turinčių 1 vaiką dalis neženkliai didėja, o turinčių 3 – mažėja. Auginančių 1 vaiką dalis vyriausioje kartoje buvo 18 proc., o gimusių 1965–1979 m. – jau 25–27 proc. Turinčių 3 vaikus dalis sumažėjo nuo 19 proc. vyriausioje kartoje iki 13–14 proc. tarp gimusių 1950–1979 metais. Susilaukiančių 4–5 ir daugiau vaikų dalys sumažėjo iki minimumo – 2–3 proc. Taigi ženkliai sumažėjo daugiavaikių motinų – 3 ir daugiau vaikų vyriausioje kartoje (gimusių 1930–1934 m.) susilaukdavo kas trečia moteris (32 proc.), o gimusių praėjusio amžiaus 7–8 dešimtmečiuose – jau rečiau nei kas penkta moteris (18–19 proc.). Prie mažėjančio vidutinio pagimdytų vaikų skaičiaus prisidėjo ir labai neženkliai padidėjusi bevaikių moterų dalis. Išskyrus pačią vyriausią, 4–5 dešimtmečiuose gimusių moterų

kartas, su kiekviena vis jaunesne karta negimdžiusių moterų dalis nuosekliai didėjo – mažiausia buvo tarp 1945–1949 m. gimusių kartų moterų – 7 proc., o jauniausių kartų (1970–1979 m. gimimo) – daugiau kaip 10 proc.

8 pav. Moterys pagal pagimdytų vaikų skaičių, proc.

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

Gyvenamoji vieta. Tarp visų miesto moterų kartų, dominuoja 1–2 vaikų modelis, o tarp beveik visų kaimo moterų kartų – 2–3 vaikų modelis, bet dauguma tiek miesto, tiek kaimo moterų turi po 2 vaikus (9 pav., 7 priedas).

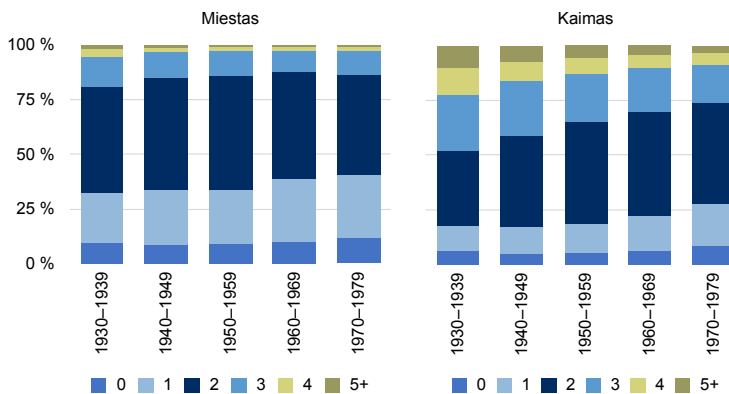
Nors tarp miesto moterų dominuoja 1–2 vaikų modelis ir bevaikių dalis didesnė nei kaime ir visoje populiacijoje, šiek tiek išsiskiria pati vyriausia, 1930–1939 m. gimusių, moterų karta. Tarp jų iš visų miesto moterų mažiausia yra turinčių 1 vaiką dalis – beveik kas ketvirta (23 proc.); didžiausia dalis auginančių ne tik 3 vaikus – kas septinta (14 proc.), bet ir turinčių 3 ir daugiau vaikų – kas penkta (20 proc.). Jauniausioje kartoje (gimusių 1970–1979 m.) labiau įsivyrąja 1–2 vaikų modelis, neženkliai daugiau bevaikių – 12 proc., auginančių 1 vaiką – 29 proc., daugiavaikių – 14 proc. ir labai minimali auginančių tiek 4, tiek 5 ir daugiau vaikų – vos 1–2 proc.

Kaimo moterų susilauktų vaikų modelis keitėsi ženkliau nei miesto. Beveik visose kaimo moterų kartose dominuoja 2–3 vaikų modelis, tačiau jauniausioje kaimo moterų kartoje (1970–1979 m.) atsiskleidžia 1–2 vaikų modelio dominavimo ženklai – dvivaikių daliai sparčiai priartėjus prie 50 proc. ir turinčių 1 vaiką daliai, nors ir neženkliai, bet

viršijus turinčių 3 vaikus dalį (9 pav., 7 priedas). Kaip ir tarp miesto moterų, labiausiai skiriasi vyriausių ir jauniausių kartų moterys. Tarp vyriausios kartos moterų kas trečia (34 proc.) turi 2 vaikus, kas ketvirta (25 proc.) – 3 vaikus ir tik kas devinta (11 proc.) turi 1 vaiką. Vyriausios kartos moterys išsiskiria ir didele turinčių 4 ir daugiau vaikų dalimi – tokių beveik ketvirtadalis (23 proc.) ir turinčių 4 vaikus dalis, nors ir labai neženkliai, bet viršija turinčių 1 vaiką dalį. Bevaikių moterų dalis visose kartose išlieka gana nedidelė – 5–8 proc. Su kiekviena jaunesne karta palaipsniui didėjo turinčių 1 vaiką dalis, mažėjo turinčių 3 ir paskesnio eiliškumo vaikus, o 2 vaikų modelis tapo vis labiau dominuojantis. Lyginant su vyriausia (gimusia 1930–1939 m.) karta, tarp jauniausių (gimusių 1970–1979 m.) kartų moterų, turinčių 1 vaiką, dalis yra beveik du kartus didesnė – padidėjo nuo 11 iki 19 proc., beveik 20 proc. punktų sumažėjo turinčių 3 ir daugiau vaikų dalis – nuo 48 proc. iki 27 proc. Jauniausioje kartoje, nors ir neženkliai, tačiau turinčių 1 vaiką dalis tapo didesnė nei turinčių 3 vaikus. Beveik kas antra (46 proc.) jauniausios kartos moteris turi 2 vaikus, kas penkta – 1 (19 proc.) arba 3 vaikus (18 proc.), o 4 ir daugiau vaikų turi tik kas vienuolikta moteris (9 proc.).

Nepaisant įvykusių prokreacinės elgsenos pokyčių, net ir jauniausių kartų kaimo ir miesto moterys gana skiriasi – nors tarp jauniausių kartų moterų, gyvenančių abiejose gyvenamosiose vietovėse, 46 proc. turi po 2 vaikus, bet kaimo moterys beveik dvigubai dažniau linkusios būti daugiavaikėmis mamomis nei miesto moterys (3 ir daugiau vaikų turi 27 proc. kaimo ir 14 proc. miesto moterų) ir pusantrą karto rečiau turėti 1 vaiką (1 vaiką turi 19 proc. kaimo ir 29 proc. miesto moterų).

9 pav. Moterys pagal pagimdytų vaikų skaičių ir gyvenamąją vietovę, proc.

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

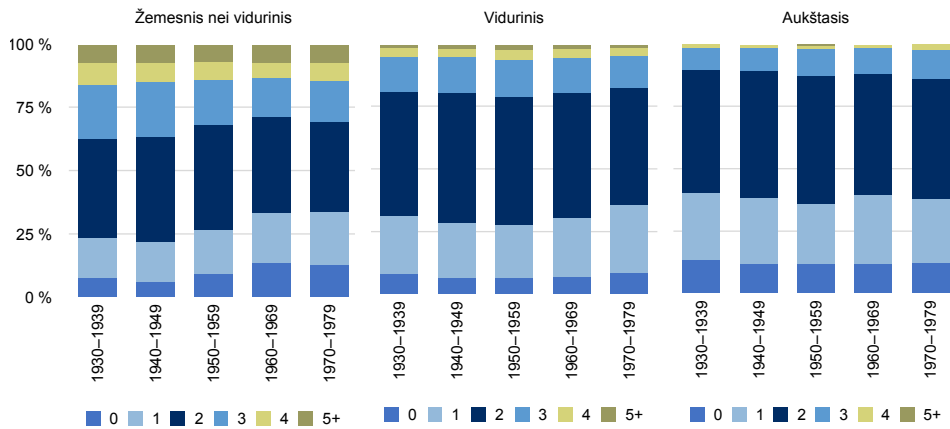
Išsilavinimas. Moterų gimstamumo rodiklių kitimas pagal turimų vaikų skaičių ir išsilavinimą atskleidžia prokreacinės elgsenos diferenciaciją ir kintantį susilaukiamų vaikų modelį (10 pav., 8 priedas). Žemesnį nei vidurinį išsilavinimą įgijusios moterys, išskyrus jauniausią kartą, buvo linkusios auginti 2–3 vaikus, o jauniausių kartų (gimusios 1960–1979 m.) žemesnį nei vidurinį išsilavinimą įgijusios moterys, taip pat visų kartų įgijusios vidurinį ir ypač aukštąjį išsilavinimą – 1–2 vaikus.

Tarp įgijusių žemesnį nei vidurinį išsilavinimą moterų apie 40 proc. (36–42 proc.) augina 2 vaikus. Lyginant vyriausias ir jauniausias šio išsilavinimo lygio kartas, neženkliai padidėjo bevaikių, auginančių 1 vaiką ir sumažėjo auginančių 3 vaikus ir tai labiausiai lėmė vidutinio pagimdytų vaikų skaičiaus mažėjimą. Vyriausiose kartos kas šešta (16 proc.) augino 1 vaiką ir kas penkta (21 proc.) 3 vaikus, o jauniausiose, atvirkščiai: kas šešta (17 proc.) moteris augino 3 vaikus ir kas penkta (21 proc.) – 1 vaiką. Įvykus šiems pokyčiams, gimusių praėjusio amžiaus 7–8 dešimtmečiuose kartose auginančiųjų 1 vaiką dalis tampa didesnė nei auginančiųjų 3 vaikus ir taip palaipsniui pereinama nuo 2–3 vaikų prie 1–2 vaikų modelio. Visgi visose žemesnio nei vidurinio išsilavinimo moterų kartose daugiavaikių moterų dalis buvo ir išliko ženkliai didesnė nei vidurinio ir aukštojo išsilavinimo moterų, nors skirtumai ir sumažėjo. Žemesnio nei vidurinis išsilavinimas vyriausiose (gimusių 1930–1939 m.) kartose daugiavaikių dalis buvo arti 40 proc. (38 proc.), vidurinio išsilavinimo – 20 proc., o aukštojo – 11 proc., o jauniausiose (gimusių 1960–1979 m.) kartose žemesnio nei vidurinio išsilavinimo – apie 30 proc. (29–31 proc.), vidurinio – 20 proc., o aukštojo – 14 proc. Bevaikių žemesnį nei vidurinį išsilavinimą įgijusių moterų dalis gana ženkliai padidėjo. 1930–1949 m. gimimo kartoje bevaikių – 6–8 proc., o jauniausioje 1960–1979 m. gimimo kohortoje priartėjo prie lygio iš esmės stebimo tarp tos pačios kartos įgijusių aukštąjį išsilavinimą ir buvo 13 proc. Nors auginančių 4 ir daugiau vaikų dalis iš esmės nepasikeitė tarp visus išsilavinimo lygius įgijusių moterų, lyginant su įgijusiomis vidurinį ir aukštąjį išsilavinimą, žemesnio nei vidurinis išsilavinimo moterys 4 ir daugiau vaikų augindavo gerokai dažniau – apie 13–16 proc. vidurinio ir žemesnio, apie 5–6 proc. vidurinio ir vos 2 proc. aukštojo išsilavinimo moterų.

Įgijusių vidurinį ir aukštąjį išsilavinimą moterų turimų vaikų skaičiaus struktūra, dominuojant 1–2 vaikų modeliui, nors ir neženkliai, tačiau skiriasi. Vidutinį pagimdytų vidurinio ir aukštojo išsilavinimo moterų vaikų skaičių labiausiai lemia didelė turinčių 2 vaikus dalis – jų dalis kiekvienoje kartoje artima arba net viršijanti 50 proc., o didesnį vidutinį pagimdytų vidurinio išsilavinimo moterų skaičių lemia didesnė daugiavaikių ir

mažesnė bevaikių dalis. Nors turinčių 1 vaiką dalis tarp šių išsilavinimo grupių moterų taip pat panaši – nenuosekliai kintanti ir artima ketvirtadaliui (vidurinio išsilavinimo moterų 21–27 proc., o aukštojo – 24–28 proc.), tačiau visose kartose tarp vidurinę išsilavinimą įgijusių moterų didesnė turinčių 3 ir daugiau vaikų dalis, palyginti su įgijusiomis aukštąjį išsilavinimą. Vidurinio išsilavinimo moterų auginamų 3 ir daugiau vaikų dalis svyravo tarp 18 ir 21 proc., o aukštojo išsilavinimo moterų nors ir labai nuosaikiai, bet padidėjo nuo 11 (gimusių 1930–1949 m. kartoje) iki 14 proc. (gimusių 1970–1979 m. kartoje). Visų kartų vidurinio išsilavinimo moterys bevaikėmis buvo rečiau nei aukštojo išsilavinimo: bevaikių dalis visose vidurinio išsilavinimo kartose buvo gana stabili – žemiau 10 proc. (7–9 proc.), o aukštojo daugiau kaip 10 proc. (12–14 proc.).

10 pav. Moterys pagal pagimdytų vaikų skaičių ir išsilavinimą, proc.

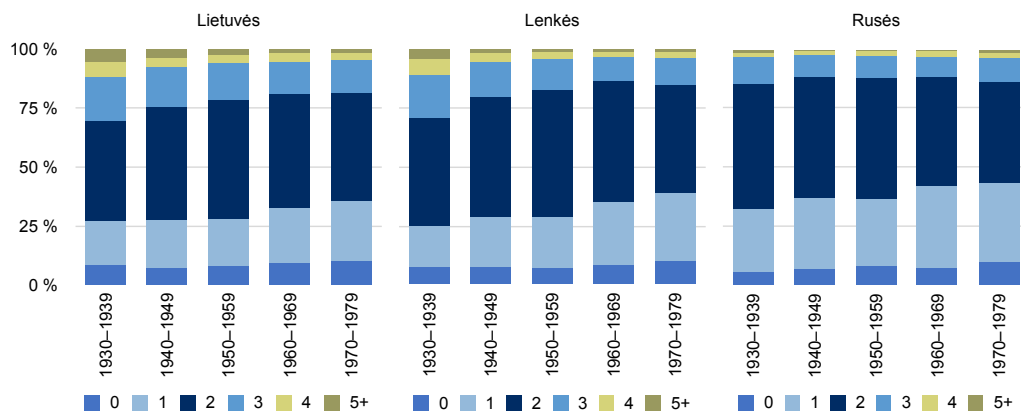

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

Tautybė. Vaikų skaičiaus struktūra tarp lietuvių ir lenkių gana panaši, o rusių – išsiskiria (11 pav., 9 priedas). Vyriausios kartos (gimusios 1930–1939 m.) lietuvių ir lenkių moterys pagal turimų vaikų skaičių buvo labai panašios – daugiausia auginančių 2 vaikus, tačiau labai panašios auginančių 1 ir 3 vaikus dalys, dėl to beveik vienodai dažnas 2–3 ir 1–2 vaikų modelis. Su vis jaunesnėmis lietuvių ir lenkių moterų kartomis vis labiau išsitvirtino 1–2 vaikų modelis. Bevaikių (lietuvių – 7–11 proc., o lenkių – 7–10 proc.) ir auginančių 2 vaikus (lietuvių – 42–50 proc., o lenkių – 45–54 proc.) dalys buvo panašios, o 1 ir 3 ir daugiau vaikų dalis nors ir keitėsi ta pačia kryptimi, tačiau diferenciacija jaunesnėse kartose padidėjo, nes pokyčiai tarp lenkių buvo spartesni ir ženklėsi.

Palaiapsniui didėjo auginančių 1 vaiką dalis – nuo penktadalio (19 proc.) iki ketvirtadalio (25 proc.) tarp lietuvių ir daugiau nei pusantro karto tarp lenkių – nuo 17 iki 29 proc. Taip pat mažėjo daugiavaikių dalis – pusantro karto tarp lietuvių, nuo 30 iki 20 proc., ir du kartus tarp lenkių, nuo 30 iki 15 proc. Dėl spartesnio 1–2 vaikų modelio įsitvirtinimo tarp lenkių, vidutinis lietuvių pagimdytų vaikų skaičius buvęs beveik tapačiu vyriausiose kartose (gimusios 1930–1934 m. lietuvės ir lenkės susilaukdavo vidutiniškai 2,2 vaiko; o gimusios 1935–1939 m. lietuvės ir lenkės susilaukdavo vidutiniškai 2,1 vaiko) paskesnėse kartose buvo didesnis tarp lietuvių.

11 pav. Moterys pagal pagimdytų vaikų skaičių ir tautybę, proc.

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

Rusės, palyginti su lietuvėmis ir lenkėmis, vidutiniškai pagimdo mažiau vaikų ir tai lemia ženkliai didesnės turinčių 1 vaiką ir mažesnės daugiavaikių rusių moterų dalys. Pokyčiai tarp rusių nebuvo tokie ženkliūs kaip tarp lietuvių ir lenkių, bet 1–2 vaikų modelis buvo dažnesnis net ir tarp vyriausių kartų moterų – turinčios 1–2 vaikus sudarė apie 80 proc. Palaiapsniui nuo ketvirtadalio (26 proc.) iki trečdalio (33 proc.) padaugėjo auginančių 1 vaiką ir nuosekliai, nuo 53 proc. tarp vyriausių (gimusių 1930–1939 m.) iki 43 proc. tarp jauniausių (gimusių 1970–1979 m.), sumažėjo turinčių 2 vaikus rusių moterų. Auginančių 3 vaikus dalis visose kartose, lyginant su lietuvėmis ir lenkėmis, buvo mažiausia ir išliko beveik nepakitusi – svyravo tarp 12 ir 15 proc., o bevaikių rusių dalis buvo labai panaši į lenkių ir lietuvių (6–10 proc.).

KOHORTINĖ MOTINOS AMŽIAUS, GIMDANT PIRMĄ VAIKĄ, PERSPEKTYVA

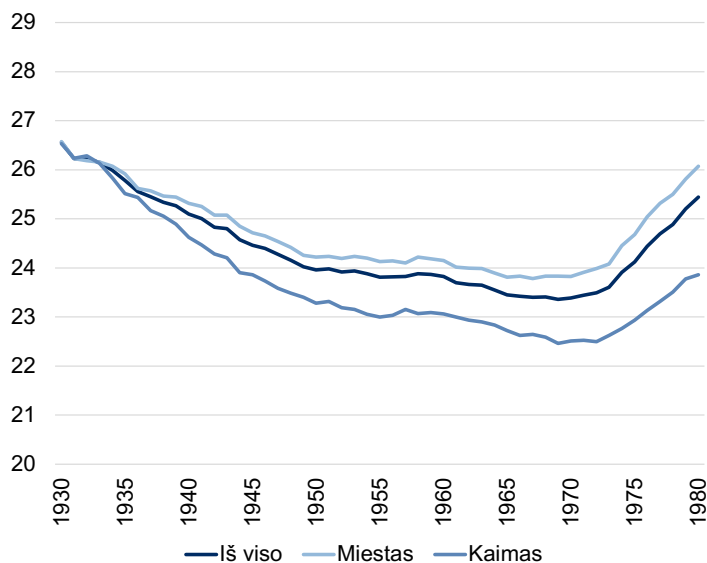
Motinos amžius, gimdant pirmą vaiką, atskleidžia prokreacinės elgsenos debiutą. Remiantis gyventojų ir būstų surašymo duomenimis, galima vertinti ir šios elgsenos bendrąsias bei specifines tendencijas – pirmiausia vidutinį motinos amžių, gimdant pirmą vaiką, ir pirmo vaiko susilaukimo trajektorijos raidą pagal motinos amžių. Šiame poskyryje pristatomoje analizėje daugiausia naudojami 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo duomenys, papildyti 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo duomenimis. Pastarieji naudojami toms moterims, kurioms, 2021 m. surašymo duomenimis, buvo nurodytas mažesnis vaikų skaičius nei 2011 m.

Vidutinis motinos amžius, susilaukiant pirmo vaiko. Vidutinio amžiaus, susilaukiant pirmo vaiko, tendencijų kaita tarp 1930–1980 m. gimimo kartų moterų pagal įvairias pagrindines socialines demografines charakteristikas, tarp kurių gyvenamoji vietovė, išsilavinimas ir tautybė, iš esmės turi bendrą kryptį – gimusių 1930–1969 m. prokreacinės elgsenos debiutas „jaunėjo“, o nuo gimusių po 1970 m. pakeitė kryptį į priešingą.

Gyvenamoji vietovė. Su kiekviena jaunesne karta moterys pirmą kartą gimdė vis jaunesnės, kai vidutinis amžius, gimdant pirmą vaiką, sumažėjo nuo 26,6 metų (1930 m. gimimo moterys) iki 23,4 metų (1969 m. gimimo moterys), o vėliau didėjo su kiekviena jaunesne karta ir tarp jauniausių (1980 m. gimimo moterys) buvo 25,4 metų (12 pav., 10 priedas). Nors visų kartų miesto moterų prokreacinės elgsenos debiutas vėlesnis nei kaimo moterų, prokreacinės elgsenos debiuto „lūžis“ tiek tarp miesto, tiek tarp kaimo moterų įvyko beveik tarp tos pačios kartos – tarp gimusių apie 1970-uosius. Šios moterys savo prokreacinę elgseną pradėjo XX a. paskutiniame dešimtmetyje ir jų prokreacinės elgsenos, gimdant pirmą vaiką, amžiaus modelis pasikeitė priešinga kryptimi – stebimas spartus prokreacinės elgsenos debiuto atidėjimas vis vyresniam amžiui. Tačiau diferenciacija tarp miesto ir kaimo moterų vidutinio amžiaus, susilaukiant pirmo vaiko, didėja – kaimuose gyvenančios moterys sparčiau „ankstino“ savo prokreacinės elgsenos debiutą (vidutinis amžius, gimdant pirmą vaiką, sumažėjo nuo 26,5 (gimusios 1930 m.) iki 22,5 (gimusios 1969 m.) metų), nei miesto moterys (vidutinis amžius, gimdant pirmą vaiką, sumažėjo nuo 26,6 (gimusios 1930 m.) iki 23,8 (gimusios 1967 m.) metų), bet miesto moterys (vidutinis amžius, gimdant pirmą vaiką, padidėjo nuo 23,8 (gimusios 1967 m.) iki 26,1

(gimusios 1980 m.) metų) sparčiau „vėlina“ nei kaimo (vidutinis amžius, gimdant pirmą vaiką, padidėjo nuo 22,5 (gimusios 1969 m.) iki 23,9 (gimusios 1980 m.) metų) moterų.

12 pav. Vidutinis motinos amžius, susilaukiant pirmo vaiko, pagal gyvenamąją vietovę ir gimimo kohortas, metai

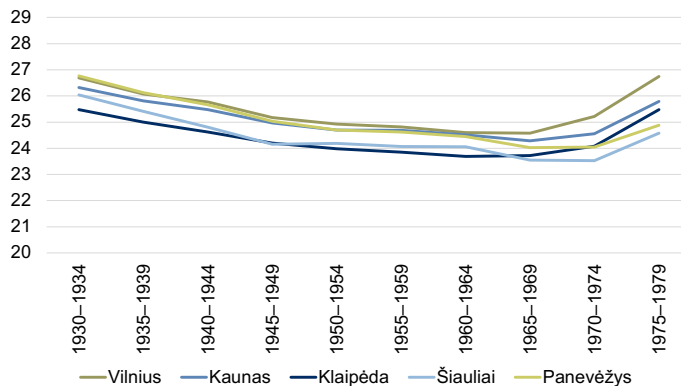

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

Pirmo vaiko susilaukimo amžius pagal penkis didžiuosius Lietuvos miestus taip pat keitėsi panašia trajektorija, kaip ir šalies lygmeniu (13 pav.). Tarp vyriausių (gimusių 1930–1934 m.) kartų moterų, gyvenančių šalies didžiuosiuose miestuose, išskyrus Klaipėdą, vidutinis amžius, susilaukiant pirmo vaiko, buvo daugiau nei 26 metų: nuo 26,0 tarp gyvenančių Šiauliuose iki 26,8 metų tarp gyvenančių Panevėžyje, kai gyvenančių Klaipėdoje buvo 25,5 metų. Nors pirmo vaiko susilaukimo amžiaus „jaunėjimas“ sparčiausiai vyko tarp gyvenančių Šiauliuose ir Panevėžyje, atidėjimas vyresniam amžiui sparčiausiai vyko tarp gyvenančių Vilniuje ir Klaipėdoje. Pasikeitus pirmo vaiko susilaukimo amžiaus trajektorijai, palaipsniui didėjo atotrūkis tarp Vilniaus ir visų kitų didžiųjų miestų moterų. Vyriausiose kartose (gimusios 1930–1934 m.) skirtumas tarp pirmą vaiką gimdžusių anksčiausiai ir vėliausiai buvo 1,3 metų, o jauniausiose (gimusios 1975–1979 m.) – 2,2

metų. Jauniausių kartų moterų vidutinis amžius, susilaukiant pirmo vaiko, buvo vėliausias tarp gyvenančių Vilniuje – 26–26,8 metų, o tarp gyvenančių Kaune (25,8) ir Klaipėdoje (25,5) neviršijo 26 metų, kai Šiauliuose (24,6) ir Panevėžyje (24,9) neviršijo 25 metų. Gyvenančių Vilniuje vidutinis amžius, susilaukiant pirmo vaiko, jauniausiose kartose neženkiai viršijo pačių vyriausių kartų, o gyvenančių Klaipėdoje – jauniausių ir vyriausių kartų susilygino. Pagal vidutinį amžių, susilaukiant pirmo vaiko, jauniausių gimimo kohortų Kauno moterys sparčiausiai artėjo prie Vilniaus moterų, nors vyriausiose kartose Vilniaus moterims artimiausios buvo gyvenančios Panevėžyje (jauniausiose kartose – vienas „jauniausių“). Šiauliuose gyvenančių moterų pirmo vaiko susilaukimo amžius vyriausiose kartose buvo vienas „jauniausių“, o tarp jauniausių kartų – pats „jauniausias“.

13 pav. Vidutinis motinos amžius, susilaukiant pirmo vaiko, didžiuosiuose miestuose pagal gimimo kohortas, metai

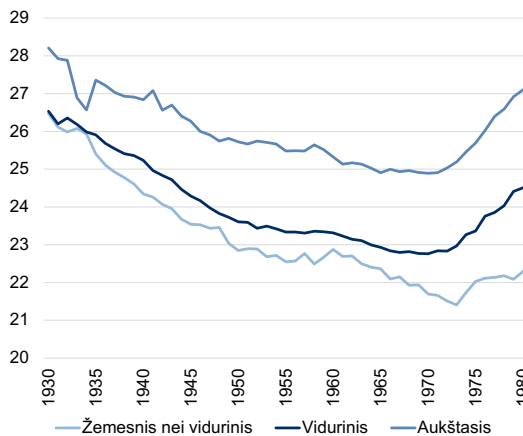

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

Išsilavinimas. 1930–1980 m. gimimo kartų moterų vidutinio amžiaus, gimdant pirmą vaiką, tendencijos iš esmės atitinka visas stebėtas (14 pav., 11 priedas). Įgijusios žemesnį nei vidurinis išsilavinimą moterys prokreacinės elgsenos debiutą „ankstino“ sparčiausiai (vidutinis amžius, gimdant pirmą vaiką, sumažėjo nuo 26,5 (gimusios 1930 m.) iki 21,4 (gimusios 1973 m.) metų) ir „vėlino“ lėčiausiai (vidutinis amžius, gimdant pirmą vaiką, padidėjo nuo 21,4 (gimusios 1973 m.) iki 22,3 (gimusios 1980 m.) metų), o įgijusios aukštąjį išsilavinimą, atvirkščiai – „ankstino“ lėčiausiai (vidutinis amžius, gimdant pirmą

vaiką, sumažėjo nuo 28,2 (gimusios 1930 m.) iki 24,9 (gimusios 1970 m.) metų) ir „vėlino“ sparčiausiai (vidutinis amžius, gimdant pirmą vaiką, padidėjo nuo 24,9 (gimusios 1970 m.) iki 27,1 (gimusios 1980 m.) metų). Vidutinio motinos amžiaus, gimdant pirmą vaiką, skirtumai, lyginant vyriausias ir jauniausias visų išsilavinimo grupių moteris, padidėjo. Nors visose kartose įgijusių aukštąjį išsilavinimą moterų vidutinis amžius, gimdant pirmą vaiką, buvo didžiausias, tačiau diferenciacija padidėjo tarp visų išsilavinimo grupių. Vyriausiose kartose (gimusios 1930 m.) skirtumas buvo 1,7 metų: įgijusių žemesnį nei vidurinį ir vidurinį išsilavinimą moterų vidutinis amžius, gimdant pirmą vaiką, beveik sutapo – atitinkamai 26,7 ir 26,5 metai, kai tuo tarpu įgijusių aukštąjį išsilavinimą buvo 28,2 metų. Tarp jauniausių kartų (gimusios 1980 m.) moterų vidutinio amžiaus, gimdant pirmą vaiką, skirtumas pagal išsilavinimą buvo beveik 3 kartus didesnis ir siekiantis 4,8 metų: žemesnių nei vidurinio išsilavinimo – 22,3 metų, vidurinio išsilavinimo – 24,5 metų, o įgijusių aukštąjį išsilavinimą – 27,1 metų.

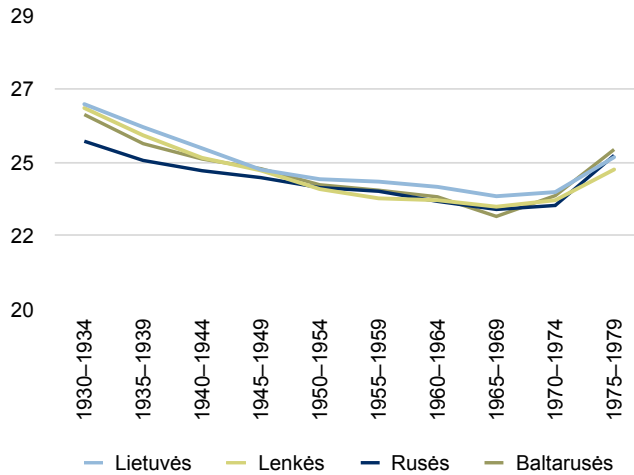
14 pav. Vidutinis motinos amžius, susilaukiant pirmo vaiko, pagal išsilavinimą ir gimimo kohortas, metai

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

Tautybė. Vidutinio amžiaus, susilaukiant pirmo vaiko, skirtumai pagal tautybę ženkliai mažesni nei pagal išsilavinimą ar lyginant vyriausias bei jauniausias kartas – sumažėję (15 pav.). Beveik visose kartose lietuvės pirmą vaiką gimdydavo vėliausiai, o anksčiausiai dažniausiai gimdė rusės.

15 pav. Vidutinis motinos amžius, susilaukiant pirmo vaiko, pagal tautybę ir gimimo kohortas, metai

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

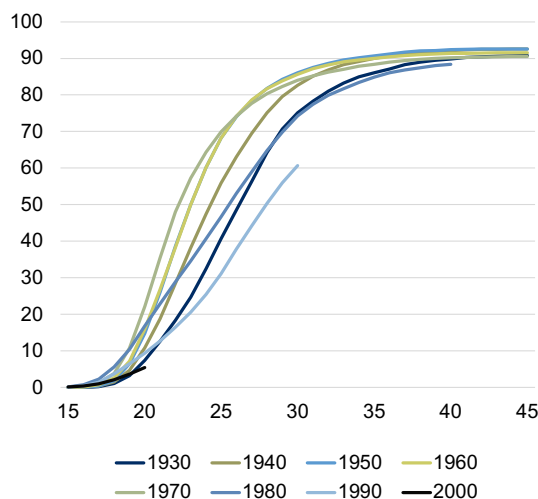
Vyriausiose kartose (gimusių 1930–1934 m.) lietuvių vidutinis amžius, gimdant pirmą vaiką, buvo 26,3 metų, lenkių skyrėsi nedaug – buvo 26,2 metų, baltarusių kiek mažiau nei lenkių – 26,0 metai, o rusių – 25,2 metų, taigi vidutinio amžiaus, gimdant pirmą vaiką, šiose kartose skirtumas buvo 1,2 metų. Lyginant 1930–1934 m. ir 1965–1969 m. gimusių moterų kartas, labiausiai „jaunėjo“ baltarusių (nuo 26,0 iki 22,9 metų) ir lenkių (nuo 26,2 iki 23,1 metų) vidutinis amžius, gimdant pirmą vaiką, o mažiausiai – rusių (nuo 25,2 iki 23,1 metų). Po prokreacinės elgsenos debiuto trajektorijos krypties pasikeitimo, lyginant 1965–1969 m. ir 1975–1979 m. moterų kartas, pirmo vaiko susilaukimą labiausiai atidėjo baltarusės (nuo 22,9 iki 24,9 metų) ir lenkės (nuo 23,1 iki 24,3 metų), o mažiausiai – lietuvės (nuo 23,5 iki 24,7 metų). Jauniausiose kartose (gimusių 1975–1979 m.) vidutinio amžiaus, gimdant pirmą vaiką, amžiaus skirtumas labai neženklus – 0,6 metų, kai visų tautybių moterų vidutinis amžius, susilaukiant pirmo vaiko, neviršija 25 metų. Dėl šių pokyčių jauniausiose kartose už lietuves (24,7 metų), būdamos vyresnės, vaiko susilaukia rusės (24,7 metų) ir baltarusės (24,9 metų), nors visų anksčiau gimusių kartų lietuvės susilaukdavo vėliausiai.

PIRMO VAIKO SUSILAUKIMAS PAGAL MOTINOS AMŽIŲ

Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius atskleidžia moterų, jau baigusių prokreacinę elgseną, prokreacinės elgsenos debiuto tendencijas, tačiau naudojant pirmo vaiko susilaukimo kaupiamuosius procentus pagal moterų kartas ir amžių, galima analizuoti ir prokreacinės „karjeros“ dar nebaigusių moterų elgseną. Šioje dalyje analizuojamos moterų, kurios 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo metu buvo jaunesnės nei 40 metų amžiaus pirmo vaiko susilaukimo trajektorijos, padedančios geriau atskleisti prasidėjusį pirmo vaiko susilaukimo nukėlimą į vyresnį amžių, gimstamumo modelio kitimą. Šie pokyčiai vertinami pagal moterų gyvenamąją vietovę, išsilavinimą ir tautybę.

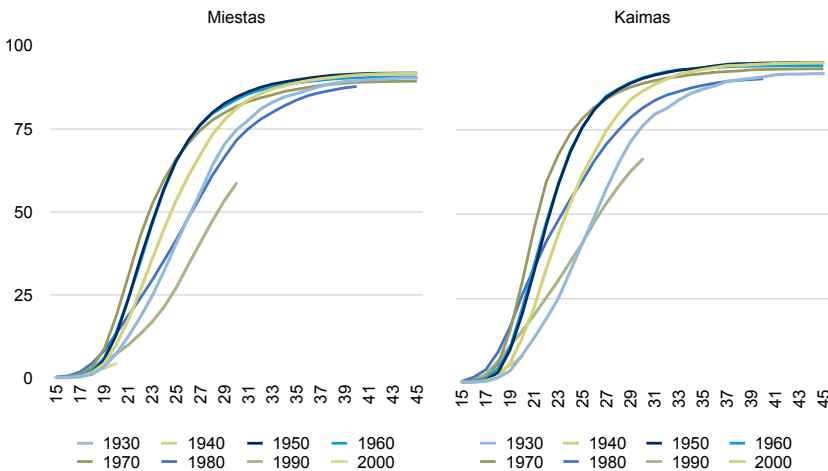
Bendrosios tendencijos ir gyvenamoji vietovė. Prokreacinės elgsenos debiuto „senėjimas“ prasideda su moterų, gimusių praėjusio amžiaus 8 dešimtmetyje, karta (16 pav., 12 priedas). Nuo 1930 iki 1960 m. gimusių moterų kartų prokreacinės elgsenos debiutas vis labiau „ankstėjo“ ir moterų, kurios baigusios reproduktyvų amžių turėjo buvo susilaukusios bent 1 vaiko, dalis didėjo. Nuo kartų, kurios gimė apie 1970 m. ir vėliau, o savo prokreacinę elgseną pradėjo praėjusio amžiaus paskutiniame dešimtmetyje, prasidėjo intensyvus pirmo vaiko susilaukimo atidėjimas vis vyresniam amžiui – prokreacinės elgsenos debiuto „senėjimas“.

16 pav. Pirmo vaiko susilaukimo kaupiamieji proc. pagal motinos gimimo kohortas ir amžių

Panašios moterų tų pačių kartų elgsenos tendencijos atsiskleidžia, analizuojant ir pirmo vaiko susilaukimo kaupiamuosius procentus, pagal gyvenamąją vietovę (17 pav., 12 priedas). Vyriausių kartų moterys, gyvenančios tiek mieste, tiek kaime, buvo labai panašios, pavyzdžiui, pagimdžiusių pirmą vaiką, sulaukus 20 metų amžiaus, ir gyvenančių tiek mieste, tiek kaime buvo mažiau nei 10 proc. Skirtumai vis jaunesnėse kartose didėjo – kaimo moterys prokreacinės elgsenos debiutą „ankstino“ sparčiau nei miesto moterys, o miesto moterys vis jaunesnėse kartose sparčiau „vėlino“ nei kaimo moterys.

17 pav. Pirmo vaiko susilaukimo kaupiamieji proc. pagal motinos gimimo kohortas, amžių ir gyvenamąją vietovę

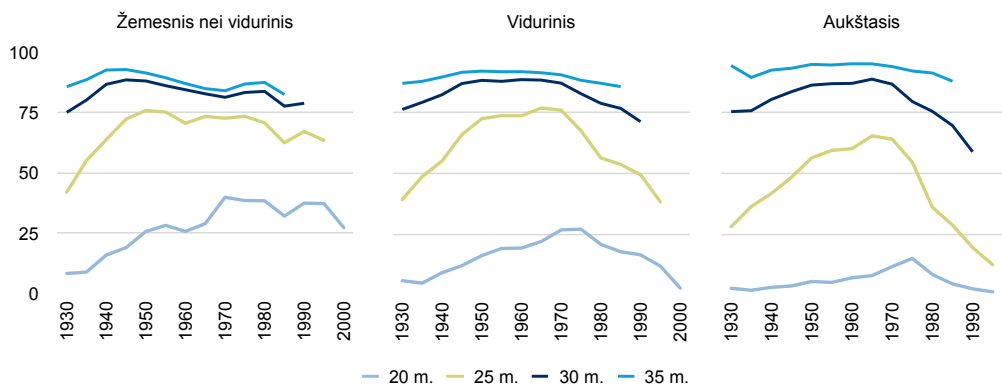
Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

1970 m. gimusios kartos miesto ir kaimo moterų prokreacinės elgsenos debiutas jau gana ženkliai skyrėsi – pirmo vaiko, sukakus 20 metų, buvo susilaukusi kas penkta (19 proc.) gyvenanti mieste ir beveik kas trečia (30 proc.) gyvenanti kaime. Miesto ir kaimo moterys vėlino savo prokreacinės elgsenos debiutą skirtingais tempais. 1990 m. gimusių miesto moterų, kurios, joms sukakus 20 metų, jau buvo susilaukusios pirmo vaiko, dalis buvo 7 proc. ir sutapo su vyriausių kartų (gimusių 1930 m.). Tarp kaimo moterų tai buvo vėlesnė karta – 8 proc. 2000 m. gimusių kaimo moterų, kai joms buvo sukakę 20 metų, buvo susilaukusios pirmo vaiko, kas atitinka vyriausios kartos (gimusių 1930 ir 1935 m.) moterų tendencijas. Visgi lyginant jauniausių ir vyriausių kartų moterų pirmo vaiko susilaukimo tendencijas pagal vyresnes motinos amžiaus grupes, galima pastebėti, kad vaiko susilaukimo atidėjimas vyresniam amžiui gerokai ženklesnis jaunesnėse kartose

nei vyresnėse. 59 proc. miesto moterų, gimusių 1990 m., joms sukakus 30 metų, jau buvo susilaukusios pirmo vaiko, kai 1930 m. kartoje tokių buvo 75 proc. Skirtis tarp kaimo moterų buvo mažesnė – atitinkamai 66 proc. gimusių 1990 m. ir 76 proc. gimusių 1930 m. moterų, joms sukakus 30 metų, jau buvo susilaukusios pirmo vaiko.

Išsilavinimas. Lyginant moterų prokreacinės elgsenos debiutą pagal išsilavinimą, atsiskleidžia ženklūs skirtumai (18 pav.). Visų kartų žemesnį nei vidurinį išsilavinimą įgijusios moterys išsiskiria ankstyvu pirmo vaiko susilaukimu, tačiau vyriausiose kartose žemesnio nei vidurinio ir vidurinio išsilavinimo moterų pirmo vaiko susilaukimo kumuliaciniai gimstamumo rodikliai labai panašūs, o aukštojo išsilavinimo moterų gana neženkliai atsiliko. Skirtumai vykstant prokreacinės elgsenos debiuto „jaunėjimui“ labai padidėjo, ypač „jaunėjant“ žemesnį nei vidurinį ir vidurinį išsilavinimą įgijusių moterų prokreaciniam debiutui ir labiausiai atsiskleidė gimusių praėjusio amžiaus 8 dešimtmetyje. 1970 m. gimusioje kartoje skirtumai labai ženklūs – 40 proc. žemesnį nei vidurinį išsilavinimą įgijusių moterų, joms sukakus 20 metų, jau buvo pagimdžiusios pirmą vaiką, vidurinio išsilavinimo – 27 proc., o aukštojo – 10 proc. Prasidėjus pirmo vaiko susilaukimo atidėjimui, pokyčiai lėčiausiai vyko tarp įgijusių žemesnį nei vidurinį išsilavinimą ir labai sparčiai keitėsi įgijusių vidurinį ir ypač aukštąjį išsilavinimą – jauniausiose kartose prokreacinės elgsenos debiutas jauname amžiuje ypač sumažėja. 27 proc. jauniausių (gimusios 2000 m.) moterų, įgijusių žemesnį nei vidurinį išsilavinimą, būdamos 20 metų amžiaus, jau buvo susilaukusios pirmojo vaiko, kai tos pačios kartos vidurinį išsilavinimą įgijusių moterų tik 3 proc., o aukštąjį išsilavinimą įgijusių moterų, kurios gimė 1995 m., vos 1 proc.

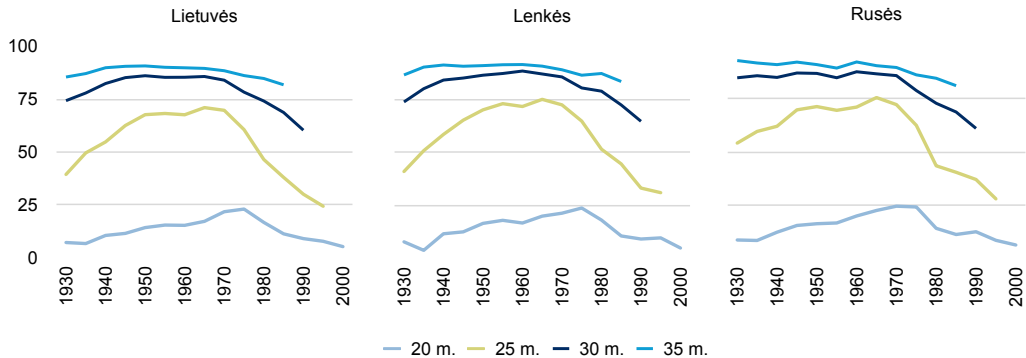
18 pav. Pirmo vaiko susilaukimo kaupiamieji proc. pagal motinos gimimo kohortas, amžių ir išsilavinimą

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

Tautybė. Moterų prokreacinės elgsenos debiuto skirtumai pagal tautybę nėra tokie ženklūs kaip pagal išsilavinimą. Visų kartų lietuvių ir lenkių moterų prokreacinės elgsenos tendencijos pagal amžių ir gimdžiusiųjų dalis labai panašūs (19 pav.).

19 pav. Pirmo vaiko susilaukimo kaupiamieji proc. pagal motinos gimimo kohortas, amžių ir tautybę

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

Lyginant lietuves, lenkes ir ruses, labiausiai išsiskiria tik vyriausių kartų rusės. Apžvelgus moterų pagal pagimdytų vaikų skaičių ir tautybę tendencijas (11 pav.), jau atskleista, kad vyriausiose kartose (ypač gimusios XX a. 4 dešimtmetyje), lyginant su lenkėmis ir lietuvėmis, mažiausiai rusių, išliekančių bevaikėmis, tačiau šių kartų rusės pirmo vaiko susilaukdavo ženkliai jaunesnės. 54 proc. 1930 m. gimusios kartos rusių, sukakus 25 metams, jau buvo susilaukusios pirmo vaiko, atitinkamai – 39 proc. lietuvių ir 41 proc. lenkių. Jaunesnėse kartose skirtumai sumažėja ir pirmo vaiko susilaukimo trajektorijos tampa labai panašios. Analizuojant jauniausių prokreacinę elgseną baigusių moterų vidutinį amžių, gimdant pirmą vaiką, pastebėtą tendenciją, kad vėliausiai pirmo vaiko susilaukia lietuvės, pratęsia dar prokreacinės elgsenos nebaigusių (gimusių po 1980 m.) kartų moterys.

IŠVADOS

Remiantis daugiausia 2021 m. ir kai kuriais 2011 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenimis, atlikta baigusių arba bebaigiančių savo reproduktyvų amžių,

gimusių 1930–1979 m., ir kai kurių vis dar reproduktyvių kartų, gimusių 1980–2000 m. kohortinių gimstamumo rodiklių ir jų diferenciacijos pagal kai kurias sociodemografines charakteristikas (gyvenamąją vietovę, išsilavinimą, tautybę) analizė.

1930–1980 m. gimusių moterų kartų gimstamumo rodiklių analizė atskleidžia beveik nuoseklų gimstamumo mažėjimą nuo vyriausiose kartose dar kartų kaitą užtikrinančio lygio (2,1) iki stabilizacijos susilaukiant apie 1,8 vaiko jauniausiose kartose. Jauniausių kartų prokreacinė elgsena iliustruoja pasikeitusį gimstamumo modelį, veikiamą antrojo demografinio perėjimo veiksnių. Gimstamumas mažėjo palaipsniui mažėjant auginančių 3 ir daugiau vaikų moterų, pereinant nuo 2–3 prie 1–2 vaikų modelio. Gimstamumas mažėjo, kiekvienos jaunesnės kartos 1930–1969 m. gimusiomis moterims pirmuosius vaikus gimdant vis jaunesnio amžiaus, o 1970–1979 m. kartoms vis labiau vėlinant pirmo vaiko susilaukimą. Kiekvienoje 1930–1959 m. gimusioje moterų kartoje mažėjo bevaikių, o 1960–1979 m. – neženkliai didėja, nors jauniausioje kartoje išlieka žemame lygyje – bevaikė kas dešimta.

Nepaisant bendrųjų tendencijų, atsiskleidžia kohortinio gimstamumo lygio skirtumai sociodemografinėse subpopuliacijose. Nors kaimo moterų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius mažėjo sparčiau ir vyko mieste bei kaime gyvenančių moterų gimstamumo lygio rodiklių konvergencija, skirtumai tarp miesto ir kaimo moterų susilauktų vaikų skaičiaus išlieka: kaimo moterų gimstamumo rodikliai (išskyrus jauniausias kartas) išlieka artimi kartų kaitą užtikrinančiam lygiui ir kaimo moterys dažniausiai susilaukia 2–3 vaikų, o miesto – 1–2 vaikų. Nors didžiuosiuose Lietuvos miestuose (Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose ir Panevėžyje) gyvenančių moterų gimstamumo rodikliai beveik nuosekliai mažėjo, tačiau tarp moterų, gimusių nuo XX a. 8 dešimtmečio vidurio, jie gerėja. Ženklius gimstamumo skirtumus atsiskleidžia pagal išsilavinimą – nors skirtumai tarp skirtingą išsilavinimą įgijusių moterų grupių iš esmės sumažėjo, ypač tarp įgijusių vidurinį ir aukštąjį išsilavinimą, tačiau žemesnį nei vidurinį išsilavinimą įgijusių moterų dar ženkliai viršija šių išsilavinimo grupių moterų gimstamumo rodiklius. Taip pat mažėja gimstamumo rodiklių diferenciacija pagal tautybę, nors beveik visų kartų lietuvių moterų vidutinis pagimdytų vaikų skaičius buvo didesnis nei lenkių, rusių ir baltarusių, tačiau lietuvės ir lenkės gana panašios.

Gimstamumo pokyčius atskleidžia ne tik gimstamumo lygio kaita ir įvairių sociodemografinių grupių gimstamumo tendencijos, bet ir motinos amžiaus, gimdant pirmą vaiką, trajektorijos. Vidutinio motinos amžiaus, gimdant pirmą vaiką, tendencijos primena „U“

formos kreivę, nors diferenciacija pagal įvairias sociodemografines charakteristikas didėja: vyriausiose kartose pirmo vaiko susilaukimas buvo gana vėlyvas, paskui prokreacinės elgsenos debiutas „jaunėjo“, o nuo praėjusio amžiaus 8 dešimtmetyje gimusių moterų kartų pasuko priešinga kryptimi – pirmo vaiko susilaukimas atidedamas vis vyresniam amžiui. Labiausiai pirmo vaiko susilaukimą „vėlina“ kelios sociodemografinės subpopuliacijos – gyvenančios miestuose, ypač Vilniuje, ir įgijusios aukštąjį išsilavinimą moterys.

Taigi jauniausiose kartose, ypač gimusiose 1970–1979 m. ir vėliau, nepaisant diferenciacijos pagal įvairias sociodemografines charakteristikas mažėjimo, dar labiau atsiskleidžia naujo gimstamumo modelio pagrindiniai požymiai – gimstamumo lygis nesiekia kartų kaitą užtikrinančio lygio, pirmo vaiko susilaukimas atidedamas vis vyresniam amžiui, didėja bevaikių dalis ir dominuoja 1–2 vaikų modelis.

Literatūra

Beaujouan, E. (2023). Delayed Fertility as a Driver of Fertility Decline? In R. Schoen (sud.), *The Demography of Transforming Families* (p. 41–63). Cham: Springer International Publishing.

Frejka, T. (2017). The Fertility Transition Revisited: A Cohort Perspective. *Comparative Population Studies*, 42. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.12765/CPoS-2017-09>

Lietuvos statistikos departamentas. (2022). Gimstamumo statistinio tyrimo metodika. Prieiga per internetą: https://osp.stat.gov.lt/documents/10180/9804797/Gimstamumo_metodika.pdf

Norkevičienė, M. (2020). Gyventojų registro raida Lietuvoje. Prieiga per internetą: <https://www.registrucentras.lt/bylos/dokumentai/literatura/01%20Gyventoj%C5%B3%20registro%20raida%20Norkevi%C4%8Dien%C4%97%20Marija%20.pdf>

Sobotka, T. ir Berghammer, C. (2021). Demography of family change in Europe. In F. Schneider ir M. Kreyenfeld (sud.), *Research Handbook on the Sociology of the Family* (p. 162–186). Edward Elgar Publishing.

Stankūnienė, V. (2006). Gimstamumas. In Lietuvos gyventojai: struktūra ir demografinė raida (p. 116–135). Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės. Socialinių tyrimų institutas.

Stankūnienė, V., Baublytė, M., Kanopienė, V. ir Mikulionienė, S. (2000). Fertility and Family Surveys in Countries of the ECE Region. Lithuania. New York, Geneva: United Nations.

Stankūnienė, V. ir Jasilionienė, A. (2008). Lithuania: fertility decline and its determinants. *Demographic Research*, 19, 705–742.

Stankūnienė, V., Maslauskaitė, A. ir Baublytė, M. (2013). Ar Lietuvos šeimos bus gausesnės? Vilnius: Lithuanian Social Research Centre.

Stankūnienė, V. ir Baublytė, M. (2016). Gimstamumas: ilgalaikė kohortinė perspektyva ir diferenciacija. In Lietuvos demografinė kaita. Ką atskleidžia gyventojų surašymai (p. 175–241). Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, Versus aureus.

Valstybės duomenų agentūra. (2024a). Gimusieji. Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/>

Valstybės duomenų agentūra. (2024b). Suminis gimstamumo rodiklis. Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/>

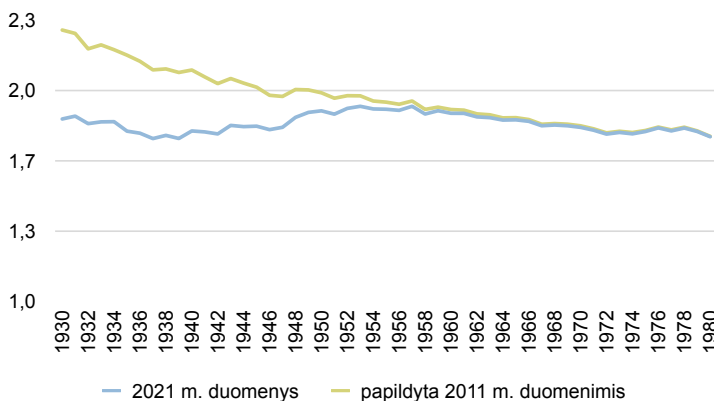
Van De Kaa, D. J. (1987). Europe's second demographic transition. *Population bulletin*, 42(1), 1–59.

Van de Kaa, D. J. (1997). Options and sequences: Europe's demographic patterns. *Journal of the Australian Population Association*, 14(1), 1–30.

Van de Kaa, D. J. (2010). Demographic transitions. *Encyclopedia of Life Support Systems*, 1, 65–103.

Priedai

1 priedas. Moterų vidutinio pagimdytų vaikų skaičiaus lyginimas

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

2 priedas. Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius iš viso ir pagal moterų gyvenamąją vietovę ir gimimo kohortas

Gimimo metai	Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius		
	Iš viso	Miestas	Kaimas
1930–1934	2,2	1,9	2,7
1935–1939	2,1	1,8	2,7
1940–1944	2,0	1,8	2,6
1945–1949	2,0	1,8	2,5
1950–1954	2,0	1,8	2,4
1955–1959	1,9	1,8	2,3
1960–1964	1,9	1,7	2,3
1965–1969	1,8	1,7	2,2
1970–1974	1,8	1,7	2,1
1975–1979	1,8	1,7	2,0

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

4 priedas. Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius pagal moterų tautybę ir gimimo kohortas

Gimimo metai	Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius			
	Lietuvės	Lenkės	Rusės	Baltarusės
1930–1934	2,2	2,2	1,9	1,9
1935–1939	2,1	2,1	1,8	1,9
1940–1944	2,1	2,0	1,8	1,8
1945–1949	2,0	1,9	1,7	1,8
1950–1954	2,0	1,9	1,7	1,8
1955–1959	1,9	1,9	1,7	1,8
1960–1964	1,9	1,8	1,7	1,7
1965–1969	1,9	1,7	1,6	1,7
1970–1974	1,8	1,7	1,7	1,6
1975–1979	1,8	1,7	1,7	1,6

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

3 priedas. Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius pagal moterų gimimo vietą ir gimimo kohortas

Gimimo metai	Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius		
	Lietuvos miestas	Lietuvos kaimas	Užsienis
1930–1934	1,9	2,3	1,9
1935–1939	1,8	2,2	1,8
1940–1944	1,8	2,1	1,8
1945–1949	1,8	2,1	1,8
1950–1954	1,8	2,0	1,8
1955–1959	1,8	2,0	1,8
1960–1964	1,7	2,0	1,8
1965–1969	1,7	2,0	1,8
1970–1974	1,7	1,9	1,8
1975–1979	1,7	1,9	1,8

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

5 priedas. Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius pagal moterų išsilavinimą ir gimimo kohortas

Gimimo metai	Vidutinis pagimdytų vaikų skaičius		
	Žemesnis nei vidurinis	Vidurinis	Aukštasis
1930–1934	2,3	1,9	1,7
1935–1939	2,4	1,9	1,6
1940–1944	2,4	1,9	1,6
1945–1949	2,4	2,0	1,7
1950–1954	2,3	2,0	1,7
1955–1959	2,2	2,0	1,7
1960–1964	2,1	2,0	1,7
1965–1969	2,1	1,9	1,6
1970–1974	2,2	1,8	1,6
1975–1979	2,1	1,8	1,7

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

6 priedas. Moterys pagal pagimdytų vaikų skaičių pagal gimimo kohortas, proc.

Gimimo metai	Pagimdytų vaikų skaičius					
	0	1	2	3	4	5+
1930–1934	9,0	18,0	41,2	18,9	7,0	5,8
1935–1939	8,1	19,9	44,8	17,0	5,8	4,2
1940–1944	7,5	21,0	47,0	16,2	4,7	3,6
1945–1949	7,3	21,3	50,0	14,8	3,7	2,8
1950–1954	7,7	21,3	50,6	14,4	3,5	2,6
1955–1959	8,5	21,4	50,5	14,0	3,5	2,1
1960–1964	8,6	23,3	49,7	13,2	3,3	2,0
1965–1969	8,9	26,1	47,3	12,6	3,1	2,0
1970–1974	10,1	26,8	45,5	12,6	3,0	1,9
1975–1979	11,1	24,6	45,8	13,7	3,0	1,8

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

8 priedas. Moterys pagal pagimdytų vaikų skaičių, išsilavinimą ir gimimo kohortas, proc.

Gimimo metai	Pagimdytų vaikų skaičius					
	0	1	2	3	4	5+
Žemesnis nei vidurinis						
1930–1939	7,7	15,5	39,4	21,3	8,8	7,4
1940–1949	6,0	15,6	41,9	21,1	8,0	7,4
1950–1959	8,8	17,3	41,9	17,7	6,9	7,4
1960–1969	13,3	19,8	38,0	15,5	6,2	7,1
1970–1979	12,5	21,2	35,3	16,7	7,0	7,3
Vidurinis						
1930–1939	8,1	23,3	49,2	14,3	3,4	1,8
1940–1949	6,6	22,2	51,5	14,6	3,2	1,9
1950–1959	6,6	20,8	51,4	15,2	3,8	2,3
1960–1969	7,0	23,7	49,4	14,0	3,7	2,2
1970–1979	8,8	27,0	46,6	13,0	3,0	1,7
Aukštas						
1930–1939	13,3	27,2	49,0	8,7	1,3	0,4
1940–1949	11,9	26,6	50,2	9,6	1,3	0,4
1950–1959	11,8	24,2	51,5	10,3	1,6	0,5
1960–1969	11,7	27,6	48,8	9,9	1,5	0,4
1970–1979	12,2	25,7	47,8	12,1	1,7	0,4

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

7 priedas. Moterys pagal pagimdytų vaikų skaičių, gyvenamąją vietovę ir gimimo kohortas, proc.

Gimimo metai	Pagimdytų vaikų skaičius					
	0	1	2	3	4	5+
Iš viso						
1930–1939	8,4	19,2	43,5	17,7	6,3	4,8
1940–1949	7,4	21,2	48,5	15,5	4,2	3,2
1950–1959	8,1	21,3	50,5	14,2	3,5	2,3
1960–1969	8,7	24,6	48,5	12,9	3,2	2,0
1970–1979	10,6	25,8	45,7	13,1	3,0	1,9
Miestas						
1930–1939	9,4	23,0	47,9	14,2	3,5	2,0
1940–1949	8,5	24,7	51,4	12,0	2,3	1,2
1950–1959	9,1	24,4	52,3	11,1	2,1	1,0
1960–1969	9,9	28,7	49,2	9,6	1,8	0,9
1970–1979	11,6	28,8	45,7	11,0	2,0	1,0
Kaimas						
1930–1939	6,4	11,4	34,4	25,0	12,1	10,8
1940–1949	4,9	12,3	41,5	24,2	8,9	8,1
1950–1959	5,4	13,3	45,8	22,4	7,2	5,8
1960–1969	6,3	15,7	47,1	20,2	6,3	4,5
1970–1979	8,4	19,3	45,6	17,8	5,2	3,7

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

9 priedas. Moterys pagal pagimdytų vaikų skaičių, tautybę ir gimimo kohortas, proc.

Gimimo metai	Pagimdytų vaikų skaičius					
	0	1	2	3	4	5+
Lietuvės						
1930–1939	8,8	18,6	42,3	18,4	6,7	5,2
1940–1949	7,4	20,2	48,0	16,3	4,5	3,5
1950–1959	8,2	20,3	50,1	15,0	3,8	2,6
1960–1969	8,9	23,5	48,6	13,6	3,4	2,1
1970–1979	10,6	24,9	46,0	13,5	3,1	1,9
Lenkės						
1930–1939	7,8	17,1	45,3	18,9	6,4	4,5
1940–1949	7,8	21,0	50,8	14,5	3,6	2,3
1950–1959	6,9	21,7	53,6	13,1	2,9	1,7
1960–1969	8,0	27,0	50,7	10,2	2,5	1,6
1970–1979	10,0	28,9	45,9	11,4	2,4	1,4
Rusės						
1930–1939	5,9	26,1	52,9	11,4	2,1	1,5
1940–1949	7,3	29,3	51,4	9,2	1,9	1,0
1950–1959	8,2	28,8	50,3	9,8	1,8	1,1
1960–1969	7,8	34,4	45,9	8,6	2,0	1,3
1970–1979	10,3	32,8	42,7	10,3	2,3	1,5

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

10 priedas. Vidutinis amžius, susilaukiant pirmo vaiko, pagal gyvenamąją vietovę ir gimimo kohortas, metai

Gimimo metai	Vidutinis amžius, susilaukiant pirmo vaiko		
	Iš viso	Miestas	Kaimas
1930–1934	26,2	26,2	26,2
1935–1939	25,5	25,6	25,2
1940–1944	24,9	25,1	24,3
1945–1949	24,3	24,5	23,6
1950–1954	23,9	24,2	23,2
1955–1959	23,8	24,2	23,1
1960–1964	23,7	24,0	23,0
1965–1969	23,4	23,8	22,6
1970–1974	23,6	24,0	22,6
1975–1979	24,7	25,3	23,3

11 priedas. Vidutinis amžius, susilaukiant pirmo vaiko, pagal išsilavinimą ir gimimo kohortas, metai

Gimimo metai	Vidutinis amžius, susilaukiant pirmo vaiko		
	Žemesnis nei vidurinis	Vidurinis	Aukštasis
1930–1934	26,1	26,2	27,3
1935–1939	25,0	25,5	27,1
1940–1944	24,1	24,8	26,7
1945–1949	23,4	24,0	25,9
1950–1954	22,8	23,5	25,7
1955–1959	22,6	23,3	25,5
1960–1964	22,6	23,2	25,2
1965–1969	22,1	22,8	24,9
1970–1974	21,6	22,9	25,1
1975–1979	22,1	23,9	26,3

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

12 priedas. Pirmo vaiko susilaukimo kaupiamieji proc. pagal motinos gimimo kohortas, amžių ir gyvenamąją vietovę

Gimimo metai	Iš viso				Miestas				Kaimas			
	Amžius				Amžius				Amžius			
	20	25	30	35	20	25	30	35	20	25	30	35
1930	7,5	40,7	75,1	86,1	7,2	40,4	74,6	85,5	8,0	41,2	76,2	87,1
1935	6,7	50,5	78,5	87,5	6,4	48,9	77,1	86,2	7,5	53,6	81,3	90,3
1940	10,9	55,9	82,7	90,0	9,9	53,4	81,0	88,7	13,1	61,7	86,5	92,9
1945	12,0	63,2	85,2	90,5	10,6	60,2	83,5	89,4	15,5	70,4	89,2	93,5
1950	14,8	68,2	86,1	90,7	12,8	65,4	84,5	89,6	20,1	75,8	90,2	93,5
1955	16,0	68,7	85,4	90,1	13,8	65,4	83,4	88,8	21,8	77,4	90,6	93,6
1960	16,0	68,2	85,7	90,0	13,6	65,2	83,7	88,7	21,7	75,6	90,4	93,3
1965	18,0	71,6	85,8	89,6	15,3	68,0	83,8	88,1	23,8	79,3	90,1	92,7
1970	22,1	69,9	84,0	88,4	18,5	65,9	81,7	86,8	29,6	78,3	88,8	91,7
1975	23,1	60,8	78,3	86,0	19,2	56,5	75,6	84,4	31,7	70,4	84,3	89,4
1980	16,8	46,6	74,3	84,9	13,2	41,5	71,5	83,6	25,9	59,8	81,5	88,2
1985	11,2	38,5	68,8	81,7	8,7	33,4	65,9	80,5	18,1	52,3	76,7	85,0
1990	9,4	31,1	60,7	–	7,1	27,1	58,5	–	15,2	41,3	66,3	–
1995	8,1	25,2	–	–	6,7	23,8	–	–	10,9	28,0	–	–
2000	5,5	–	–	–	4,2	–	–	–	7,6	–	–	–

Šaltinis: 2011 ir 2021 m. gyventojų ir būstų surašymų mikroduomenys, autorės skaičiavimai.

9 SKYRIUS

ŽIVILĖ OERTELĖ

Bevaikystė

IVADAS

Auganti bevaikystė – viena iš besikeičiančio demografinio elgesio tendencijų, stebima Europoje pastaraisiais dešimtmečiais ir pradėjusi didėti XX a. viduryje (Kreyenfeld ir Konietzka, 2017). Laikoma, kad pagrindinės bevaikystės priežastys yra fiziologinis negalėjimas susilaukti vaikų, savanoriškas pasirinkimas neturėti vaikų arba tiesiog nepalankiai susiklosčiusios gyvenimo aplinkybės, kai vaikų nebuvo susilaukta dėl įvairių priežasčių (pvz., nesukurtos santuokos, skyrybų ir pan.). Kiti su bevaikyste siejami veiksniai iš esmės yra tie patys, kuriais mokslininkai aiškina žemą gimstamumą ir gimstamumo senėjimą, t. y. išaugęs moterų išsilavinimas ir dalyvavimas darbo rinkoje, kontracepcijos prieinamumas, kintančios vertybės, aukšti vaikų auginimo kaštai ir kt.

Šiame darbe, remiantis Lietuvos 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo duomenimis¹, siekiama atskleisti bevaikystės tendencijas Lietuvoje ir pristatyti negimdžiusių moterų sociodemografinės charakteristikas. Šioje analizėje bevaikėmis laikomos visos moterys, kurios nėra gimdžiusios, nors dalis biologinių vaikų neturinčių moterų gali turėti įvaikių, būti globėjos arba pamotės savo partnerio ar vyro vaikams ir pan. Tokios informacijos minėti duomenys neatskleidžia, todėl šiame darbe į bevaikių moterų kategoriją įtrauktos visos negimdžiusios moterys, kurios yra 41 metų ir vyresnės (gimusios ne vėliau kaip 1979 m.), taigi jau baigusios savo reprodukcinį laikotarpį arba esančios pačioje jo pabaigoje, ir, tikėtina, dauguma jų jau nesusilauks vaikų (šio surašymo duomenimis, būdamos 40–44 m. pirmąjį pagimdė tik vidutiniškai 0,7 proc. moterų, o 1975–1979 m. kohortoje – 0,9 proc.).

Siekiant geriau suprasti šio reiškinio kontekstą, šiame darbe pirmiausia pristatomos bevaikystės tendencijos įvairiose Europos šalyse. Kitoje darbo dalyje, remiantis Lietuvos 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo duomenimis, bevaikystė analizuojama dviem pjūviais. Pirmą, aptariamos bevaikystės lygio kaitos tendencijos, t. y. kokia dalis moterų Lietuvoje lieka negimdžiusios, vertinant bendrai nuo visų moterų ir nagrinėjant pagal gimimo kohortas, išsilavinimą, santuokinę padėtį ir gyvenamąją vietą. Antra, pateikiamas visų negimdžiusių (41 metų ir vyresnių) moterų populiacijos pasiskirstymas pagal minėtus svarbiausius sociodemografinius požymius. Pasitelkiant šiuos du analizės

¹ Duomenys apie pagimdytų vaikų skaičių iki XX a. vidurio gimusių moterų kohortoms dalinai rekonstruoti remiantis 2011 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo informacija – detalesnis paaiškinimas dėl sujungtų 2011 ir 2021 m. surašymų duomenų apie vaikų skaičių pateikiamas šio leidinio skyriuje „Gimstamumas“.

lygmenis, siekiama atskleisti detalesnį bevaikystės reiškinių vaizdą ir nustatyti negimdžiusių moterų ypatumus Lietuvoje.

BEVAIKYSTĖS TENDENCIJOS EUROPOJE

Žvelgiant iš istorinės perspektyvos, demografiniai duomenys rodo, kad daugumoje Europos regionų XIX a. ir XX a. pradžioje apie 20 proc. moterų likdavo negimdžiusios (Kreyenfeld ir Konietzka, 2017, p. 5). Minėtame šaltinyje nurodoma, kad tarp XX a. pradžioje gimusių moterų Europoje daugiau kaip 20 proc. būdavo bevaikės, ir tai dažniausiai grindžiama Didžiosios depresijos sukeltais socialiniais ir ekonominiais padariniais ir karo nulemtu atotrūkiu tarp vyrų ir moterų proporcijos.

Pastebima, kad daugelyje Europos šalių 1930 ir 1940 m. gimusios moterys, kurios tuokėsi ir gimdė jau būdamos jaunesnės nei prieš tai buvusios moterų kartos, rečiau likdavo bevaikėmis, o sumažėjusi bevaikystė tarp minėtų kohortų aiškinama po karo atgijusiomis tradicinėmis šeimos vertybėmis (Kreyenfeld ir Konietzka, 2017, p. 5). Vėliau, pradėdant XX a. pačiame viduryje gimusiomis moterų kohortomis, bevaikystė Europoje vėl pradėjo augti – pirmiausia tokiose šalyse kaip Vakarų Vokietija, Austrija, Šveicarija, Nyderlandai ir Anglija. Tačiau, kaip pabrėžia minėti autoriai, Pietų ir Rytų Europos šalyse padidėjusi bevaikystė yra palyginti naujas reiškinys, pradėjęs plisti tik tarp dar jaunesnių moterų kohortų (pvz., Italijoje bevaikių moterų dalis ženkliai išaugo 1965 m. kohortoje, kurioje kas penkta moteris liko negimdžiusi). Nurodoma, kad tokiose šalyse kaip Belgija, Prancūzija ir Skandinavijos šalys bevaikių moterų dalis liko sąlyginai žema, išskyrus Suomiją, kurioje bevaikystė visada buvo didesnė nei kitose Šiaurės šalyse.

Žemiausi bevaikystės mastai daugelyje Europos šalių fiksuoti 1940–1949 m. kohortose (Kreyenfeld ir Konietzka, 2017, p. 7). Buvusiose pokomunistinėse šalyse bevaikystės mastai išlieka vieni žemiausių Europoje, tačiau jauniausiose kohortose pamažu auga. Įdomu tai, kad tokiose šalyse kaip Šveicarija ir Anglija, kuriose bevaikystė pradėjo didėti pirmiausia, negimdžiusių moterų dalis nusistovėjo – maždaug apie 20 proc., todėl mokslininkai daro prielaidą, kad bevaikystės augimas šiuolaikinėse visuomenėse gali turėti tam tikras ribas (Kreyenfeld ir Konietzka, 2017, p. 8). Be to, mokslininkai jau kalba ir apie galimas bevaikystės mažėjimo tendencijas, pavyzdžiui, Jungtinėse Amerikos Valstijose, kur bevaikystė buvo išaugusi nuo 10 iki 20 proc., stebimas sumažėjimas iki 15 proc. (Frejka, 2017, p. 159), bevaikystės sulėtėjimo požymiai taip pat fiksuojami ir Anglijoje

(Berrington, 2017).

Demografas Sobotka išsamiai analizavo bevaikystę įvairiuose Europos regionuose ir nustatė, kad Vakarų Europoje bevaikystės kreivė, pradėdant nuo XX a. pradžioje gimusių moterų kohortos, yra asimetriškos U raidės formos. Kitaip tariant, stebimi aukšti bevaikystės mastai (iki 25 proc.) vyriausiose kohortose, palaipsniui mažėjimas iki 10–14 proc. tarp XX a. penktojo dešimtmečio pradžioje ir viduryje gimusių moterų ir nusistovėjusi 16–19 proc. dalis 1965–1969 m. kohortoje (Sobotka, 2017, p. 28–30). Panašiai atrodo ir Šiaurės Europos šalių kreivė, tik čia bevaikystės lygis buvo mažesnis – palaipsniui padidėjo iki 12–14 proc. Tuo tarpu labiausiai bevaikystė buvo išaugusi Pietų Europoje, Austrijoje, Vokietijoje bei Šveicarijoje – pastarosiose dviejose šalyse tarp paskutinių septintojo dešimtmečio kohortų negimdžiusių moterų dalis vėl viršijo 20 proc. (toks pat augimas fiksuotas ir Italijoje bei Ispanijoje) ir niekada nebuvo nukritusi žemiau 11–13 proc.

Visiškai kitokios tendencijos nustatytos Vidurio, Rytų ir Pietryčių Europoje: čia nuo 1940–1949 iki 1965 m. kohortos bevaikių moterų dalis ne tik buvo išskirtinai maža (5–10 proc.), bet ir ženkliai stabilesnė, t. y. čia nestebimas ženklus bevaikystės augimas. Žemiausia negimdžiusių moterų dalis (5–6 proc.) 1950–1959 m. kohortoje aptinkama Baltarusijoje, Bulgarijoje, Čekijos Respublikoje ir Rusijoje, aukščiausia (9–10 proc.) – Estijoje, Rumunijoje ir Slovakijoje. Tokį pokomunistinių šalių reprodukcinį išskirtinumą Sobotka aiškina socialistinio režimo šeštajame–devintajame dešimtmetyje įtaka ir mini tokius veiksnius kaip jaunas vidutinis amžius tuokiantis ir gimdant vaikus, neigiamas požiūris į bevaikystę, nepakankamas modernios kontracepcijos prieinamumas, aiški gyvenimo trajektorija, konkurencingos darbo rinkos trūkumas ir palyginti aukštas institucinės vaikų priežiūros prieinamumas (Sobotka, 2017, p. 32). Tačiau, kaip nurodoma, nepaisant to, kad aukščiausi bevaikystės skaičiai šio regiono šalyse buvo ženkliai mažesni nei kitur Europoje, pokomunistinėse šalyse tarp jaunesnių kartų, gimusių septintajame–aštuntajame dešimtmetyje, taigi savo reprodukcinį laikotarpį išgyvenusių jau žlugus komunistiniam režimui, negimdžiusių moterų dalis taip pat padidėjo. Lietuvoje bevaikių moterų dalis (tarp reprodukcinį amžių baigusiu moterų) XX a. antroje pusėje gimusiose kohortose padvigubėjo – 1953 m. kohortoje negimdžiusių moterų buvo 5,6 proc., o tarp gimusių 1970 m. – jau 12,4 proc. (Gedvilaitė-Kordušienė et al., 2019, p. 98).

Įdomu tai, kad Europoje bevaikystės augimas įvairiuose regionuose vyko nevienodu laikotarpiu ir skirtingu tempu (Sobotka, 2017, p. 38). Vienas aiškiausiai išsiskiriančių regionų – Vidurio ir Rytų Europos šalys, kurios visada pasižymėjo žemiausiu ir gana

pastoviu bevaikystės lygiu, o kituose regionuose bevaikystė buvo paplitusi labiau. Tačiau pokyčiai prasidėjo septintojo dešimtmečio pabaigoje – aštuntojo dešimtmečio pradžioje gimusių moterų kohortose – bevaikių moterų dalis pradėjo didėti ir šiuose regionuose, o spartesnis augimas užfiksuotas Kroatijoje, Vengrijoje ir Rumunijoje. Tuo tarpu šalyse, tokiose kaip Šveicarija, Austrija, Vokietija bei Šiaurės ir Vakarų Europa, kur bevaikystė buvo pradėjusi augti jau ankstesnėse kohortose, negimdžiusių moterų rodikliai nusistovėjo ir tapo gana stabilūs, o kai kuriose šalyse (pvz., Šveicarijoje) netgi fiksuojami bevaikystės mažėjimo požymiai.

Nagrinėdamas bevaikystės augimo priežastis Europoje tarp XX a. viduryje ir vėliau gimusių moterų kohortų, Sobotka kalba apie dvi veiksmų grupes, kurios taip pat yra susijusios su žemu gimstamumu (Sobotka, 2017, p. 39). Pirmiausia išskiriami moterų dalyvavimo darbo rinkoje ir motinystės derinimo kaštai, kuriuos patiria moterys, ypač labiau išsilavinusios, tose šalyse, kur įprastos ilgos darbo valandos, darbo rinkoje trūksta lankstumo, vaikų priežiūros paslaugos nėra pakankamos ir vis dar gaji lyčių nelygybė, kai vyrai nepakankamai prisideda prie vaikų auginimo ir buities darbų. Antra, nurodoma, kad bevaikystė didėja ir tose šalyse, kuriose aukštas bedarbystės lygis, darbo rinkoje trūksta stabilumo, yra daug nedirbančio ir nesimokančio jaunimo ir pan., kadangi tokiomis aplinkybėmis poros yra linkusios atidėti tėvystę arba visai neturėti vaikų ir dažnai neturi galimybių įsikurti šeimai palankiame būste. Taip pat pabrėžiama normatyvinių veiksmų svarba bevaikystės tendencijoms, kadangi pastebėta, kad šalyse, kuriose vyrauja neigiamas požiūris į savanorišką bevaikystę, negimdžiusių moterų dalis yra palyginti maža, nes moterys vis dar jaučia socialinį spaudimą pagimdyti bent vieną vaiką. Sobotka daro prielaidą, kad Pietų, Vidurio ir Rytų Europoje tarp aštuntąjį dešimtmetį ir devintojo dešimtmečio pradžioje gimusių moterų bevaikystė dar turėtų augti. Kartu pažymima, kad daugelyje Europos šalių bevaikystės lygis istoriškai išlieka žemesnis, nei buvo būdingas XX a. pradžioje gimusioms kohortoms.

Mokslininkai pastebi, kad su gimstamumo mažėjimu bei jo senėjimu ir bevaikyste siejami veiksniai iš esmės yra tie patys. Tačiau vienais svarbiausių žemo gimstamumo veiksmų, paaiškinančių gimstamumo senėjimą ir bevaikystę, dažnai laikomi socialiniai pokyčiai, susiję su moterų išsimokslinimu, dalyvavimu darbo rinkoje bei šeiminių santykių formavimo pokyčiais, pavyzdžiui, mažėjantis santuokų skaičius ir santuokinio amžiaus senėjimas (Kneale ir Joshi, 2008, p. 1936). Be to, svarbūs bevaikystės veiksniai yra ekonominiai ir kultūriniai pokyčiai, kintančios vertybės, moderni ir prieinama kontracepcija,

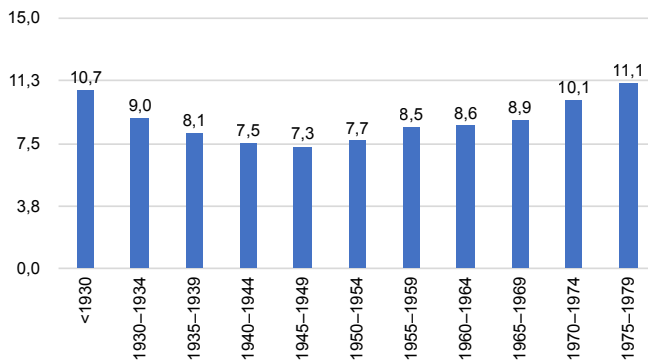
reiklesnė, konkurencingesnė ir nesaugesnė darbo rinka (Sobotka, 2017, p. 17–18). Kai kurie mokslininkai daro prielaidą, kad ankstesniais laikais dominavo nesavanoriška bevaikystė, o šiuolaikinė bevaikystė dažniau yra sąmoningas individų pasirinkimas (Rowland, 2007, p. 1332).

Pagrindinės akivaizdžiausios priežastys (mikrolygmeniu), dėl kurių individai lieka bevaikiais, yra partnerio trūkumas, nenorėjimas turėti vaiko arba negalėjimas pastoti, tačiau nevaisingumas arba savanoriška bevaikystė laikomi kraštutinėmis priežastimis, kuriomis negalima paaiškinti viso bevaikystės reiškinių, o tik jo dalį (Rotkirch ir Mietinen, 2017, p. 155). Kaip pastebi minėti Suomijos mokslininkai, bevaikystę dažnai lemia ne viena aiški priežastis, o įvairiais gyvenimo etapais priimtų įvairių gyvenimo pasirinkimų, susijusių su meile, darbu ir kontracepcijos priemonių naudojimu, pasekmės. Be to, nors akademiniam diskurse dažnai teigiama, kad su bevaikyste susiję veiksniai yra tie patys kaip ir žemo gimstamumo, kai kurie mokslininkai pabrėžia, kad bevaikystė ir žemas gimstamumas yra du skirtingi reiškiniai, todėl, analizuojant bevaikystę, reikėtų teoriškai ir empiriškai gilintis į būtent šio reiškinio priežastis (Brini, 2020, p. 22). Taigi paaiškinti bevaikystės reiškinį nėra paprastas uždavinys, kadangi vaikų neturėjimas gali būti sąlygotas įvairių kompleksinių priežasčių ir motyvų.

NEGIMDŽIUSIŲ MOTERŲ SOCIODEMOGRAFINĖS CHARAKTERISTIKOS LIETUVOJE

Remiantis 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo duomenimis, daugiau kaip penktadalis (22,6 proc., 294 tūkst.) visų 15 metų amžiaus ir vyresnių Lietuvos moterų buvo nepagimdžiusios nė vieno vaiko (2011 m. – 24,5 proc., o 2001 m. – 22,5 proc.). Akivaizdu, kad dalis reprodukcinio amžiaus moterų ateityje dar pagimdys, todėl toliau šioje analizėje bus kalbama apie vyresnes bevaikes moteris, pradedant nuo pačių vyriausių kartų ir baigiant 1975–1979 m. kohorta, t. y. paliekant tik reprodukcinį amžių baigusias ir bebai giančias 41 metų ir vyresnes moteris, iš kurių didžioji dauguma vaikų jau nebesusilauks. 2021 m. surašymo duomenimis, bevaikių moterų (nuo 41 metų ir vyresnių) populiaciją sudaro 8,8 proc. (77 tūkst.), taigi vidutiniškai mažiau nei dešimtadalis moterų Lietuvoje lieka negimdžiusios.

1 pav. Bevaikių moterų dalis pagal kohortas (proc., nuo visų moterų)

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Analizuojant bevaikių moterų dalį XX a. gimusiose kohortose, matyti, kad bevaikystės lygis tarp skirtingų kartų moterų nėra vienodas (1 pav.). Kalbant apie vyriausias Lietuvos moterų kohortas ir permanentinę bevaikystę, kai moters reprodukcinis amžius jau yra pasibaigęs, galima pastebėti, kad tarp pačių vyriausių Lietuvos moterų, gimusių anksčiau nei 1930 m., negimdžiusiųjų dalis buvo viena didžiausių ir beveik siekė 11 proc., o 1930–1934 ir 1935–1939 m. kohortose pradėjo mažėti (buvo atitinkamai 9,0 ir 8,1 proc.). Tarp 1940–1944 ir 1945–1949 m. gimusių moterų šis rodiklis buvo mažiausias – apie 7,5 proc., o kiekvienoje kitoje jaunesnėje kohortoje po truputį didėjo. 1965–1969 m. kohortoje bevaikystės lygis pakilo iki beveik 9 proc., o jauniausiose kohortose augo dar sparčiau: 1970–1974 m. kohortoje bevaikystė viršijo 10 proc. ribą, o reprodukcinį amžių bebaigiančioje 1975–1979 metais gimusių moterų kartoje jau siekė 11,1 proc. Taigi bevaikystės lygis Lietuvoje nuo 1930 m. gimusių moterų kohortos keletą dešimtmečių palaipsniui mažėjo, o nuo XX a. viduryje gimusių moterų kohortos pradėjo didėti ir nuosaikiai augo su kiekviena kita jaunesne kohorta.

Stankūnienė ir Baublytė (2016, p. 208), analizuodamos bevaikystę ir besiremdamos ankstesnio (2011 m.) surašymo duomenimis, pagal nustatytą bevaikystės lygį išskyrė keturias kartų grupes: 1920–1929 m. kohortą, kuri pasižymėjo palyginti aukštu bevaikystės lygiu (daugiau nei 12 proc.); 1930–1939 m. kohortą, kurioje bevaikystė mažėjo (artėjo prie 9 proc.); 1940–1954 m. kohortą, kurioje stabilizavosi santykinai žemas bevaikystės lygis (mažiau nei 9 proc.), ir 1955–1970 m. kohortą, kurioje bevaikystės lygis nuosaikiai didėjo (artėjo prie 10 proc.). Pratęsiant šių mokslininkų išskirtą kategorizaciją, galima

pridėti 2021 m. surašymo duomenų informaciją ir papildyti, kad 1970–1979 m. kohortoje bevaikystė toliau augo ir viršijo 10 proc.

Siekiant detaliau apžvelgti bevaikystės lygio kaitą Lietuvoje ir nustatyti bevaikių moterų sociodemografinį paveikslą, kitame skyriuje nagrinėjamos bevaikystės sąsajos su moterų išsilavinimu, santuokine padėtimi ir gyvenamąja vieta. Duomenys aptariami pasitelkus du analizės lygmenis: pirmiausia nagrinėjama reprodukcinį amžių (beveik) baigusių negimdžiusių moterų dalis nuo visų moterų (bevaikystės lygis), o paskui pateikiamas visų negimdžiusių moterų (41 metų ir vyresnių) populiacijos pasiskirstymas pagal skyrelyje analizuojamą atitinkamą sociodemografinį požymį.

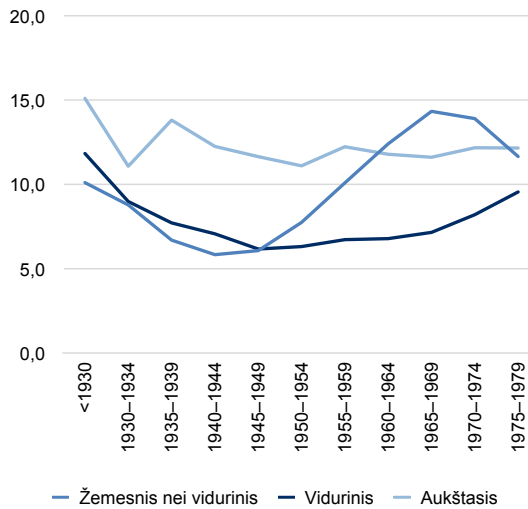
BEVAIKYSTĖ PAGAL MOTERŲ IŠSILAVINIMĄ

Bevaikystės lygis pagal moterų išsilavinimą. Akademinėje literatūroje moterų išsilavinimas laikomas svarbiu veiksniu, turinčiu įtakos moters reprodukinei elgsenai. Bevaikystės analizė pagal tris pagrindines išsilavinimo grupes rodo, kad Lietuvoje bevaikystės lygis yra didžiausias tarp labiausiai išsilavinusių moterų – iš visų aukštąjį išsilavinimą įgijusių moterų negimdžiusios lieka 12 proc. Žemiausias bevaikystės lygis (7,2 proc.) nustatytas tarp vidurinio lygmens išsilavinimo grupei priskiriamų moterų, įgijusių vidurinį, specialųjį ir profesinį vidurinį arba aukštesnįjį išsimokslinimą. Kiek didesnė negimdžiusių moterų dalis (8,7 proc.) aptinkama tarp moterų, turinčių žemesnį nei vidurinį išsilavinimą. Galima pastebėti, kad aukščiausią išsilavinimą įgijusios moterys ženkliai dažniau lieka bevaikėmis, palyginti su žemesnį išsilavinimą turinčiomis moterimis, o dažniausiai vaikų susilaukia vidurinei išsilavinimo grupei priskiriamos moterys.

Detalesnė bevaikystės analizė pagal smulkesnes išsimokslinimo kategorijas rodo, kad daugiausia negimdžiusių moterų yra, kaip minėta, tarp aukštąjį išsilavinimą įgijusių moterų (12 proc.) ir tik šiek tiek mažiau – tarp pradinį ir žemesnį išsilavinimą turinčių moterų (9,9 proc.). Kitaip tariant, kas dešimta žemiausiai išsilavinimo kategorija priskiriama moteris liko negimdžiusi. Dar 7,9 proc. bevaikių aptinkama tarp pagrindinį išsilavinimą turinčių moterų, 7,4 proc. – tarp įgijusių vidurinį išsilavinimą, ir panaši dalis (7,3 proc.) – tarp turinčių aukštesnįjį arba specialųjį vidurinį išsimokslinimą. Mažiausia dalis bevaikių moterų (6,8 proc.) nustatyta tarp įgijusiųjų profesinį vidurinį išsilavinimą. Tačiau, kaip pastebi bevaikystę pagal 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo duomenis tyrusios Stankūnienė ir Baublytė (2016, p. 210), bendri Lietuvos mastu rodikliai „iš esmės

yra vidutiniai ir slepia gana akivaizdžius bevaikystės proceso paplitimo skirtumus pagal moterų išsilavinimą: smarkiai skiriasi įvairaus išsilavinimo moterų bevaikystės lygis ir kitimo trajektorijos“. Minėtus skirtumus atskleidžia bevaikystės lygio kaitos analizė pagal išsilavinimą ir moterų kohortas (2 pav.).

2 pav. Bevaikystės lygis kohortose pagal moterų išsilavinimo grupes (proc., nuo visų moterų)

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Analizuojant bevaikystės lygio kaitos tendencijas pagal tris pagrindines išsilavinimo grupes, matyti, kad jauniausioje, t. y. 1975–1979 metų, kohortoje skirtumai tarp bevaikių moterų išsilavinimo sumažėjo ir galima išvelti galimos išsilavinimo vieno-dėjimo tendencijos apraiškas. Kitaip tariant, šioje jauniausioje kohortoje tarp skirtingą išsilavinimą įgijusių moterų panaši dalis (maždaug kas dešimta moteris) liko negimdžiu-sios: tarp aukštąjį išsilavinimą turinčių moterų bevaikystės lygis buvo didžiausias (12,2 proc.) ir gana stabilus jau nuo XX a. penktajame dešimtmetyje gimusių kohortų, o tarp priskiriamų vidurinio lygmens išsilavinimo kategorijai (apimančiai vidurinį, profesinį ir specialųjį vidurinį bei aukštesnįjį išsimokslinimą) – mažiausias (9,6 proc.), tačiau sparčiai augantis nuo 1965–1969 m. kohortos. Tuo tarpu žemiausią išsilavinimo lygį (nesiekiantį vidurinio išsimokslinimo) turinčių moterų bevaikystės lygis gana sparčiai augo jau nuo šeštąjį dešimtmetį gimusių moterų kohortų ir piką pasiekė 1965–1969 ir 1970–1974 m.

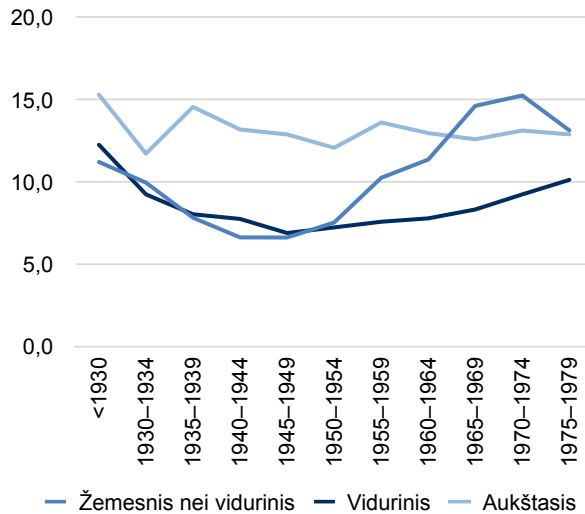
kohortose (apie 14 proc.), tačiau jauniausioje kohortoje ženkliai sumažėjo (nukrito iki 11,7 proc.).

Įdomu tai, kad nors daugumoje kohortų bevaikystės lygis tarp aukštąjį išsilavinimą turinčių moterų yra aukščiausias, septintąjį dešimtmetį ir aštuntojo dešimtmečio pradžioje gimusios kohortos išsiskiria – jose aukščiausias bevaikystės lygis (12,4–14,4 proc.) nustatytas žemiausio išsilavinimo moterų grupėse (tačiau panašiai aukšti išlieka ir bevaikių moterų su aukštuoju išsilavinimu rodikliai). Stankūnienė ir Baublytė (2016, p. 211) daro prielaidą, kad šalyje išplitus viduriniam išsilavinimui jo neįgijusi moterų grupė yra gana specifinė, galimai turinti mažiau galimybių santuokinei ir prokreacinei elgsenai realizuoti.

Kalbant apie vidurinio išsilavinimo grupei priskiriamas moteris, negimdžiusiųjų dalis gana sparčiai mažėjo su kiekviena XX a. pirmoje pusėje gimusia kohorta (nuo 11,9 iki 6,2 proc.), stabilizavosi tarp šeštąjį–septintąjį dešimtmetį gimusių kartų (6–7 proc.) ir ženkliau išaugo aštuntąjį dešimtmetį gimusiose kohortose (jauniausioje kohortoje artėja prie 10 proc.). Tačiau tarp XX a. antroje pusėje gimusių kohortų bevaikystės lygis išliko žemiausias būtent šioje vidurinėje išsilavinimo grupėje. Aukščiausias bevaikystės lygis (apie 15 proc.) aptinkamas tarp aukštąjį išsilavinimą turinčių pačių vyriausių kartų moterų, gimusių iki 1930 m. Visgi, kaip minėta aukščiau, jauniausioje kohortoje ryšys tarp bevaikystės ir moterų išsilavinimo nebėra toks ryškus. Panašios tendencijos, kai skirtumai tarp bevaikių moterų išsilavinimo mažėja, stebimos ir Vakarų Vokietijoje, taip pat Šveicarijoje, Austrijoje (Kreyenfeld ir Konietzka, 2017, p. 9). Remiantis tuo pačiu šaltiniu, paminėtina, kad Suomijoje aukščiausi bevaikystės rodikliai, kalbant apie septintojo dešimtmečio kohortas, taip pat buvo tarp žemiausių išsilavinimą turinčių tiek moterų, tiek vyrų ir labiausiai išaugo būtent šioje išsilavinimo kategorijoje.

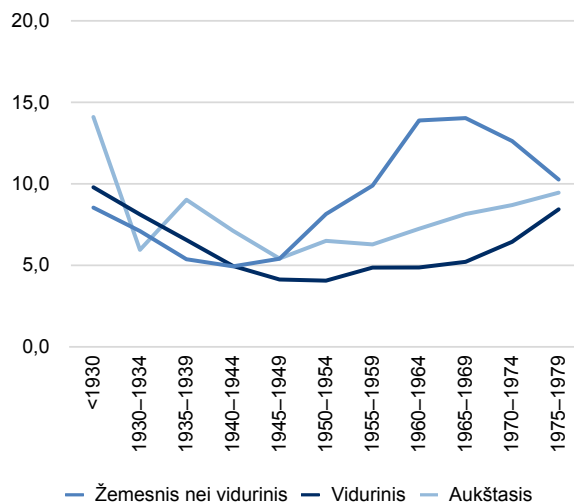
Analizuojant bevaikystės lygį pagal tris pagrindines išsilavinimo kategorijas mieste ir kaime, matyti, kad tarp miesto ir kaimo moterų panašiausia yra bevaikių moterų dalis, priskiriama žemiausio lygmens išsilavinimo grupei (turinčių žemesnį nei vidurinį išsilavinimą, atitinkamai 9,4 ir 7,8 proc. Bevaikystės lygis mieste ir kaime labiausiai skiriasi tarp aukštąjį išsilavinimą įgijusių moterų. Tarp moterų su aukštuoju išsilavinimu mieste yra 13 proc. bevaikių, kaime – 7,8 proc. Pastebimai skiriasi ir vidurinei išsilavinimo grupei (apimančiai vidurinį, specialųjį arba profesinį vidurinį bei aukštesnįjį išsimokslinimą) priskiriamų bevaikių moterų dalis: atitinkamai 8,1 proc. mieste ir 5,4 proc. kaime.

3 pav. Bevaikystės lygis miesto moterų kohortose pagal išsilavinimo grupes (proc., nuo visų miesto moterų)

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

4 pav. Bevaikystės lygis kaimo moterų kohortose pagal išsilavinimo grupes (proc., nuo visų kaimo moterų)

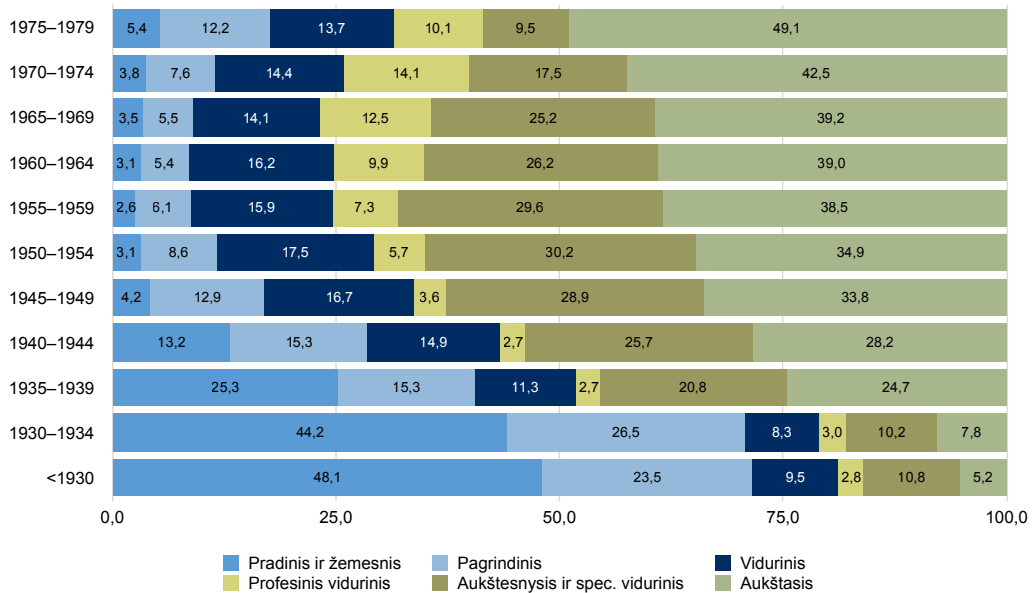

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Gilinantį į bevaikystės skirtumus tarp miesto ir kaimo moterų įvairiose kohortose pagal skirtingus išsilavinimo lygmenis, nustatyta (3, 4 pav.), kad bevaikystės lygis beveik visose kohortose nepriklausomai nuo moterų išsilavinimo yra aukštesnis tarp miesto moterų, išskyrus 1950–1954 ir 1960–1964 m. kohortas, kuriose žemiausio lygmens išsilavinimą turinčių bevaikių moterų dalis buvo didesnė tarp kaimo moterų. Mieste, pradėdant nuo pačių vyriausių kohortų ir baigiant 1960–1964 m. kohorta, bevaikystė buvo labiausiai paplitusi tarp aukštąjį išsilavinimą turinčių moterų (vidutiniškai apie 13 proc.). Tačiau nuo 1965–1969 m. kohortos daugiausiai negimdžiusių moterų aptinkama tarp turinčiųjų žemiausią išsilavinimą (vidutiniškai apie 14 proc.). Tuo tarpu kaime panaši tendencija stebima tarp moterų, gimusių iki XX a. vidurio. Kitaip tariant, kaimo moterų vyriausiose kohortose bevaikystė taip pat buvo labiau paplitusi tarp moterų, įgijusių aukštąjį išsilavinimą, tačiau nuo 1950–1954 m. kohortos didžiausią bevaikių kaimo moterų dalį sudaro žemiausią išsilavinimą turinčios moterys (vidutiniškai apie 11 proc.). Šis skirtumas itin išryškėjo tarp septintąjį dešimtmetį gimusių moterų, o aštuntojo dešimtmečio kohortose vėl ėmė mažėti. Nuo maždaug XX a. viduryje gimusių kohortų bevaikystės lygis ir mieste, ir kaime buvo žemiausias tarp vidurinio lygmens išsilavinimo grupei priskiriamų moterų. Tačiau, pradėdant 1960–1964 m. kohorta, negimdžiusiųjų dalis tarp vidurinio lygmens išsilavinimą įgijusių moterų tiek mieste, tiek kaime gana sparčiai ir nuosekliai augo. Svarbu pastebėti, kad jauniausioje 1975–1979 m. kohortoje ryšys tarp moterų įgyto išsilavinimo ir bevaikystės pastebimai sumažėjo, ypač tarp kaimo moterų.

Bevaikių moterų populiacijos pasiskirstymas pagal išsilavinimą. Nagrinėjant 41 metų ir vyresnių bevaikių moterų pasiskirstymą pagal įgytą išsilavinimą galima išskirti tris pagrindines grupes: niekada negimdžiusias moteris su žemesniu nei vidurinis išsilavinimu (17,9 proc.), moteris, priskiriamas vidurinei išsilavinimo grupei (45,5 proc.) (apimančias vidurinį, specialųjį ir profesinį vidurinį bei aukštesnįjį išsimokslinimą), ir aukštąjį išsilavinimą įgijusias moteris (36,6 proc.). Žvelgiant į detalesnę bevaikių moterų populiacijos pasiskirstymą pagal išsilavinimo lygmenis, nustatyta, kad daugiau kaip trečdalis bevaikių moterų yra įgijusios aukštąjį išsilavinimą, daugiau nei penktadalis (22,5 proc.) – aukštesnįjį ir specialųjį vidurinį išsilavinimą, beveik 15 proc. – vidurinį, 8,3 proc. – profesinį vidurinį, dešimtadalis – pagrindinį, 8 proc. – pradinį ir žemesnį.

5 pav. Bevaikių moterų pasiskirstymas kohortose pagal įgytą išsilavinimą (proc.)

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Analizuojant bevaikių moterų pasiskirstymą pagal išsilavinimą skirtingose kohortose, matyti (5 pav.), kad dėl XX a. Lietuvoje augusio bendro visuomenės išsimokslinimo lygio sparčiausiai mažėjo bevaikių moterų su pradinio ir žemesnio išsilavinimu dalis: beveik pusė pačių vyriausių kartų bevaikių moterų turėjo žemiausią išsilavinimą, tačiau jau nuo penktojo dešimtmečio antroje pusėje gimusių moterų ir tarp visų jaunesnių kohortų tokių moterų liko apie 3–4 proc., išskyrus jauniausią analizuojamą kohortą, kurioje pradinį ir žemesnį išsilavinimą turinčių negimdžiusių moterų padaugėjo iki 5,4 proc. Taip pat ženkliai mažėjo ir bevaikių moterų, turinčių pagrindinį išsilavinimą: palyginti su maždaug ketvirtadaliu šį išsilavinimą įgijusių moterų dviejose vyriausiose kohortose, tarp septintąjį dešimtmetį gimusių bevaikių moterų tokių buvo jau tik apie 5,5 proc., tačiau jauniausiose kohortose, gimusiose aštuntojo dešimtmečio pradžioje ir antroje pusėje, pagrindinį išsilavinimą turinčių bevaikių moterų dalis padidėjo atitinkamai iki 7,6 ir 12,2 proc. Vidurinį išsilavinimą turinčių bevaikių moterų dalis keitėsi ne taip stipriai ir svyravo tarp maždaug 8–11 proc. trijose vyriausiose kohortose, pakilo iki 15–17 proc. tarp penktojo ir septintojo dešimtmečio pradžioje gimusių moterų ir sumažėjo iki 14 proc. trijose jauniausiose

stebimose kohortose. Tuo tarpu profesinį vidurinį išsilavinimą įgijusių bevaikių moterų dalis tolygiai augo nuo maždaug 3 proc. vyriausiose kohortose, gimusiose iki 1945 m., iki 4–7 proc. šeštojo dešimtmečio kohortose ir 10–14 proc. tarp septintojo ir aštuntojo dešimtmečio pradžioje gimusių moterų, kol jauniausioje kohortoje vėl sumažėjo iki 10 proc. Aukštesnįjį arba specialųjį vidurinį išsilavinimą įgijusių bevaikių moterų dalis buvo didžiausia 1945–1949 metų ir šeštojo dešimtmečio kohortose, kur apytiksliai siekė 30 proc., tačiau dviejose jauniausiose kohortose šiai išsimokslinimo grupei priskiriamų moterų ženkliai sumažėjo: 1970–1974 m. kohortoje – iki 17,5, o 1975–1979 m. kohortoje – iki 9,5 proc. Tačiau sparčiausia ir tolygi augimo tendencija stebima tarp bevaikių moterų, turinčių aukštąjį išsilavinimą: 1935–1939 m. kohortoje aukštąjį išsilavinimą buvo įgijusi kas ketvirta bevaikė moteris, 1945–1950 ir 1950–1954 m. kohortose – kas trečia, o 1975–1979 m. kohortoje – beveik kas antra negimdžiusi moteris. 1975–1979 m. kohorta yra pirmoji, kurioje negimdžiusių moterų su aukštuoju išsilavinimu dalis (49,1 proc.) buvo didesnė už moterų su vidurinio lygmens išsilavinimu (apimančiu vidurinį, specialųjį ir profesinį vidurinį bei aukštesnįjį išsimokslinimą) dalį (33,3 proc.).

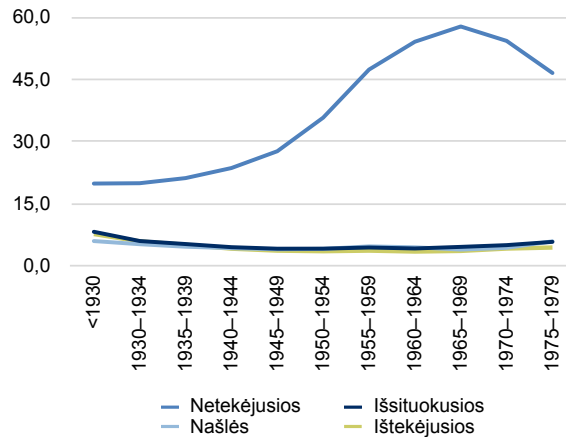
Bevaikių moterų populiacijos analizė pagal tris pagrindines išsilavinimo grupes ir gyvenamąją vietą atskleidė, kad tiek mieste, tiek kaime didžiausią dalį bevaikių moterų (atitinkamai 45 ir 47,2 proc.) sudaro moterys, priskiriamos vidurinei išsimokslinimo grupei, t. y. įgijusios vidurinį, profesinį arba specialųjį vidurinį, arba aukštesnįjį išsilavinimą. Tačiau bevaikių moterų proporcija mieste ir kaime reikšmingai skiriasi pagal kitas dvi išsilavinimo grupes. Mieste gyvenančios bevaikės moterys dvigubai dažniau yra įgijusios aukštąjį išsilavinimą (41,1 proc., palyginti su 20,8 proc. kaime), ir žymiai rečiau – žemesnį nei vidurinį (14 proc., palyginti su 31,9 proc. kaime). Taigi bevaikystė tiek mieste, tiek kaime nėra išskirtinai būdinga labiausiai išsilavinusioms moterims, tačiau aukštąjį išsilavinimą įgijusios bevaikės moterys dažniau gyvena mieste ir rečiau kaime, o tarp bevaikių kaimo moterų, palyginti su bevaikėmis mieste, ženkliai didesnė dalis priskiriama žemiausiai išsilavinimo grupei.

BEVAIKYSTĖ PAGAL MOTERŲ SANTUOKINĮ STATUSĄ

Bevaikystės lygis pagal moterų santuokinį statusą. Bevaikių moterų (nuo 41 m. ir vyresnių) dalis skiriasi priklausomai nuo santuokinio statuso. Bevaikystės lygis aukščiausias

tarp netekėjusių moterų – beveik dvi iš penkių netekėjusių moterų lieka negimdžiusios (38,5 proc.). Iš visų ištekejusių 41 metų ir vyresnių moterų tik 3,8 proc. yra negimdžiusios, tarp išsituokusių – 4,6 proc., dar 4,5 proc. bevaikių yra tarp našlių. Tarp visų kada nors santuoką sudariusių moterų bevaikystės lygis yra 4,3 proc.

6 pav. Bevaikystės lygis kohortose pagal moterų santuokinį statusą (proc., nuo visų moterų)

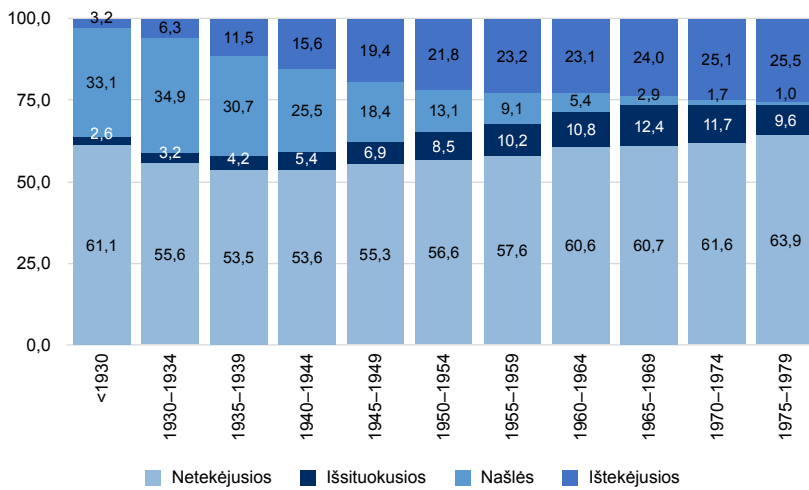

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Išsamesnė bevaikystės lygio pagal santuokinį statusą ir kohortas analizė (6 pav.) rodo, kad netekėjusių bevaikių moterų dalis mažiausia buvo trijose vyriausiose kohortose (apie 20 proc.), o toliau nuosekliai didėjo ir nuo šeštąjį dešimtmetį gimusių kohortų augo ypač sparčiai ir savo piką (57,8 proc.) pasiekė 1965–1969 m. kohortoje. 1975–1979 m. kohortoje netekėjusių bevaikių moterų dalis ženkliai sumažėjo – iki 46,6 proc. Šį pokytį iš dalies paaiškina jauniausiose moterų kohortose pradėjusi plisti kohabitacija ir didesnis nesantuokinių vaikų skaičius. Kitaip tariant, netekėjusių bevaikių moterų dalis nuo visų moterų šiose kohortose mažėjo, kadangi vis didesnė moterų dalis pradėjo gimdyti vaikus nebūdamos susituokusios. Tuo tarpu bevaikių moterų dalies kaitos tendencijos pagal kitas santuokinės padėties kategorijas skirtingose kohortose buvo gana panašios: apie XX a. vidurį gimusių moterų kohortose kiek labiau sumažėjo tiek ištekejusių, tiek išsituokusių moterų bei našlių ir kelis dešimtmečius jų dalis išliko gana stabili, tačiau aštuntojo dešimtmečio kohortose galima įžvelgti nuosaikų augimą: pamažu ėmė didėti ištekejusių bevaikių moterų dalis, kartu padaugėjo bevaikystės atvejų tarp išsituokusių moterų ir našlių.

Bevaikių moterų populiacijos pasiskirstymas pagal santuokinį statusą. Negimdžiusių moterų populiacijos pasiskirstymas pagal santuokinę padėtį atskleidžia detalesnį vaizdą: iš visų bevaikių moterų trys iš penkių (59 proc.) biologinių vaikų nesusilaukusių moterų yra netekėjusios. Tuo tarpu likusi ženkli dalis buvo arba tebėra susituokusios: kas penkta bevaikė moteris (21,2 proc.) surašymo metu buvo ištekejusi, kas dešimta buvo našlė, o dar 9,1 proc. sudarė išsituokusios moterys.

7 pav. Bevaikių moterų pasiskirstymas kohortose pagal santuokinį statusą (proc.)

Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

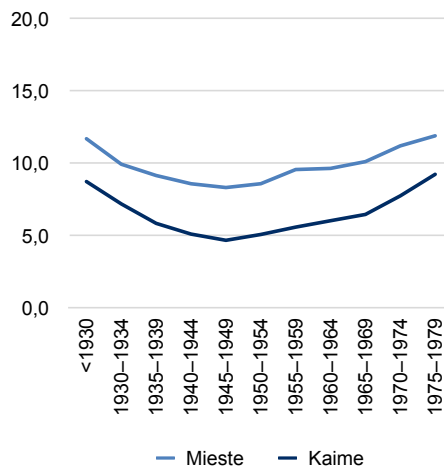
Analizuojant bevaikių moterų populiacijos pasiskirstymą pagal santuokinį statusą skirtingose kohortose (7 pav.), matyti, kad visose kohortose daugiau kaip pusė bevaikių moterų buvo netekėjusios: didelė proporcija netekėjusių bevaikių moterų aptinkama pačioje vyriausioje moterų kohortoje – tarp gimusių iki 1930 m. ir santuokos nesudariusių moterų negimdžiusios liko trys iš penkių moterų, o mažiausiai netekėjusių bevaikių moterų buvo tarp 1935–1939 ir 1940–1944 m. gimusių moterų (apie 53,5 proc.). Tuo tarpu XX a. antroje pusėje gimusių moterų kohortose netekėjusių bevaikių moterų dalis su kiekviena karta tolygiai augo ir nuo 1960–1964 m. kohortos vėl viršijo 60 proc., o 1975–1979 m. kohortoje pasiekė beveik 64 proc. Atitinkamai su kiekviena jaunesne kohorta, pradedant nuo 1945–1949 m., mažėjo ir bevaikių moterų, kurios kada nors

buvo susituokusios (įskaitant našles, išsituokusias ir tebegyvenančias santuokoje). Natūralu, kad dėl didesnio mirtingumo sulaukus senyvo amžiaus vyresnėse kohortose ženkliai dalį bevaikių moterų sudaro našlės, o jaunesnėse kohortose našlių proporcija žymiai mažesnė, tačiau jose daugėja išsituokusių bevaikių moterų. Kalbant apie jauniausias analizuojamas kohortas, kuriose fiksuojama pamažu auganti bevaikystė, galima pastebėti, kad tarp aštuntąjį dešimtmetį gimusių bevaikių moterų kas ketvirta moteris gyveno santuokoje, o maždaug kas dešimta buvo išsituokusi.

BEVAIKYSTĖ PAGAL MOTERŲ GYVENAMĄJĄ VIETĄ

Bevaikystės lygis pagal moterų gyvenamąją vietą. Bevaikystės lygis mieste ir kaime skiriasi. Didesnė visų negimdžiusių moterų dalis yra tarp miesto moterų – 9,8 proc., palyginti su 6,4 proc. bevaikių tarp kaimo moterų. Bevaikystė visose kohortose yra labiau būdinga miesto moterims.

8 pav. Bevaikystės lygis mieste ir kaime pagal kohortas (proc.)

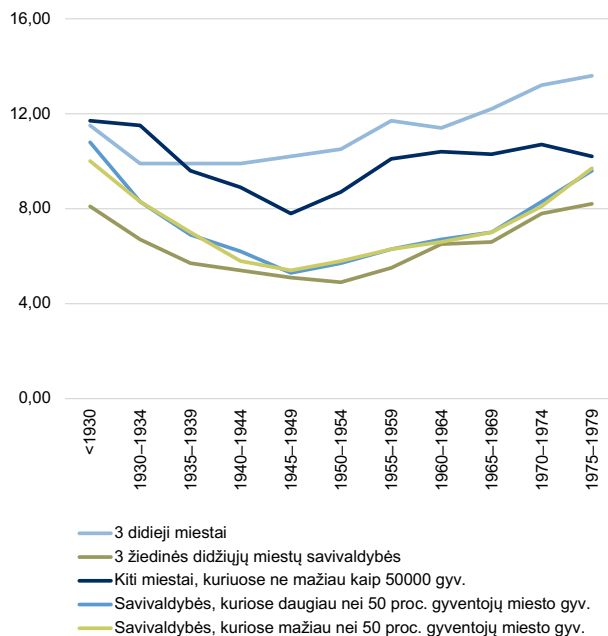
Šaltinis: 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, skaičiavimai autorės

Detaliau analizuojant bevaikių moterų dalį mieste ir kaime pagal kohortas (8 pav.), matyti, kad bevaikystės lygio kaitos tendencijos yra gana panašios, t. y. bevaikystė mieste ir kaime mažėjo ir didėjo tuo pačiu metu ir panašiu tempu, išskyrus jauniausią kohortą, kurioje sparčiau augo kaimo moterų bevaikystės lygis. Gilinantis į atotrūkį tarp bevaikių

miesto ir kaimo moterų, galima pastebėti, kad, išskyrus dvi vyriausias kohortas, kuriose minėtas atotrūkis buvo mažiausias, nuo 1935–1939 m. kohortos iki 1970–1974 m. kohortos buvo nusistovėjęs gana stabilus skirtumas tarp didesnės bevaikių moterų dalies mieste ir 3–4 proc. punktais mažesnės kaime (1955–1959 m. kohortoje šis skirtumas buvo didžiausias), tačiau jauniausioje kohortoje pastebimai sumažėjo. Kitaip tariant, po kelis dešimtmečius trukusio ryškesnio atotrūkio 1975–1979 m. gimusių moterų kohorta pasižymi mažiausiu skirtumu tarp bevaikystės lygio mieste (11,9 proc.) ir kaime (9,3 proc.). Ankstesnėse kohortose (išskyrus dvi vyriausias) negimdžiusių kaimo moterų dalis apytiksliai siekė 5–6 proc., o aštuntojo dešimtmečio kohortose šis rodiklis pakilo atitinkamai iki 7,8 ir 9,3 proc.

Bevaikystės analizė teritoriniu požiūriu atskleidė, kad aukščiausias bevaikystės lygis (11,5 proc.) yra trijuose didžiausiuose šalies miestuose – Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje, o žemiausias – žiedinėse trijų minėtų didmiesčių savivaldybėse, kur negimdžiusios moterys sudaro tik 6,4 proc. Aukštesniu bevaikystės lygiu (9,8 proc.) pasižymi ir kiti didesni Lietuvos miestai, kuriuose gyvena ne mažiau kaip 50 tūkst. gyventojų. Tuo tarpu likusiose

9 pav. Bevaikystės lygis kohortose pagal gyvenamąją vietą (proc., nuo visų moterų)

mažesnėse savivaldybėse negimdžiusių moterų dalis išlieka palyginti maža (7 proc.) ir yra vienoda nepriklausomai nuo to, ar tose savivaldybėse gyvena daugiau kaimo, ar miesto gyventojų.

Bevaikystės analizė pagal gyvenamąją vietą ir gimimo kohortas (9 pav.) rodo, kad aukščiausi bevaikystės rodikliai visose kohortose labiausiai būdingi Lietuvos didmiesčių, t. y. Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos, moterims (skirtingose kohortose svyravo nuo maždaug 10 iki 13,6 proc.) ir gana nuosekliai augo pradedant 1945–1949 m. kohorta. Palyginti aukšti ir nuo XX a. antroje pusėje gimusių kohortų stabilūs bevaikystės rodikliai (nustatė apie 10 proc.) nustatyti ir tarp kitų didesnių miestų (ne mažiau kaip 50 tūkst. gyv.) moterų. Tuo tarpu mažiausia dalis bevaikių moterų visose kartose aptinkama trijų didžiųjų Lietuvos miestų žiedinėse savivaldybėse, tačiau dviejose jauniausiose kohortose bevaikių moterų dalis sparčiau išaugo ir šiose savivaldybėse (nuo gana stabilų 5–6 proc., pradedant 1935–1939 m. kohorta, iki maždaug 8 proc. aštuntojo dešimtmečio kohortose). Likusiose mažesnėse Lietuvos savivaldybėse (nepriklausomai nuo to, ar jose didesnę dalį sudaro kaimo, ar miesto gyventojai) kelis dešimtmečius vyravo, tačiau pamažu didėjo, palyginti žemas bevaikystės lygis (6–8 proc., išskyrus iki 1930 m. gimusių kohortą, kurioje siekė 10–11 proc.), tačiau tarp aštuntojo dešimtmečio pradžioje gimusių moterų pradėjo augti sparčiau, o 1975–1979 m. kohortoje beveik pasiekė 10 proc. lygį, būdingą didesniems Lietuvos miestams, kuriuose gyvena ne mažiau kaip 50 tūkst. gyventojų. Kitaip tariant, galima pastebėti, kad jauniausiose kohortose bevaikystė tampa vis labiau būdinga ir mažesnių miestų, miestelių bei kaimų moterims.

Bevaikių moterų populiacijos pasiskirstymas pagal gyvenamąją vietą. 41 metų ir vyresnių bevaikių moterų populiacijos pasiskirstymo analizė rodo, kad beveik keturi penktadaliai bevaikių moterų (77,9 proc.) gyvena miestuose, o 22,1 proc. – kaime. Kalbant apie detalesnę teritorinę pasiskirstymą, pastebima, kad pusė negimdžiusių moterų gyvena trijuose didžiuosiuose Lietuvos miestuose (45 proc.) arba jų žiedinėse savivaldybėse (5,6 proc.). Dar dešimtadalis bevaikių moterų gyvena didesniuose miestuose, kuriuose yra ne mažiau kaip 50 tūkst. gyventojų. 17,4 proc. bevaikių moterų gyvena savivaldybėse, kuriose daugiau nei pusė gyventojų yra miesto gyventojai, o 21,4 proc. – savivaldybėse, kuriose didesnė dalis gyventojų yra kaimo gyventojai.

Mieste gyvenančių negimdžiusių moterų dalis, pradedant nuo pačių vyriausių kohortų iki XX a. viduryje gimusių kohortų, nuosekliai augo (nuo 71,6 iki 82,6 proc.), tačiau su kiekviena jaunesne kohorta, gimusia šeštajame–aštuntajame dešimtmečiuose,

palaiptiesiems mažėjo (1975–1979 m. kohortoje mieste gyveno trys ketvirtadaliai (74,6 proc.) bevaikių moterų). Atitinkamai nuo šeštajame dešimtmetyje gimusių kohortų nuosekliai augo kaime gyvenančių bevaikių moterų dalis. 1960–1964 m. kohortoje maždaug viena iš penkių (21,4 proc.) bevaikių moterų gyveno kaime, o 1975–1979 m. kohortoje – jau viena iš keturių (25,4 proc.). Taigi galima kelti prielaidą, kad bevaikystė pamažu tampa vis labiau būdinga ir kaimo moterims.

IŠVADOS

Analizuojant 2021 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo duomenis apie negimdžiusias 41 metų ir vyresnes moteris, paaiškėjo, kad bevaikių moterų populiaciją sudaro 8,8 proc., arba daugiau kaip 77 tūkst., nuo visų šio amžiaus moterų. Taigi vidutiniškai mažiau nei viena iš dešimties moterų Lietuvoje lieka negimdžiusi. Aukščiausias bevaikystės lygis aptinkamas jauniausioje 1975–1979 m. kohortoje – 11,1 proc. Panašaus dydžio bevaikių moterų dalis iki tol stebėta tik pačioje vyriausioje kohortoje, tarp iki 1930 m. gimusių moterų, kur siekė 10,7 proc. Su kiekviena kita kohorta negimdžiusių moterų dalis nuosekliai mažėjo, o žemiausias bevaikystės lygis aptinkamas 1940–1954 m. laikotarpiu gimusiose kohortose (7,3–7,5 proc.). Sparčiau augti bevaikystė pradėjo tarp aštuntąjį dešimtmetį gimusių moterų kohortų, kur vėl viršijo 10 proc. ribą, bet išliko sąlyginai žema (11,1 proc. 1974–1979 m. kohortoje). Toks bevaikystės pasiskirstymas skirtingose kohortose tik iš dalies panašus į demografo Sobotkos (2017) nustatytą asimetrišką U formos bevaikystės kreivę, būdingą daugeliui Europos šalių. Kitaip tariant, nors Lietuvoje tarp vyriausių moterų, gimusių iki 1930 m., negimdžiusiųjų dalis, palyginti su kitomis kohortomis, buvo sąlyginai didelė (bevaikė likdavo kas dešimta moteris), toks bevaikystės lygis tarp XX a. pirmaisiais dešimtmečiais gimusių moterų Europos kontekste buvo palyginti žemas. Daugelis Europos šalių pasižymėjo aukštu bevaikystės lygiu (apie 20 proc.), būdingu XX a. pradžioje gimusioms kohortoms, palaiptiesiems bevaikių moterų dalies mažėjimu ir stabilizavimusi kohortose, gimusiose apie amžiaus vidurį, ir nevienodu metu bei netolygiu tempu prasidėjusiu bevaikystės augimu, kuris Vidurio ir Rytų Europos šalyse augo mažiausiai. Panašios bevaikystės lygio mažėjimo, stabilizavimosi ir nuoseklaus augimo (pradedant šeštajame dešimtmetyje gimusiomis kohortomis) tendencijos stebimos ir Lietuvoje, tik žymiai nuosakesnės.

Daugumoje kohortų aukščiausias bevaikystės lygis, svyruojantis nuo 11 iki 15 proc., aptinkamas tarp aukštąjį išsilavinimą įgijusių moterų, išskyrus septintąjį dešimtmetį ir aštuntojo dešimtmečio pradžioje gimusias kohortas – jose aukščiausias bevaikystės lygis (maždaug 12–14 proc.) nustatytas žemiausio išsilavinimo moterų grupėje. Nuo XX a. viduryje gimusių ir visų jaunesnių kohortų žemiausi bevaikystės rodikliai stebimi tarp vidurinei išsilavinimo grupei (apimančiai vidurinį, specialųjį ir profesinį vidurinį bei aukštesnįjį išsimokslinimą) priskiriamų moterų (nuo nusistovėjusių 6–7 iki beveik 10 proc. jauniausioje kohortoje). Bevaikės moterys su žemiausio lygmens išsilavinimu (žemesniu nei vidurinis) tiek mieste, tiek kaime sudarė didžiausią bevaikių moterų dalį visose jauniausiose kohortose, gimusiose nuo 1965 metų (vidutiniškai apie 14 proc. miestuose ir 12 proc. kaimuose), tačiau panašaus dydžio buvo ir moterų su aukštuoju išsilavinimu bevaikystės rodikliai. Mieste, pradėdant nuo pačių vyriausių kohortų, bevaikystė ilgą laiką buvo labiau siai paplitusi tarp aukštąjį išsilavinimą turinčių moterų ir siekė maždaug 12–15 proc.

Bevaikių moterų populiacijos pasiskirstymas pagal išsimokslinimą parodė, kad daugiau kaip trečdalis (36,6 proc.) bevaikių moterų yra įgijusios aukštąjį, daugiau nei penktadalis (22,5 proc.) – aukštesnįjį arba specialųjį vidurinį, beveik 15 proc. – vidurinį, 8,3 proc. – profesinį vidurinį, dešimtadalis – pagrindinį, o dar 8 proc. – pradinį arba žemesnį išsilavinimą. Sparčiausia ir tolygi augimo tendencija stebima tarp bevaikių moterų, turinčių aukštąjį išsilavinimą: 1935–1939 m. kohortoje aukštąjį išsilavinimą buvo įgijusi kas penkta bevaikė moteris, 1945–1950 ir 1950–1954 m. kohortose – kas trečia, o 1975–1979 m. kohortoje – beveik pusė bevaikių moterų (49,1 proc.).

Bevaikystė stipriai susijusi su santuokiniu statusu – daugiausia bevaikystės atvejų aptinkama tarp netekėjusių moterų. Apskritai beveik dvi iš penkių (38,5 proc.) netekėjusių 41 metų ir vyresnių moterų buvo negimdžiusios. Tarp ištekejusių moterų negimdžiusių liko tik 3,8 proc. Visose kohortose bevaikystė ženkliai dažnesnė tarp netekėjusių moterų, tačiau dviejose jauniausiose kohortose netekėjusių bevaikių moterų dalis pastebimai sumažėjo, ypač 1975–1979 m. kohortoje, kurioje nukrito nuo ankstesnėje kohortoje stebimų 54,3 proc. iki 46,6 proc. (ši pokytį iš dalies galima paaiškinti išplitusia kohabitacija ir išaugusiu nesantuokinių vaikų skaičiumi). Be to, negimdžiusių moterų pasiskirstymo analizė pagal santuokinį statusą atskleidė, kad XX a. antroje pusėje gimusių moterų kohortose netekėjusių bevaikių moterų dalis su kiekviena kohorta sparčiai augo ir 1965–1969 m. kohortoje pasiekė piką – 57,8 proc. Kartu nuosekliai didėjo ir ištekejusių bevaikių moterų dalis kiekvienoje kohortoje. Jauniausiose, aštuntąjį dešimtmetį gimusiose, kohortose kas

ketvirta bevaikė moteris buvo susituokusi, o maždaug kas dešimta – išsituokusi.

Bevaikystės lygis mieste ir kaime skiriasi. Didesnė negimdžiusių moterų dalis yra tarp miesto moterų – 9,8 proc., palyginti su 6,4 proc. bevaikių tarp kaimo moterų. Visose kohortose daugiau bevaikių moterų lieka tarp miesto moterų, tačiau jauniausioje kohortoje atotrūkis tarp bevaikystės mieste ir kaime ženkliai sumenko. Nustatyta ir daugiau teritorinių skirtumų. Trijuose didžiausiuose Lietuvos miestuose ir kituose didesniuose miestuose, kur gyvena ne mažiau kaip 50 tūkst. gyventojų, bevaikių moterų dalis buvo didesnė – atitinkamai 11,5 ir 9,8 proc. Tuo tarpu didmiesčių žiedinėse savivaldybėse ir visose likusiose mažesnėse savivaldybėse bevaikystės lygis buvo ženkliai žemesnis – atitinkamai 6,4 ir 7 proc.

Bevaikių moterų pasiskirstymo pagal gyvenamąją vietą analizė parodė, kad beveik keturi penktadaliai bevaikių moterų (77,9 proc.) gyvena miestuose, o 22,1 proc. – kaime. Pusė negimdžiusių moterų gyvena trijuose didžiausiuose Lietuvos miestuose (45 proc.) arba jų žiedinėse savivaldybėse (5,6 proc.). Nuo šeštojo dešimtmečio antroje pusėje gimusių kohortų sparčiau augo kaime gyvenančių bevaikių moterų dalis. 1975–1979 m. kohortoje kas ketvirta negimdžiusi moteris gyveno kaime.

Analizuojant bevaikystę, daugiausia aktualių pokyčių pastebėta jauniausioje šiame darbe nagrinėtoje 1975–1979 m. kohortoje. Nustatyta, kad šioje kohortoje susilpnėjo ryšys tarp bevaikystės ir moterų įgyto išsilavinimo. Kitaip tariant, bevaikystės lygis tarp žemesnį nei vidurinį, vidurinio lygmens ir aukštąjį išsilavinimą įgijusių moterų nebesiskiria taip ženkliai kaip ankstesnėse kohortose. Be to, šioje jauniausioje kohortoje sumažėjo atotrūkis tarp bevaikių kaimo ir miesto moterų – tai lėmė sparčiau išaugusi negimdžiusių moterų dalis kaime. Ankstesnėse kohortose (išskyrus dvi vyriausias) negimdžiusių kaimo moterų dalis apytiksliai siekė 5–6 proc., o aštuntojo dešimtmečio kohortose šis rodiklis pakilo atitinkamai iki 7,8 ir 9,3 proc. (palyginti su atitinkamai 11,2 ir 11,9 proc. bevaikystės lygiu mieste). Kalbant apie teritorinius skirtumus, 1975–1979 m. kohortoje bevaikystės lygis gana ženkliai padidėjo savivaldybėse, apimančiose mažesnius Lietuvos miestus ir kaimus, ir šioje kohortoje labiausiai priartėjo prie didesnių miestų (kuriuose ne mažiau 50 tūkst. gyventojų), t. y. beveik pasiekė jiems būdingą 10 proc. bevaikystės lygį. Tuo tarpu negimdžiusių moterų dalis tarp didmiesčių žiedinių savivaldybių gyventojų taip pat nuosekliai augo ir jauniausiose kohortose pasiekė 8,2 proc.

Galima pastebėti, kad nuo septintojo dešimtmečio antroje pusėje gimusios kohortos pamažu auga bevaikystė tarp ištekėjusių moterų, tačiau 1975–1979 m. kohortoje

susituokusių ir bevaikėmis likusių moterų dalis išlieka itin maža (4,4 proc.). Jauniausioje kohortoje bevaikystės lygis ženkliai sumažėjo tarp netekėjusių moterų. Kitaip tariant, galima teigti, kad dėl išplitusios kohabitacijos ir išaugusio nesantuokinių vaikų skaičiaus 1975–1979 m. kohortoje mažiau netekėjusių moterų liko negimdžiusios. Bevaikių moterų populiacijos pasiskirstymo pagal santuokinį statusą analizė parodė, kad kas ketvirta bevaikė moteris šioje kartoje buvo ištekejusi, o didžioji dauguma (63,9 proc.) buvo netekėjusios. Be to, šioje kohortoje pastebimai sumažėjo išsiskyrusių bevaikių moterų dalis (nuo ankstesnėje kohortoje stebimų 11,7 iki 9,6 proc.)

Bevaikių moterų populiacijos pasiskirstymas pagal išsilavinimą atskleidė, kad 1975–1979 m. kohorta yra pirmoji, kurioje negimdžiusių moterų su aukštesniu išsilavinimu dalis (49,1 proc.) viršijo moterų su vidurinio lygmens išsilavinimu dalį (33,3 proc.), taigi beveik pusė šios kartos bevaikių moterų buvo įgijusios aukštąjį išsilavinimą. Tačiau šioje kohortoje bevaikystės lygis dar ženkliau (6,2 proc. punktais) išaugo tarp žemiausio lygmens išsilavinimą turinčių moterų – 17,6 proc. bevaikių moterų 1975–1979 m. kohortoje buvo įgijusios žemesnį nei vidurinį išsilavinimą, palyginti su 11,4 proc. tokių moterų ankstesnėje kohortoje.

Apibendrinant, bevaikystės lygis Lietuvoje, palyginti su kitomis Europos šalimis, išlieka gana žemas, tačiau jauniausiose kohortose pamažu auga. Nustatyta, kad moterų išsilavinimas siejasi su bevaikyste, tačiau 1975–1979 m. kohortoje skirtumai tarp bevaikystės lygio ir moterų išsilavinimo sumenko. Bevaikystė visada buvo labiau būdinga miesto moterims (ypač didžiųjų Lietuvos miestų ir didesnėse savivaldybėse), tačiau jauniausioje kohortoje bevaikystės lygis kaime ženkliai padidėjo (kartu išaugo bevaikystės lygis ir mažesnėse savivaldybėse). Didžioji dalis bevaikių moterų visose kartose priskiriama netekėjusių moterų kategorijai, tačiau jauniausiose, aštuntojo dešimtmečio, kohortose kas ketvirta bevaikė moteris buvo ištekejusi. Kitas Lietuvos gyventojų ir būstų surašymas suteiks galimybę įvertinti, ar šio surašymo metu 1975–1979 m. kohortoje užfiksuoti pokyčiai yra ilgalaikių tendencijų pranašas ir išliks ir jaunesnėse kohortose, ar galbūt jie tiesiog žymi nepriklausomoje ir XX–XXI a. sandūroje Lietuvoje reprodukcinę karjerą (ne) realizavusių moterų kartos išskirtinumus.

Literatūra

Berrington, A. (2017). Childlessness in the UK. In M. Kreyenfeld ir D. Konietzka (eds.). *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences* (p. 57–77). Demographic Research Monographs, Springer Open.

Brini, E. (2020). Childlessness and low fertility in context: evidence from a multilevel analysis on 20 European countries. *Genus*, 76 (6). doi: <https://doi.org/10.1186/s41118-020-00074-7>

Frejka, T. (2017). Childlessness in the United States. In M. Kreyenfeld ir D. Konietzka (eds.). *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences* (p. 159–183). Demographic Research Monographs, Springer Open.

Gedvilaitė-Kordušienė, M., Tretjakova, V. ir Ubaravičienė, R. (2019). Bevaikystė Lietuvoje: tendencijos, normos ir regioninė diferenciacija. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, 18, 96–111.

Kneale, D. ir Joshi, H. (2008). Postponement and childlessness: Evidence from two British cohorts. *Demographic Research*, 19 (58) (p. 1935–1968). Max Planck Institute for Demographic Research in Rostock, Germany.

Kreyenfeld, M. ir Konietzka, D. (2017). Analyzing Childlessness. In M. Kreyenfeld ir D. Konietzka (eds.). *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences* (p. 3–17). Demographic Research Monographs, Springer Open.

Rotkirch, A. ir Miettinen, A. (2017). Childlessness in Finland. In M. Kreyenfeld ir D. Konietzka (eds.). *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences* (p. 139–159). Demographic Research Monographs, Springer Open.

Rowland, D. T. (2007). Historical Trends in Childlessness. *Journal of Family Issues*, 28, 1311–1337.

Sobotka, T. (2017). Childlessness in Europe: Reconstructing Long-Term Trends Among Women Born in 1900–1972. In M. Kreyenfeld ir D. Konietzka (eds.). *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences* (p. 17–57). Demographic Research Monographs, Springer Open.

Stankūnienė, V. ir Baublytė, M. (2016). Gimstamumas: ilgalaikė kohortinė perspektyva ir diferenciacija. In V.

Stankūnienė, M. Baublytė, K. Žibas ir D. Stumbrys. *Lietuvos demografinė kaita*. Vytauto Didžiojo universitetas.

10 SKYRIUS

DAUMANTAS STUMBRYŠ
DOMANTAS JASILIONIS

Mirtingumo kaita ir sociodemografinė diferenciacija

IVADAS

Lietuvos, kaip ir kitų buvusių sovietinio bloko šalių, gyventojų mirtingumas pasižymi specifiniais bruožais. Posovietinio mirtingumo modeliui būdinga santykinai trumpa vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė, aukštas bendras mirtingumo lygis, dideli mirtingumo rodiklių skirtumai pagal socialinius demografinius požymius, mirtingumo lygio šuoliška kaita (Jasilionis et al., 2015; Jasilionis ir Stankūnienė, 2011). Be to, dar yra aukštas vidutinio amžiaus gyventojų mirtingumas, dideli mirtingumo nuo kraujotakos sistemos ligų ir išorinių mirties priežasčių rodikliai (savižudybių, žmogžudysčių, eismo įvykių ir pan.) (Jasilionis et al., 2015; Stumbrys 2016, 2018). Vienas iš svarbiausių Lietuvos gyventojų mirtingumo bruožų – aukštas mirtingumo dėl alkoholio lygis, kuris vis dar išlieka išskirtine Lietuvos visuomenės sveikatos ir socialine problema.

Svarbi Lietuvos gyventojų mirtingumo modelio dimensija – itin didelė gyventojų mirtingumo diferenciacija pagal lytį ir kitas sociodemografines grupes. Pavyzdžiui, vyrų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė 2022 m. buvo 70,9 metų, o moterų – 79,6 metų (Valstybės duomenų agentūra, 2024). Šis skirtumas yra vienas didžiausių pasaulyje (Jungtinės Tautos, 2024). Anksčiau atlikti tyrimai rodo, kad gyventojai, priklausantys mažiau privilegijuotoms socialinėms–ekonominėms grupėms, pasižymėjo didesniais mirtingumo rodikliais (Jasilionis et al., 2015). Pavyzdžiui, ekonomiškai neaktyvūs asmenys arba asmenys, įgiję žemesnį nei vidurinį išsilavinimą, turėjo statistiškai reikšmingai didesnę mirtingumo riziką nei dirbantys arba aukštąjį išsilavinimą turintys gyventojai (Jasilionis et al., 2015, 2019). Be to, didesniais mirtingumo rizikos rodikliais pasižymėjo nevedę, kaime gyvenantys arba negalia turintys asmenys (Jasilionis et al., 2015). Svarbu paminėti, kad nuo 2001–2005 iki 2011–2015 m. rodiklių skirtumai pagal socialinius ir ekonominius požymius Lietuvoje nemažėjo, o kai kurių kategorijų – netgi didėjo (Jasilionis et al., 2019). Taigi galima daryti išvadą, kad Lietuvoje 2005–2015 m. priimti politiniai sprendimai, nukreipti į socialinės ir sveikatos nelygybės mažinimą, nepasiekė lauktų rezultatų arba pasiekė juos tik iš dalies. Todėl vis dar išlieka didelis potencialas mažinti bendrą sveikatos nelygybės našta, kuri svarbi, siekiant gerinti bendruosius mirtingumo ir vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės rodiklius nacionaliniu lygmeniu (Jasilionis et al., 2019).

Nors nuo 2007 iki 2019 m. Lietuvos gyventojų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė nuosekliai ilgėjo, vis dėlto šalis iki šiol susiduria su dideliais visuomenės sveikatos iššūkiais: prasta visuomenės psichikos sveikata, dideliu negalios ir lėtinių ligų paplitimu senyvame

amžiuje, COVID-19 pandemija ir jos pasekmėmis. Taigi siekiant priimti įrodymais grįstus politinius sprendimus ir sumažinti su sveikatos nelygybe susijusius demografinius praradimus, yra būtina patikima gyventojų mirtingumo informacija.

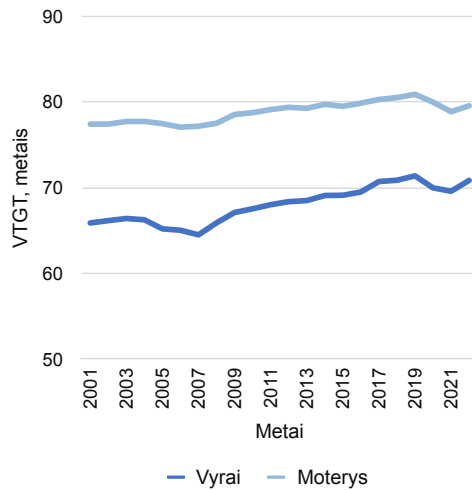
Šio skyriaus tikslas – apžvelgti pastarųjų metų Lietuvos gyventojų mirtingumo pokyčius ir apskaičiuoti naujausius gyventojų mirtingumo diferenciacijos rodiklius. Remiantis Valstybės duomenų agentūros ir Higienos instituto duomenimis, pateikiama trumpa 2001–2022 metų gyventojų mirtingumo raidos apžvalga. Vertinami 30 metų ir vyresnių nuolatinių Lietuvos gyventojų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ir bendrojo mirtingumo diferenciacijos pagal išsilavinimą ir miesto bei kaimo gyvenamąją vietą rodikliai, apskaičiuoti remiantis agreguotais su 2011 metų gyventojų surašymu sujungtais 2016–2019 metų gyventojų mirtingumo duomenimis.

VIDUTINĖS TIKĖTINOS GYVENIMO TRUKMĖS IR GYVENTOJŲ MIRTINGUMO POKYČIAI 2001–2022 M.

Lietuvos gyventojų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė nuo 2007 iki 2019 m. nuosekliai ilgėjo: vyrų pailgėjo beveik 7 metais, o moterų – 3,7 metų (Valstybės duomenų agentūra, 2024). Tai beprecedentis vyrų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ilgėjimas per tokį trumpą laiką nuo tada, kai renkami patikimi Lietuvos gyventojų mirtingumo duomenys (1959 m.) (Human Mortality Database, 2024). Pirma, ši tendencija gali būti siejama su socialine ir ekonomine šalies raida. Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą, gyventojų gerovės augimas teigiamai paveikė ir jų sveikatos rodiklius. Antra, mirtingumo rodiklių mažėjimas gali būti siejamas su teigiamais gyvenimo stiliaus pokyčiais ir sveikatai žalingų praktikų, tokių kaip nesveika mityba, alkoholio vartojimas, rūkymas, paplitimo mažėjimu. Tyrimai rodo, kad mirtingumo dėl alkoholio, širdies ir kraujotakos sistemos ligų, išorinių mirties priežasčių mažėjimas reikšmingai prisidėjo prie Lietuvos vyrų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ilgėjimo (Stumbrys, 2018; Stumbrys et al., 2020).

Nagrinėjant vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokyčius, svarbu aptarti COVID-19 pandemijos poveikį Lietuvos gyventojų sveikatai. Valstybės duomenų agentūra (2024) skelbia, kad vien nuo COVID-19 ligos 2020–2022 m. Lietuvoje mirė 11 890 gyventojų. Tai labai reikšmingas skaičius, turint omenyje, kad prieš pat pandemiją (2019 m.) per metus Lietuvoje mirė 38 281 gyventojas. Svarbu paminėti, kad pandemijos poveikis gyventojų sveikatai gali būti žymiai didesnis. Pirma, dalis COVID-19 atvejų

1 pav. Lietuvos vyrų ir moterų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė 2001–2022 m.

Šaltinis: Valstybės duomenų agentūra, 2024, žiūrėta 2024-03-11, prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/>.

galėjo būti neužfiksuoti ir mirtys kvalifikuotos kaip kitos mirties priežastys. Antra, pandemija galėjo turėti netiesioginį poveikį mirtingumo dėl kitų mirties priežasčių didėjimui. Pavyzdžiui, mirtingumas galėjo padidėti dėl karantino, sumažėjus prieinamumui prie kitų sveikatos paslaugų.

Pandemija nutraukė nuoseklų šalies gyventojų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ilgėjimą, trukusį 12 metų. Nuo 2019 iki 2022 m. Lietuvos vyrų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė sutrumpėjo 1,79 metų, o moterų – 2,03 metų (Valstybės duomenų agentūra, 2024). Didesnis mirtingumas labiausiai pasireiškė tarp vyresnio amžiaus gyventojų (65 metų ir vyresnių). Būtent dėl šios gyventojų grupės daugiausia sutrumpėjo bendra vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė pandeminiu laikotarpiu. Svarbu paminėti, kad Lietuva buvo tarp šalių, kuriose mirtingumo perviršis pandemijos metais išaugo daugiausiai (Islam et al., 2021). Tikėtina, kad tai tebuvo trumpalaikis pandemijos efektas. Vis dėlto palyginti dideli ir išvengiami su mirčių perviršiu susiję demografiniai nuostoliai nubraukė dalį per pastarąjį dešimtmetį pasiekto vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės progreso, o atsiradę nauji iššūkiai (visų pirma, geopolitiniai ir ekonominiai) kelia grėsmę tolesniam tvariam gyventojų sveikatos gerėjimui ateityje.

Bendras Lietuvos gyventojų mirtingumas 2006–2019 m. nuosekliai mažėjo, o standartizuotas mirtingumo rodiklis nuo visų mirties priežasčių sumažėjo nuo 1603,8 iki 1180,2 mirties atvejų 100 000 gyventojų (1 lentelė). Pandemijos poveikis bendrajam

mirtingumui pastebimas nuo 2020 m., kai užfiksuoti pirmieji COVID-19 pandemijos atvejai ir paskelbtas visuotinis karantinas. Svarbu atkreipti dėmesį, kad pandemijos metu augo ne tik tiesiogiai su ja susijęs mirtingumas, bet ir mirtingumas dėl kitų pagrindinių mirties priežasčių – kraujotakos sistemos ligų, piktybinių navikų, virškinimo sistemos ligų, išorinių mirties priežasčių.

1 lentelė. Standartizuoti Lietuvos gyventojų mirtingumo rodikliai (100 000 gyventojų) pagal pagrindines mirties priežasčių grupes 2001–2022 m.

Metai	J00–J99	K00–K93	V01–Y98	C00–C96	I00–I99	Bendras mirtingumas
	Kvėpavimo	Virškinimo	Išorinės	Navikai	Kraujotakos	
2001	34,5	59,9	142,7	311,5	957,3	1597,0
2002	39,9	69,8	133,2	290,1	922,6	1544,6
2003	44,0	70,1	130,6	292,3	952,0	1582,5
2004	37,7	64,6	119,6	280,0	857,9	1443,0
2005	42,6	66,4	135,8	288,7	879,0	1509,4
2006	43,2	88,6	139,3	298,7	918,5	1603,8
2007	50,5	101,8	128,4	279,9	876,4	1555,7
2008	40,8	96,5	122,4	285,0	824,4	1466,8
2009	31,5	73,8	104,6	269,4	833,7	1399,9
2010	30,7	77,2	107,2	267,8	778,4	1362,4
2011	30,7	70,8	107,5	266,4	771,3	1351,4
2012	30,2	65,2	108,1	261,7	760,6	1333,7
2013	31,4	76,7	107,7	258,1	726,5	1316,6
2014	27,4	73,5	92,2	284,0	722,6	1309,4
2015	27,4	64,9	96,2	272,0	717,7	1298,1
2016	30,8	71,0	90,8	265,9	732,3	1326,8
2017	37,0	72,6	83,2	250,8	653,1	1243,1
2018	32,4	61,6	84,2	253,2	649,8	1227,3
2019	28,6	62,5	68,1	251,6	624,2	1180,2
2020	28,8	67,2	75,2	255,3	677,7	1325,6
2021	22,2	61,9	71,5	236,7	677,0	1489,5
2022	24,9	64,3	67,0	235,9	651,6	1273,2

Šaltinis: Higienos institutas, žiūrėta 2024-03-12, prieiga per internetą: <https://sveikstat.hi.lt/>.

Pastaba: lentelėje pateikt tarptautinės ligų klasifikacijos kodai, pagal TLK-10: J00–J99 – kvėpavimo sistemos ligos, K00–K93 – virškinimo sistemos ligos, V01–Y98 – išorinės mirties priežastys, C00–C96 – piktybiniai navikai, I00–I99 – kraujotakos sistemos ligos.

Lietuvos gyventojų mirtingumo diferenciacijos tyrimo rezultatai rodo, kad 2016–2019 m. trisdešimtmečių moterų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė visose socio-demografinėse grupėse gerokai viršijo atitinkamus vyrų rodiklius. Svarbu pabrėžti, kad skirtumai tarp vyrų ir moterų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės buvo didesni tarp kaimo gyventojų, palyginus su miesto gyventojais, ir tarp vidurinių bei žemesni nei vidurinių išsilavinimą turinčių gyventojų, palyginus su aukštąjį išsilavinimą turinčiais asmenimis (3 lentelė). Taigi mūsų tyrimo rezultatai parodė, kad vyrų ir moterų mirtingumo skirtumai buvo didesni mažiau socialiai privilegijuotų gyventojų grupėse.

2 lentelė. Lietuvos gyventojų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė pagal lytį, amžių, gyvenamąją vietą ir išsilavinimą 2016–2019 m.

Kintamasis	Vyrų		Moterų	
	VTGT	95 % pas. int.	VTGT	95 % pas. int.
Gyvenamoji vieta				
30 metų ir vyresni gyventojai				
Miestas	45,05	44,92–45,18	52,63	52,51–52,75
Kaimas	41,52	41,35–41,69	50,54	50,37–50,70
Skirtumas	3,53		2,09	
65 metų ir vyresni gyventojai				
Miestas	15,78	15,67–15,89	20,27	20,17–20,37
Kaimas	14,00	13,87–14,13	18,94	18,81–19,06
Skirtumas	1,78		1,33	
Išsilavinimas				
30 metų ir vyresni gyventojai				
Aukštasis	49,90	49,62–50,19	55,40	55,07–55,73
Vidurinis	45,06	44,66–45,45	53,20	52,83–53,56
Žemesnis nei vidurinis	41,25	41,12–41,39	49,96	49,83–50,10
Maks. skirtumas	8,65		5,43	
65 metų ir vyresni gyventojai				
Aukštasis	18,38	18,09–18,66	22,25	21,92–22,59
Vidurinis	16,18	15,92–16,43	20,99	20,71–21,27
Žemesnis nei vidurinis	13,87	13,78–13,97	18,85	18,76–18,95
Maks. skirtumas	4,50		3,40	

Šaltinis: 2011 metų gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, Lietuvos gyventojų mirčių registro duomenys 2016–2019 m., autorių skaičiavimai.

Gauti rezultatai atskleidžia, kad moterų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės diferenciacija pagal miesto ar kaimo gyvenamąją vietą ir išsilavinimą buvo mažesnė nei vyrų atveju (2 ir 3 lentelės). Ši tendencija užfiksuota tiek 30 metų amžiaus ir vyresnių, tiek 65 metų amžiaus ir vyresnių grupėse. Tiriamuoju periodu miesto gyventojų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė buvo ilgesnė negu kaimo gyventojų. Be to, nustatyta, kad asmenų su aukštuoju išsilavinimu žymiai aukštesni vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės rodikliai nei asmenų, turinčių vidurinį ir žemesnį nei vidurinį išsilavinimą.

3 lentelė. Lietuvos gyventojų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės skirtumas tarp moterų ir vyrų pagal gyvenamąją vietą ir išsilavinimą 2016–2019 m.

Kintamasis	VTGT skirtumas metais	
	30 metų ir vyresni gyventojai	65 metų ir vyresni gyventojai
Gyvenamoji vieta		
Miestas	7,58	4,49
Kaimas	9,02	4,94
Išsilavinimas		
Aukštasis	5,49	3,87
Vidurinis	8,14	4,81
Žemesnis nei vidurinis	8,71	4,98

Šaltinis: 2011 metų gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, Lietuvos gyventojų mirčių registro duomenys 2016–2019 m., autorių skaičiavimai.

Anksčiau aptartus rodiklius patvirtina ir Puasono regresijos rezultatai (4 lentelė). Mirtingumo rodiklių santykiai (MRS) labiau skyrėsi pagal išsilavinimą, o pagal gyvenamąją vietą mirtingumo diferenciacija buvo mažiau reikšminga. Be to, mirtingumo diferenciacija pagal gyvenamąją vietą buvo didesnė tarp vidutinio amžiaus gyventojų (30–65 metų amžiaus), palyginus su vyriausio amžiaus gyventojais (65 metų ir vyresnio amžiaus). Tokia pati tendencija užfiksuota ir nagrinėjant gyventojų mirtingumo skirtumus pagal išsilavinimą – didesni skirtumai buvo vidutinio amžiaus gyventojų grupėje. Puasono regresijos rezultatai patvirtino anksčiau nustatytus vyrų ir moterų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės skirtumus. Mirtingumo diferenciacija tiek pagal išsilavinimą, tiek pagal gyvenamąją vietą irgi buvo didesnė tarp vyrų negu tarp moterų.

4 lentelė. Puasono regresijos mirtingumo rodiklių santykiai Lietuvoje 2016–2019 m.

Kintamasis	Vyrai		Moterys	
	MRS	95 % pas. int.	MRS	95 % pas. int.
Gyvenamoji vieta				
30 metų ir vyresni gyventojai				
Miestas	1,00	–	1,00	–
Kaimas	1,29	1,27–1,31	1,18	1,16–1,19
30–64 metų amžiaus grupė				
Miestas	1,00	–	1,00	–
Kaimas	1,43	1,40–1,48	1,37	1,32–1,44
65 metų ir vyresni gyventojai				
Miestas	1,00	–	1,00	–
Kaimas	1,23	1,20–1,25	1,16	1,14–1,17
Išsilavinimas				
30 metų ir vyresni gyventojai				
Aukštasis	1,00	–	1,00	–
Vidurinis	1,43	1,39–1,47	1,23	1,20–1,26
Žemesnis nei vidurinis	1,94	1,90–1,99	1,64	1,60–1,68
30–64 metų amžiaus grupė				
Aukštasis	1,00	–	1,00	–
Vidurinis	1,87	1,78–1,97	1,51	1,41–1,61
Žemesnis nei vidurinis	2,75	2,63–2,88	2,36	2,23–2,50
65 metų ir vyresni gyventojai				
Aukštasis	1,00	–	1,00	–
Vidurinis	1,29	1,25–1,33	1,17	1,13–1,20
Žemesnis nei vidurinis	1,69	1,65–1,73	1,52	1,48–1,56

Šaltinis: 2011 metų gyventojų ir būstų surašymo mikroduomenys, Lietuvos gyventojų mirčių registro duomenys 2016–2019 m., autorių skaičiavimai.

Pastaba: kontroliuojamas amžiaus veiksnys; MRS – mirtingumo rodiklių santykiai, $p < 0,001$.

APIBENDRINIMAS

Šiame skyriuje buvo atlikta vyresnių nei 30 metų amžiaus Lietuvos gyventojų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ir mirtingumo 2016–2019 m. skirtumų analizė ir vertinimas. Remiantis tarptautinėmis rekomendacijomis, mūsų tyrime pasinaudota su 2011 metų gyventojų surašymu sujungtais mirtingumo duomenimis. Asmenų

sociodemografinis statusas buvo identifikuotas remiantis 2011 metų gyventojų surašymo informacija. Tyrimo metu buvo atliktas tiek absoliučiuju, tiek ir santykinų mirtingumo skirtumų vertinimas.

Lietuvos gyventojų mirtingumo diferenciacijos tyrimo rezultatai rodo, kad tiriamuoju periodu stebėtas vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ilgėjimas sutapo su vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ir mirtingumo skirtumų pagal išsilavinimą sumažėjimu. Pavyzdžiui, palyginus su 2001–2004 m. situacija, vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės skirtumai pagal išsilavinimą sumažėjo nuo 11,3 metų (vyrų) ir 6,9 metų (moterų) iki atitinkamai 8,7 ir 5,4 metų (Jasilionis et al. 2006). Be to, mažėjant skirtumams pagal išsilavinimą, kaimo vyrų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės atotrūkis išliko toks pats (3,5 m.), o kaimo moterų – net išaugo (nuo 1,5 iki 2,1 m.). 2016–2019 m. santykinų mirtingumo skirtumų pagal išsilavinimą palyginimas su 2011–2013 m. duomenimis rodo, kad šie skirtumai sumažėjo labai nežymiai (Jasilionis et al., 2015). Kita vertus, palyginus su kito tyrimo duomenimis (2011–2015 m.), santykiniai mirtingumo skirtumai ženkliai sumažėjo darbingo amžiaus (30–64 metų) vyrų ir moterų grupėje, o vyresnių nei 65 metų vyrų ir moterų amžiaus grupėje išliko tokio pačio aukšto lygio (Jasilionis et al., 2019). Ši lyginamoji analizė atskleidžia, kad nepaisant kai kurių pozityvių pokyčių, vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ir mirtingumo skirtumai tiriamuoju periodu išliko dideli, ypač palyginus su Šiaurės Europos šalimis (Németh et al., 2021). Nustatyta, kad šių skirtumų mažėjimas buvo selektyvus – priklausomas nuo sociodemografinės dimensijos. Remiantis gautais naujais mokslo duomenimis, formuojant sveikatos ir socialinę politiką, didžiausią dėmesį rekomenduojama atkreipti į augantį kaimo moterų mirtingumo atotrūkį, aukšto lygio stagnuojančius mirtingumo pagal išsilavinimą skirtumus vyresnių nei 65 metų amžiaus gyventojų grupėje ir išliekantį didžiulį mirtingumo perviršį mažiau išsilavinusių darbingo amžiaus grupėje.

Šis mirtingumo skirtumų tyrimas patvirtina prielaidą, kad nors pozityvūs pastarojo dešimtmečio Lietuvos gyventojų mirtingumo pokyčiai palietė ir mažiau išsilavinusias gyventojų grupes, šio progreso tempai išlieka lėti. Todėl šių grupių mirtingumo perviršis išlieka didžiulis bei didele dalimi lemia ir mažesnius nei Vakarų Europos šalių nacionalinius vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės rodiklius (ypač vyrų atveju). Kita vertus, mirtingumo skirtumų pagal išsilavinimą mažėjimas gali būti susijęs ir su lėtėjančiu mirtingumo lygio mažėjimu sparčiai augančioje gyventojų su aukštuoju išsilavinimu grupėje. Šis procesas gali būti susijęs ir su mažėjančiu šios grupės selektyvumu (sveikatos

požiūriu). Kitaip tariant, augant aukštąjį išsilavinimą turinčių gyventojų skaičiui, į šią grupę patenka vis daugiau prastesnės sveikatos gyventojų, kurie mažiau rūpinasi savo sveikata ir praktikuoja mažiau sveikatai palankų gyvenimo būdą. Mirtingumo diferenciacija tampa itin aktualia visuomenės sveikatos grėsme COVID-19 pandemijos ir kylančių naujų grėsmių (epidemiologinių, geopolitinių, ekonominių ir klimato kaitos) bei jų pasekmių kontekste.

Taigi, Lietuvos gyventojų sveikata 2007–2019 m. gerėjo, o vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė nuosekliai ilgėjo ir pasiekė didžiausią istorijoje užfiksuotą reikšmę. Prie vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pailgėjimo prisidėjo mirtingumo mažėjimas visose pagrindinėse mirties priežasčių grupėse, tačiau didžiausią poveikį turėjo mažėjantis mirtingumas dėl kraujotakos sistemos ligų, išorinių ir su alkoholiu susijusių mirties priežasčių. Viena vertus, didžiausi teigiami pokyčiai užfiksuoti vidutinio amžiaus gyventojų grupėje, ypač tarp vyrų. Kita vertus, 2020–2021 m. buvo stebimas staigus su tiesioginiu ir netiesioginiu COVID-19 pandemijos poveikiu siejamas vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės sutrumpėjimas ir mirtingumo rodiklių augimas.

Mirtingumo diferenciacijos tyrimo rezultatai rodo, kad 2016–2019 m. Lietuvos gyventojų mirtingumo skirtumai nežymiai mažėjo, išskyrus miesto ir kaimo skirtumus moterų grupėje. Teigiami pastarųjų metų Lietuvos gyventojų mirtingumo pokyčiai palietė mažiau išsilavinusias gyventojų grupes, tačiau šių pokyčių tempai buvo per lėti. Todėl tiriamuoju periodu vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės skirtumai gerokai viršija atitinkamus rodiklius Šiaurės ir Vakarų Europos šalyse. Norint užtikrinti tolesnį tvarų Lietuvos vyrų ir moterų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ilgėjimą, būtina vykdyti nuolatinę mirtingumo skirtumų pokyčių stebėseną ir įgyvendinti sveikatos politikos priemones, kurios padėtų spręsti gyventojų socialinių veiksnių problemas bei padėtų vykdyti tikslingas prevencines programas padidintos mirtingumo rizikos gyventojų grupėse.

Literatūra

Higienos institutas. (2024). Visuomenės sveikatos stebėsenos informacinė sistema. Žiūrėta: 2024-03-12. Prieiga per internetą: <https://sveikstat.hi.lt/>

Islam, N., Jdanov, D. A., Shkolnikov, V. M., Khunti, K., Kawachi, I., White, M., Lewington, S. ir Lacey, B. (2021). Effects of covid-19 pandemic on life expectancy and premature mortality in 2020: time series analysis in 37 countries. *BMJ*, 375, e066768. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1136/bmj-2021-066768>

Jasilionis, D., Shkolnikov, V. ir Stankūnienė, V. (2006). Lietuvos gyventojų mirtingumo sociodemografiniai skirtumai 2001–2004. Gyventojų surašymo ir mirtingumo statistinės informacijos sujungimo tyrimo rezultatai. Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės ir Socialinių tyrimų institutas.

Jasilionis, D., Stankūnienė, V. ir Baublytė, M. (2019). Changes in socioeconomic mortality inequalities at adult and old ages in Lithuania, 2001–05 to 2011–15. *European Journal of Public Health*, 29(5), 971–973. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckz088>

Jasilionis, D., Stankūnienė, V., Maslauskaitė, A. ir Stumbrys, D. (2015). Lietuvos demografinių procesų diferenciacija. Lietuvos socialinių tyrimų centras. Prieiga per internetą: <https://vb.lcss.lt/object/elaba:19590763/>

Jungtinės Tautos. (2024). 2022 Revision of World Population Prospects. Žiūrėta 2024-03-11. Prieiga per internetą: <https://population.un.org/wpp/>

Németh, L., Jasilionis, D., Brønnum-Hansen, H. ir Jdanov, D. A. (2021). Method for reconstructing mortality by educational groups. *Population Health Metrics*, 19(1), 34. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1186/s12963-021-00264-1>

Stankūnienė, V. ir Jasilionis, D. (2011). Lietuvos gyventojų mirtingumo lygio ir mirties priežasčių struktūros prieštaringi pokyčiai. *Filosofija. Sociologija*, 22(4), 334–347. Prieiga per internetą: <https://mokslozurnalai.lmaleidykla.lt/publ/0235-7186/2011/4/334-347.pdf>

Stumbrys, D. (2016). Lietuvos vyrų mirtingumo diferenciacijos sociologiniai demografiniai veiksniai. Daktaro disertacija, Lietuvos socialinių tyrimų centras. Vilnius: LSTC. Prieiga per internetą: <https://vb.lcss.lt/object/elaba:18433099>

Stumbrys, D. (2018). Men's mortality decline in lithuania: Sustainable development or short-term changes? *Filosofija, Sociologija*, 29(2). Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.6001/fil-soc.v29i2.3707>

Stumbrys, D., Jasilionis, D. ir Pūras, D. (2022). The burden of mental health-related mortality in the Baltic States in 2007–2018. *BMC public health*, 22(1), 1776. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1186/s12889-022-14175-9>

Stumbrys, D., Telksnys, T., Jasilionis, D., Liutkutė-Gumarov, V., Galkus, L., Goštautaitė-Midttun, N. ir Štelemėkas, M. (2020). Alcohol-related male mortality in the context of changing alcohol control policy in Lithuania 2000–2017. *Drug and Alcohol Review*, 39(7), 818–826. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1111/dar.13059>

Valstybės duomenų agentūra. (2024). Lietuvos gyventojai (2023 m. leidimas). Žiūrėta 2024-03-11. Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/lietuvas-gyventojai-2023/mirtingumas/vidutine-tiketina-gyvenimo-trukme>

Ši mokslo studija tęsia surašymų informacijos analizei skirtų leidinių, kurie Lietuvos demografo buvo paskelbti remiantis 2001 ir 2011 metų gyventojų surašymų duomenimis, tradiciją. Studijos pagrindą sudaro 2021 metų gyventojų surašymo mikroduomenų analizė. Reikia atkreipti dėmesį, kad pastarasis surašymas buvo pirmasis Lietuvos istorijoje, kurio metu dauguma informacijos gauta ne apklausiant gyventojus, bet sukaupiant informaciją iš įvairaus pobūdžio administracinių registru bei valstybės informacinių sistemų ir juos integruojant į surašymo duomenų bazę (Lietuvos Respublikos gyventojų ir būstų surašymo metodika, 2020). Kaip ir ankstesniuose surašymų informacijos analizei skirtuose mokslo darbuose, šioje mokslo studijoje siekta ne tik atskleisti surašymo metu fiksuotą demografinę Lietuvos visuomenės būklę, bet ir pažvelgti, kokie demografiniai pokyčiai įvyko per dešimtmetį tarp surašymų. Todėl pasitelkti 2011 metų, o kai kuriais atvejais ir 2001 metų surašymų agreguoti duomenys.